कैयट महाभाष्य

\- 3 -

के॰ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ कारके ॥ कारकमिति संज्ञानिर्देशः ॥ बलादेशप्रधानोपत्तिसामान्येति ॥ तत्किमत्र संबन्धप्रतिपादनं भावनं संज्ञाकरणमिति निर्देशाच्चेति
१ नवाक्यप्रवृत्तिनिर्णयकरणप्रवालिकप्रयोगमिति ॥ किंकिंप्रयत्नदृशि [illegible] विषयत्वेनवृत्तमन्तापिसंबन्धोऽपीर्थसंबन्धाने कर्तुं कथ्यते ॥ कर्तारिप्स
प्रास्यप्रस्यप्रत्यः कारकत्वं तत्कालिमित्रं तत्परि ॥ दिकिक्यापक्षः स्यात् सलेयाधुनात्र वारेण प्रयोजनाभावः सत्त्वाभावप्रमापकमिति ॥ तस्मात् कर्तरि
आश्रयरः ॥ किंतोऽनेकविधानत्वपपद्यते ॥ निर्णयदृष्टान्तर्थं कल्पसंसगात् ॥ भाव्यं ततो इति ॥ गाह॰ कर्तारिप्सः प्रयोगो ॥ क्रियोत्पत्त्यस्य पदार्थे ॥ तत्कृते कारक
तत्कल्पस्य भवतीत्यर्थः ॥ तत्र कारकस्यापि सम्बन्धे तेवेति निर्देशाविशेषेणापेक्षितेऽर्थपरोक्षानामेव विधानान्तरेऽनोच धर्मो ॥ अनुमानानामपि कर्मणा
पविनिविशेषकृते भवतीति चेदिति ॥ किंकित्वमित्यानामपरोक्षः ॥ इदं तत्रोऽपि निश्चयेन तथाऽर्थव्यवहारीयमावाचारेः पारंपर्येः स्याने
उ॰ कारकस्य देशः प्रायेणैतीत्यर्थः ॥ उक्तदि॰ दिकितत्वं कथमेवं व्याप्यः समर्थाश्रयाधीनेनाक्षमीन रणात् तद्व्यवहारीयान्वयानुपपादाच्च ॥ कृतित्व
व्यापारोऽप्रसिद्धः ॥ व्याश्रयस्योपपादेशः ॥ क्रियेऽतेऽप्रमाणितं तत्सर्था ॥ मित्रात्रिमधर्मोत्तराद्य पक्षेदृशात्वेन प्रसिद्धा ॥ यथा स्यादेवं वा व
इष्टवाः ॥ किंयोत्तरादि॰ चेदसत्यप्रसङ्गः ॥ कथमुत्पत्तिरिति इत्यतोऽप्रमत्रेषु कार्यपाते प्रतिपाद्यनिश्चयादेतोऽभावकृतोऽन्यस्य प्रसङ्गो भवति किं रामर
होतिलोपस्यप्रवादेशत्वं तथात्र कारकस्याधीनत्वं तत्कस्य भविष्यतीत्यर्थः ॥ तत्रत्याशिमिनित्व सं॰ कार्येनिर्देशेन संज्ञाकरणमिति ॥ अकृपारि १

माणसंज्ञाकृतेनिरस्तानिशीकारके चारणोऽसंज्ञातत्वस्यापत्तेः स्यान्तरिनामसंज्ञयापः ॥ संज्ञाकरणेतुल्यत्वेः कर्तरित्ववचनात्तेसमाधाने प्रत्यर्थस्यात्
अतिरः ॥ किंतंत्रावश्चित्पीतिसंपन्नाणाधीन्यात् ॥ गाह॰ कर्तारिप्सितंहि ॥ संज्ञातत्किमर्थायात् अनयोर्विकाप्रवृत्तस्यापादनेनेर्थं किं कर्मः क्रियेति च
स्यादिपूर्वोपि कर्मसिद्धप्रहणं स्यात्तत्प्रस्पष्टकारके ॥ कारकत्वं तत्कः ॥ अनयोर्वेति ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमसंज्ञायाः प्रत्यासत्तेरित्याशयात् ॥ चत्वारीत्येत
दि॰ कारणेविशेषपरेशेषुप्रहणार्थं स्यात्सत्संज्ञाकृताः विधिः ॥ एव वस्तुतस्त्विति ॥ निर्णीतपदे रेतत्कार्यप्राप्यपेनप्रत्याहरणे क्रियमाणस्य निर्देशेन नि
॥ अकिंचित्वित्वसंपरतिरत्कार्यानिर्देशेनत्वनिवरानिकार्योऽपि स्वपरेणमेतोऽपि भवंती निर्गुणनिषेधादीनामेवानिर्देशः ॥ अमाणमकल्पार्थ्ये ॥ के
नित्यार्थे ॥ यथा द्वावपुत्रेणकरनिर्देशः ॥ तन्निमित्तस्याश्रयप्रयोगानिर्देशितंपदति ॥ अकिंचिनीनिवृत्तपदरात्राश्रयणात्तत्किंचिन्निवृत्तकार्याभावात्तस्या
योगागमः स्यात् ॥ सिद्धमिति ॥ प्रत्यस्यप्रतिषेधे स्वपाणमभिधायकं किंतत्कार्य ॥ सिद्धं तत्पर्यन्तमिति ॥ विशेषमत्वादि॰ तत्कार्यमपि निर्देशेन सर्वविशेषार्थः
॥ तत्प्रत्यर्थीति ॥ सूत्रस्यार्थं वस्तुमानारेणार्थं वनिति स्यार्थः ॥ तत्रेतदृशितपादः ॥ तत्कथमपपरिहारः ॥ अपेभावः ॥ यथान्यत्र कार्यस्यासमर्थ्यत्वात्
इत्यरे नैवप्रसत्तलोपः ॥ अपितु कस्यापि रैव कार्यस्य लाभार्थः ॥ एवमिष्टापत्त्या स्यान्नादिह्रि ॥ उक्तदि॰ कार्यानिर्देशार्थं पत्याग्निराः ॥ प्रत्यपाये नदृष्ट
मेणः ॥ उपदेशाग्रहणान्तरत्वाद्वापरेशेपादि॰ नतत्याद्यात्मनेपरत्वमितिनामपर्यालत्वं तत्कार्यानिर्देशेषु ॥ अथ किमर्थमितिकार्योऽर्थत्वादनुबन्धो
संगोपेकैनेवानुबन्धे प्रगुणानिषेधादेः ॥ सिद्धत्वादनुबन्धमेरोनर्थकत्वनिषेधः ॥ एकस्यवानुबन्धस्य कार्योऽनिर्देशो विभेदेन नकर्तव्यः ॥ आवश्य

कै० १ २ इति प्रकरीति निर्दिश्यते इति निर्वर्त्यमाने ... [illegible] ... स्यपः ॥ नायं इति किं निगृणा ... [illegible] ... विभागः पृथगन्तर्व ... [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ... ॥ सार्वधातुकमपित् ॥ ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] एप-
[illegible] २

४

[illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible]
गुरुकौ० [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

५

कौ० १
३

मात्रमनियमः स्यात् किं तं तु स्वातो मुक्रमन इत्यादो विशेषणार्थं स्यात् हनमपीति किं तः स्वानियमो ऽतिविकल्पेनेद्दिध्यानात् आन्वतावदिति
॥ सूत्र इत्यत्र वर्णमात्रः किन्तु निवानेनियमार्थं शुचकम्पक किंवीनां तु लोम्यवर्णारितिविकल्पेनामनेनिरार्थंतावविवक्षितमवेत्किशो इनिरः स्वः किं
त्वविशेषेनेन्नियमार्थेनमपवति करविर इत्यर्थमिति नत्रवीनार्थंनाद्गनिरः स्वः किंत्वनिवानेनियमार्थंनपवतिस्ववो किमर्थमिति इकोऽवन्नहलंता
चेत्सेक्रमवयोगः कर्तव्यः किमर्थं यो ऽविभाग इति मण्डार्थः वक्षमाण स्त्रमापिमाप्तः शीर्षलनमिति श्चमन्तगणां मनीनिरीर्थलन्नाग्रमा चैग्रता स्यात्
मात्रालंतम्मवादकमिति निभावः । कृतेपचेदिरिति । मात्रम्पमानरीमानं वर्धमा यनेनपारिवहिति भावः । स्वनर्थकंमिति शात्रुपर्वकात्म्यपोगा इमी
नेनशात्मपरनिमाशारिति भावः । इहलाद्यमिति इहलानोमेनरीर्थविधानमसामर्थ्यानगुणोनमपानरीर्घोलानुसागेचताइतापानरूपविशेषपदेप
निष्फलकलाञ्छामरीर्घशान्लापननैनानगणपवेगः शीर्षशा मपीति गुणापाकपाणार्थेरीर्घशालंगपर्वैनगएवेमर्थः नहिमुखवानि
ति वनिपलेमोतेनेकलेनमुत्रे पननैमपवर्तते नचेति हलेस्यादिपुनर्मुखकरमर्थः ॥ पाठ्यमिति कर्तव्यमोजनारितिविवेशेषात्पादग्नेपिति
मर्थः ॥ किंविदिति नहिवीर्घोणामीर्घन्तः संप्रायनरस र्थः । न्वाप्रिदिति इत्यत्र मापोमपृनादरशाहृदिति भावः । इहलाण्यपोप्पलानरीखुग
रीर्घशाल्लुणमपवर्तितस्यामिति भावः । रीर्घोग्रमपीति । हलेपशेरीर्घकपमपारम्नार्थेरीर्घशालंगपवर्तेनेरीर्घवतरीर्घसहलपमति गम०
वेथिशागनिवर्तनेनमरूपपरसापवर्मे मध्यामोगनियमः कार्विनियमकामममःकार इति भावः । नतस्वसूत्रस्वानामिवरीचीणामपियेननात्राति १

६

स्यापेनरीर्घणगुणोवाध्यतएव कथंचेतिरीर्घशंसुरनिकलेनेवरीर्घणस्यात्सम्यमिति भावः अद्विरितिमिति पर्वनोगरीर्घविधानंस्यापूपादहरि
लंतरान्तरीर्घणवाध्येमपत स्कु रीर्घोऽसूपमेव कौरिन्तेनरानेरेवकलेनरीर्घमप्राप्तमिति कौरिन्तेपवर्तिप्यते तथा चात्र भावे पविशिंधमपूपरेवा
नेर्थकः मविशेषेर्वाध्यनेपमसुविशेषेनिमिश्रमेवन्नामोवाध्यन इति शीर्घणामिति इत्वोनाप्पाणुगाहशीमवतोविमनिषेचेनेनिशगात्मकंगारि
ति भावः शीर्घमनीति अमनिकित्वेगुणश्लिलोपसा पिविशेषाभावारीर्घणवाधनेणारित्यर्थः हालाहइति पथ्यामन्त्रनिमानेनोवारीन्न
ममत्रनिपातोः संभाव्य एवं किंतु गालोपपोरपिमनेवेशोनमेमा यनइत्यर्थः । स्पोथिमवेश्व इति नीषमनीनिगोगुणालोपरीर्घनानिमासुर्वेनि
चामसिकित्वे नवकाशन्वादिहिणापाभावाच्छगुणनलोपम्पारिर्धनेवाचकंस्यात् अथवा पाठत्पारपवाराप्मलनगाश्चिवीनुवार्यनेनोत्रा
निलिगलोपसमे स्वाभकेनतस्यान्नगुणाक्षस्यारेव मतितुकिंतेनेवगुणोनाधिनरनिमिर्चीपुनीप्यादिपुन्ववाकार्यशरीर्धनंपात्नाक्षिलोपेनवा
ध्यते ननुमनपिकिंतेपेननाध्यान इतिप्यापेनगुणमेवताचकंरीर्धनमविभ्यमिनगक्षिलोपमगुणवाधेनचमावकार्यरीर्धनवालाक्षिलोपेनवाधिन्ने
इतिनार्थः किंसेन सेनरलि परत्वाधंमेस्नापवतनेडंसवेषवाप्रसंतुक्रविरे चेनितरामंस्याप परानुवाप्तमात्रमपेस नेविहनेगणान्या नोनिषपे
नक्रविरनी नितरामर्वस्यैनुवाधपावाजे अपमपीति मीनातिमिनोत्योः मम्पनवकाशतानागुणवाधितारीर्घलमवर्तनेनतोपीषह गोनमप्रह
णादिसमावेनमतिपरविहितेनगुणोवाध्यते कातेनेमपानेइ अंनार्थेनिकित्वानलघूपधगुणाभावः कत्रमामाग्न्यपहलोवीतार्थंनानरीर्धविधान

७

कै॰ १ स्त्री सत्रीति परत्वात्सिलोपो भवति पत्नीति नार्थः किं तेन । ननु त्वात्कृणि कृत्वा तत्पितेनैर्मीक पमभीमहत्तो नयहत्वं नपाशोतिनेघरोधः । पत्रलहृता
४ त्रिभिर्हेतृतेनशास्त्रहणमपे॰ नतेनानहृणापत्रिपरो रूपोतिपिर । भावोपपद्यानुपत्रवमोण्णायथर्मान न॰ ननु एतमसत्यपिर्भीयहृतोत्स्य हृते
मीनानोत्सादिन्य त्रात्मकृतेनामारायहृणो पविशेषरतिमायहृणेनयहृणादिस्यविच्यतीति सामान्यग्रहणमपि रीर्घमसो तन्नेनो पवर्तते ।
एवंनहृदिरोपोतरापिधानेनाम पूर्वपदत्सपनिरा॰ करणात् भाष्यकारेणानैतनन्नुष्ठनिहृपिते । तरेखरोपातरपाह पथेवेति सामान्यग्रहणे उपप
कत्वादीर्घस्य नासन्नवकाशोनर्मिति ह्यापमपि गुणापिलोपामंरीर्घत्वं वाध्यन्त इतिकर्तव्यं किंतेन । नचरीर्घविधानमनकूद॰ शरदं नैथानुरत
काशः चुकुधन इतिपस्मात्कुट॰ शरदं नैपाठः । नन्वकुटारित्वात्स्थिते नैसनिर्गुणाभावारीर्घस्य च वागमिदं तेरलोकपीत्वात्कूतेनशरस्यप्रपोमो
रत्पनेॱगुणश्चावपकाशरतिचैतउहृतिगमामितिस्यान्न किंप्रसाहृणोण ॥ ॥ इत्वेनाच ॥ ॥ खुप्रकृत इति श्रुतं नश्रारमवमपवचनंमतात्प
र्येणुपंके श्रमस्यात्मस्वरमिति श्रुतं नमेरसतेनवशीपतिस्त्रवपवाचपथितेतात्मनेरवित्वकापि भवति तेनत्वो पर इति श्रुमेरनिवत्वापि परमिवति
तेनवइति इत्वतोहृस्वइति हृत्वेनारिसयर्थः पिपकृतीति श्रुतमेपमात्मणापमेत्नः अधुः सामीप्य इति एवेचहृन्त्याभावनत्रयुक्तिकर्पथार पः नि
पातनात्र विशेषवात्मरनिपातः । इत्वमपीति । अयंक्तिनिर्देशइति भावः । श्रमानिर्वाक्तितनतापोनस्यात् इति वर्णग्रहणेनातियहणा एम॰
विनिनिपातनप्रकाननार्ति॰ सत्रतापिते । नचात्मत्रक्रियातमेकनत्वपितुतातेः स्यातंतत्रपरापायधाक्रियतीतिक्रमातिः तस्मात्सम्प्रक्तिरहृ ४

रक्षः स्वाभीप्याप्यापोत्रमीः तरातस्याएकवारिकृतसमीपतं मनम्प्रपातं तत्त्वपेत्समत्तीतिसिद्धं । पत्नीतिकितंत्वहृकारारिपवामित्रवसत्मामिधानाहृन्त्यमाने:
तत्रसत्रपरत्रपिमकेशल्प कृपस्यनातिलिपिपतः नेराभेरस्यरामारमेराश्यणामिरसिद्धिः । किं॰ कि॰ कथमिति आत्मनेपदे श्लिनिसकृत्रुनस्यापर्यहृपेनरत्यमे
तत्र परिविनिदेशावमस्मीतरानुस्यतानीयममिदर्शितानलिदेॱ चविषिविपि॰ स्यानलिहुॱ शरेतत्तिरारेशानोपहृणात स्वपरमत्रुमानशामितिनविशेष्य
तेनलिडः सीयमारिसमृरामोलिड॰ शरेतदस्यतइति तस्मात्मनेपरपरत्वात्भावः तत्रात्मनोपि त्रिपार्थयोः सहविनःखास्मिन्वती लेकं रत्नसमाण प्रयोगः तित्व
विशेषितइति आत्मनेपरमानादुपचारान्निन्तेवात्मनेपरमपस्यते सोपसूत्र्यार्थपोगात्मनेपरसारूपोः शातृणमाहृत्रपानिवहृएकहेशेनकारिस्यतेइतिभा
वः आत्मनेपरेष्विरीतित्यनपचरातेपोतीपर्यंतमपुरापरनायापिस्यनहृत्यर्थः अपवातेनेणारहृपोचारणात्सर्वंहृपंत्स्याने नैवचेति सेमन्त्रत्वापि
चारणांसिद्धेनचविशेष्यतेनतृलिडिडित्यर्थः ॥ ॥ स्याद्गः ॥ ॥ इत्यस्मैति कथंपुनरत्रप्यरीपावताहेतुपारः श्रौनेतपपुरुष इति हेतुर्न्यीपपा
भावं नेषरोपः हेतुहृपतापाप्यवितकृणानसंवेधिकृपेणाविर्वत्ततनानप्यापरीपा॰ प्रत्रारतिवैषयिकः सत्पयातहृत्वमिकालेः परस्परपुनरवि
वहृणात् नकारेदेनेकारीतसप्तभावतत्त्वकारेसंकिमर्थं क्रियते । दीर्घमात्रइति । श्रुतातप्त्यापमीतीतिभावः भात्मपादो । एतमवर्णोत्वहृत्वत्तोतीत्य
पपीहृणोः निसमासौतः कविनपाठमामानसापिसवर्णग्रहणतपयाश्रुसस्यापिस्यारातत्वकारेरीर्घस्यभवति परिहृार्पंतणापि वानाहृ अतरेणापीति॰
रकारविधानेनविनापीसर्थः । किंतत्तुकर्तव्यमेवतेनविनार्तत्सपमानस्यभावात् अनेनइति अप्रहृत्वान्नारेशेक्रिपमाणइत्यर्थः ऋत्वति अनेनतप

कौ० १२ एवंभस्याख्यापते पद्यनेन सूत्रेति विधीयते नरा पत्राविधि पंवे स्वनंत्यस्मापित्र स्थान्यान योरि स्यादिनाम नो विहितानां बाम नेन विधीयेत स्थमिन्कने ष्ये त्रत्वेत्रावि
हंनिपाश्र्यमिक स्यम नमस्मात्मिह नात्रन स्थपरे: नुवार रोपः पाओनीति कनास्वपविधमिति स्वनेनुनस्य न्नम नेन नम पाधिन मिनित्माचतने स्वनेनो स्याद्रेशाचूप
मारोदीर्घस्वपमात नत्वमिहूरपशीर्वरन्भुक्तेमिहस्यादिपुनविधाने सूत्र निरस्यर्थ मानन माव न्नुनशनि नेत्रन सुत्रस्यविधेपेम्मजः सत्वामनिनपानेन यः
मोनीनिरीर्दनिक्स्यर्यन पानंनिधितेसूत्रा स्वोनत्वाल्पमोरी स्वधिकारान्कस्थमिकारस्यमूतः स्यादिति निर्विवंधमेतत॥ ॥ कृत्का॥ ॥ कृतेः किनरति
स्त्रकारवेश्यः निष्ठापामिति शीलादिप्रयचपरानिष्ठानकिरितिनिपमः विपरीतनिष्ठवेति ख्याख्यानात्प्रभवति शीलकापामिति एवंवार्थमति
प्यापशेवानिरुष्यते स्वान्तनेति पाचोनुकितमित्यर्थः नदुनिर्देशत्रपनिषेधः कार्यानुवृत्तः उपाध्याधिपामात्मिति स्वामसूत्रा नां रुप्तिमिदितेरुनं वया
मोनिविवामहानुवृत्तनवपरताविएवपावासुकृपावोनिरहिस्थानत्रवमपवाद स्यातनूपगमः नत्रकृतेपकाप्येनमर्षयः ॥ नवप्रनर्त्रदिर्लमत्तेपवंसेन
पुकावाधिननारिति नाकः स्वतमित्किनस्ति कत्पयहणम्यतापककनेननावनस्थितमिदमिति दिकम्पापि किनमत्तनपेतिनिर्मितिकोमवनीनमिष्वापः
पुधीवनीति स्वनोवयुपिदेरितिवहनतमिहदीपेनिषेधः नत्रकुम्पापि मनूमत्रिपोगास्थानामप्यनागाये त्रगरोपपापरति स्थापाश्चिवर्तते स्वर्पना
पोक्तिवपकाकस्थ तस्माल्पनिस मत्रस्रहनाकपिनः ॥ स्वान्तयेति पत्वाम्पवृतनरभेद्विमिनिविपानिषणम्पेनयाकामतरदीर्घाम्यतेनमि कामापि पाम॰
स्वानिवानिरीति रदनोपपद्यते स्वत्रदिन्नेयरापेकनेर्दिनेतमकारेवेनवनिकानां मानिषोराम: नत्रपिकितमनिषेधात्रवोपनिरूपोहत्नत्रतात्रि ५

पुमेकान्त्यामापात्रिदिति नेरत्रोन जोपापीनांवक्रपमाप्तिः वक्रकोपुवेपनोमवस्थानापपकारेण नुपित्रांनमपदाचारेषपरिहरोनात्विनः निष्ठदीति
निवितत्वेपपहारीनामितीराण्यमः कालविपदासिति विवहोविभागेपोगसकारित्यपनरस्यर्थः॥ ॥ कु॥ ॥ कत्पवाद्धपरनि वापः मंवेधीविवि
रोणयमपमात्रादिसवर्थः॥ ॥ कृतेः॥ ॥ कृतेः निमित्तमित्समतापाविति वाचनविवेना तेषोनकानिपपोः किनविकत्पः स्यात्तनेस्थपविनापवित्रति
पवेस्पात स्वनिवेशगमः पूरः स्वनिविकत्पेने हिधावात स्वंवति इहीवोपूरः स्वनिम त्रेवानिकल्पाः मत्यावरेनत्रानिर्योप्स्यकानिपपोसनेनकिते
पदा० विकल्पनेनत्रपराक्रितेन नरास्वनः किनीनिरस्पनिषेधंपरतरस्मिन्नविपरानकिनत्वरेचनाषोः सुविनापवितरमिनवति कारहोमीपाद्रति आप्य
चपनापुस्यत्त नुकोरागपूरः स्वेतीहिवोपधितेरहनुविकत्पोनान्नवनंतेरना नवापरत्वारिति मिस्वनेहिमितिष्ठवः करुवामिति नत्कारेतिनिकि
नपनिधेनम्पमिहत्वात॥ ॥ कृधि॥ ॥ कृत्वार्थमिति शात्कस्परत्वापावुर्व्यपसनिपारेनेनानारिसनपामात्पपमनिपारस्नात॥ ॥ केनो॥ ॥ कि
मिरमिति किमिपमपावेनिभापाद्वोनिस्यानयतिमस्न: नत्वापामनविभापापामनरवावानंकिनेपदेनविवीपतरनिस्यानहनिनवधिकानहितमपकि
नेनिशेधंपतन्न तम्वमवान स्वधपामनविभापानराहाः किनमनीतिनेसेवपरेनिषेधः क्तेथ्यदनिमनधारणानकार्पेनहितमकिनमनिपपसनेनिपि
धाने क्तवनि स्वपामनविभापेपरमेकेनेन कदेणाक्तवधिनेतमर्थः ॥ एकन्हनरर्षेनापविस्तारः ऋनेः नस्मुपपदविभापानभंतिपतिनारेस्वापापात्रू
पपोतापामिहत्वात॥ ॥ कृतः॥ ॥ स्वपकोमिति तपात्कनावनिमस्पचत्वास्वानतत्वादिस्नत्वाष्यापनेनूववरिषिति कृत्सेकमेवणरसो

कौ॰ १ ९

कृष्णाद्देशान्नवमात्रसंनिविष्टो पाणौ स्थिकन्ने समिसंतिनोप्येकन्यासं तानोचत्रिमात्रसंख्यानान्तरेणापमंगाः। इ इंमिनिनित्यपाणौ ऊतैकारेणानां निर्दिश
द्विरेफाणस्वपावच्छिन्नसात्रौ हिनामपित्रिनापस्वासेत्यसंवेधः द्विरूरसार्थः सर्वतन्त्रमाणंपन्ना संन्यासतै श्रावी पनैनमशरूनाव स्वपवनापारतेश्च
प्याश्वपतेपित्रसंहितात्रपारेऽनभिवपाला: चपः शरा उश्वाजारस्यरोपः कथंपन्नासिति प्रस्पतेणैकसैवप्रारणप्रश्चणाद्देशावजनेचमाणाभावरूपे
भावः भिन्नणाभित्रि श्वनुमानाद्देशावसायरजिभावः श्वपंजावरिति चौकिकअवचरापाश्वपतेनस्तुनतंडूनतंचसिद्वश्वाश्रिसैतदृश्चने पन्नाव
स्थिति शाखात्रिश्वनापाडूनारिस्यवस्थापानोलोकेडूनारिस्यवहारोनाम्यर्थतिभावः। वरपमिति श्वनंतानतमारेशाविधानार्थमेतत्पारिनिचनत्र
नद्विप्यानेतरतपरस्पस्याः पत्रिभापापाः पत्पताभावाधापक्के निविशिष्टानपदीपतिपत्नोलिंगनचनेवस्तुतद्विधानस्य नात्रिकेणेति लिंगाद्
पेनान्तमख्याभंमात्रिकपापकश्चनारित्यर्थः वीर्धस्तुतपोनिति उकारोणतान्त द्विमात्रत्रिमात्रौ प्रैः सकृत्प्रभ्यचथाद्र करीति हस्वंमतात्रपाणा
मपिप्राशीतिनचरीर्धस्तुतमेताभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रपौ हस्वसंताबाध्यतेसंतानोममावेशाभ्युपगमात् स्वाकारारेकामितेतिनिवृत्तान्तद्विमात्रत्रि
मात्रौ नमएत्वाद्विश्चकालानोनस्याह्वकानिनिमनचरोप्य: चार्वचेति एककार्यतारैनद्रकौ उत्स्थनिसेचकानार्थीलभ्यतेउकारस्यैः ज्ञनयापि
चरंनोलिमार्हेनतेविशेषांतेश्वपितृतेरचः नचोकारारिकानत्वाद्कागारिमरणोऽन्यद्विप्यनचरतिनार्थः कालपरहणेनतच्छिपत्तेश्वपमाणेनोका पम-
रेणकार्वनिशेषपितृभिनिसवर्णापहणानमविष्यतितेचैतस्मात्तउकारात्परःकालग्रहणेनश्चपुनरत्पात्हरीसकेचेति एणमात्रस्याचोनमवात्यका ६

चपक्करणाद्वेतिभावः। चकारहूसंताचामिति हूस्वसंताचचारहूसंतेतिनतद्वित्यानेस्कारः समर्णाच्चपट्टीप्यति कराद्वारपक्कगुणान्वप्रेरकाररूनितद्विश्वमापि
हूस्वसंताभविष्यतिरुरानारितसंताबान्यद्वजंनिरुत्रमितिरीर्घस्तुतानामपिताभविष्यंतिद्वलांनचोपलानास्रभावः रकोपणचीनितुनेपाहूस्वसंतानिधानं
च्चपितुस्यारितंस्येनेतिविद्वितसंतानुवाररतिसवर्णाथरणोपनिष्यति स्वपचाहूस्वसंतेति श्वपाणोवेहूस्वसंतानराहूस्वचरैणचपः संशिनृपनिव
नेनचोतान्तमारेशविधानेहूस्वविधानमनर्थकमेवस्यात् श्वथचवचनारंनंतानोपचेतएवमपिद्ध स्वपरेशेचन्यूहणपेनकुर्यादित्यर्थः। हूस्वेतद्वीति
श्वमस्पांहूस्वसंज्ञायांहूस्वारेशरनिकर्तुंनपुन्यतेनतथहूस्वविधिविपरेशेषचहूकृतापवर्णत्वकृत्यंनहूस्वमवति चहणानीति शखनेनेनार्थ इति ग्रि
चहणंपरप्रध्योहूस्वारेशरस्याकः प्रश्नेमनिर्देशारस्थ कथ्यपोणाभावाराद्ग्रगनिनः। स्वतुमितोहूस्वरस्यचरेहरचेपनरस्यमाद्विरुपत्नी सर्वचेचहति
निचेकस्यंतथाद्विसन्नयपुरोसवाधिपामनुमगरसपर्वामितिमो। इत्यवसंगः एवंतर्हीचरगिनिपचरस्लोपश्चात् पमाणोपनिपुभिताचरंभवतीति चा
प्रचोपनसतण्वरंभाव्यश्पृथ्य हूस्वरीर्धस्तुतहतेमोचस्वाविरेशम्पलिपाव्यसपेनपने श्वचः इकोगुणाहरीरस्येनेमस्थानमिरं चमासिपरूनीतिम
वृनिपहणोमविश्चक्ष्मारपोरस्यैने भिधनेचिपतेरति पक्कारोपरेगोतमपोचपनोनिसेचपद्धमंगः परान्नतेचपक्का परिना विशेषमनेनरात्र
म्पवधोनात्रालिपसेणः। एवपमचापितेप श्रन्तिनिपचेतरति ननश्वहूस्वारिणारोइरात्रहन्नानाचपयस्थापपर्यतिनम्पसपपशुपस्थानारिसात्रि
नम्रकृपत्यापाराच्चाश्रीपंनेनेमहूस्वरसेवंपोऽन्यो: चः श्यानेपचनीसर्थः संपघनेः एवंचरीर्धस्तुतपोरपि श्वचेति इदेवमरन्पूहणक्रिपतोश्चतम

के॰ १

वेतुनवक्रत्वमिति वक्ष्यः । व्रतसेति यथा वस्त्रादो ः गुणा स्याकाराग योरीर्यस्तुनमेतेव्यं नेतत्वासंयोगो पिसूक्ष्मसंतः स्यादिनितु वक्ष्यसेपत्रीजनउपवत्ववि
ति पा-वारी र्यत्नतत्तोवानुकि. मतिमत्कत्कमौ विषमति वैश्या त्तिस्मापाते सूक्ष्मलतणाः पुनतेयवत्रौते॰ गचेवे विधेविषपेपनः पसंगवि तानपलिनिस्य
विकृत्स्यपो दि ते ध्यातपर्वणापरासवीवपद्यंत्तगात॰ पत्रहिए तो निविधिः पर्नवाय नेतत्वपनः पसंगविताने कृत्विराश्चीमते॰ समरापेवाकार्यपतिस्मा
श्रीयपातेः वपवानी पायतेस्मारस्मापारात्वैन द्रूसलतत्तणानुन्यसंतः नतुकिं यथा तोम्नत्य द्रष्ते वर्णायद्रूणोना तिपदूलार स्मायरामस्यापिरीयेव
तायसंताः नेपरोपः कृकान्नरूतेविदेोयगाग्नि द्रव्यक्तिग्राश्ची पनेनहिताने॰ परिमाणमनिमक्किसूा केयाताते॰ परिमाणमाश्चीपनेरण्कैकन्य
क्ति.त्यप्यादि.सातितेसमुरापत्वेप्पा॥ ॥ केवैः॥ ॥ वाद्वीनिर्दिष्टमिति उचेनेर्वा स्तेने वन्ना पेक्षा चिंकाणार किंपथानेतेवाचरस्मपुरुतेमगो
यथपर्यौभवतिउचैः स्यात्तउपलम्पमानत्वेरातेसेतः सत्वाच॰ स्यात्तरुति न्नरूपामाविति समायवरसमानुद्वेगो मिमामस्मेसेतोरात्रत्तेगानपक
परस्पारा वे दस्मात्तनवग तरूपरिसारावसर्सौत्तनत्कुद्रेणोसमायमस्यर्गातेरकागजस्यत्ररूपामावविप्रमानतार कामस्यः सिद्धति एषावपपि
भापापनेनावरूपत्वानावरतिमतिपेवेनतापिना स्वन्ययानाम्पमिसत्वनकाणसापोम्पलाराकास्यवानारित्वाद्वुरात्ततेनेनमविष्यतीर्मिकि
मनावरजिमनिपेवेन स्वयमहमानिर्दिष्टमिति ननुकोविशेषः पावतायवस्त्रोविधीपतेतवयं तनमाविपमानताररूणवमविष्मति॰ स्वग एय॰
रात्तारेरजिस्यारावनवारेपिनरीयः सतप्वद्वलोम्नरातंभवनुमवरात्रातुपगावशाद्वा। तरस्वनारेनकार्यविषानेनकचित्द्विशेषः एवंतर्हि १

नापयमुन्याद्वनार्थप्रवात्वेतिवागा॥ वनतेति । या वनका भावावचोत्सविद्धिः गौतेइति स्वनयायमुवत्लंभोपपत्तेगितिभावः । वैतरेवपिसंगनमिति स्यात्यापवत्वपि
तिपया स्वन्वपान्कावउरावालिदं तत्रमितिघातः नतयामवपत्रपतेकायामवच यैगणाः पतिनदूत्नामध्येनेगुणास्वपविषमनराद्लापवोवपिस्वनल्गात्पुपा
तेपूयात पमात्यवासेवस्यमत्तनिरवतिद्रूतः तेमात्रदलोतसरोक्तीतिनिश्चयः स्वाग्न्यवतीति स्वतगञ्चमीस्पर्थः शिष्टसमानाग्नेवेदनिर्वचनपपिद्वि
ते॰ नलवर्गमारस्यकिंविरतिस्वयवाजातिपिअनेनार्थः विविधंगक्रस्मतुपगापत्रयारितित्यं ननविसपमर्थः पर्वापोनेरणाभाव्यकारणामिद्वि
तः उपाणास्वरर्वपणा स्वत्विवानेविपरेणावाद्रूलोभवतितप्रसैगा व्वनीवस्येति वृत्तिपकर्मापिकर्मतत्रवाणो वनीवन्याशुपः पर्वतुपोगः नवानवाल्प
तेवनात्वपेणमात्तुनंत्यवतिपत्ते वनरपीति श्रोताद्विवक्कगवानापामाविनयर्मकार्यारस्मस्तमत्तकावेपेवनकोर्णतयात्रिमदापावाणानीवेर
पवपुयन्नोरणामहांतेरेकोव्यावोतिस्तुन्मयाणाल्कवेषिनरस्पतरेशन्यामोतिकिंदंतिति पत्रतस्येतेव्यिवुत्तीरतिपत्रकपः स्यात्तपुत्रवेनेतनापमर्थः प
कक्लिलान्वारिके स्यात्ते कर्थोयभागप कृकृदभागेनोवार्थमाणन्नताः स्ववणागमिणतेत्रराशः एवंतोवेतिसंनेनोर्धभागोरूस्पते नीवेइत्यवरमा
गः स्वमामसमसिद्धिमाम्पसावेनसंविशेषः यद्भूरिवोद्वेतेषः॥ ॥वनरया॥ ॥कस्येति प्रमाद्रुपंगमपाद्वार्थनिपावमावनेमस्याकुवेति प्रश्नः चन्वोरिति न
वोत्रमपाद्रपउपवेशेपद्रूपः स्वपन्रवतोवात्वर्यकवोपिसंपवति गोंगेनपतिन्याविनोकाप्पकावनिकरात्रात्वरात्प्रयोः समाहाः स्यात्रिभंगेणारवास्यापि
तथात्पपरेशः प्रभाराणेवोद्वेरिति॰ कार्यककन्पारस्यारीष्पानिपाक्तोविषमणाद्राः नयपरेशोणालिपवाप्यवितोनेउपरतिनवाप्यसोगेोवा नुवर्णगणरीः
गंतत्वारेगोराकृ समनत्कवचन्वेनमुल्यारत्नरात्रेतमंदेकारेणउराञः स्वनपणारः स्वगोराथानकवीपमीस्पेनोरातेसारसुगेनारित्ततसकारेण समीतो

वानराज्ञेपरारानिनिमाजि:कवंनईति पुत्रापोनैंनंनेर्पणोपसंभारत्निसमाहारः॥ ॥कृत्स्नकरणादिरिति पकरणं यत्लाद्यं नतुसर्वानितारनुद्रविजन
६ त्याः यर्वैपत्याजानात्रयपपर्वः पर्वेमन्तवोः सापर्वो हिंसोनेनमंसीउरा [illegible] रानुरार्पोतिनिविरानबजानेनपत्याजपतोनतुपांसा [illegible]
णिनोरचोःसमाराणंसभनानसापर्थ्याहुणपोः समाराणष्ठपताम्रिमर्थः कष्ठपनाणिति सुणितस्वनपामंतणपोणलार्चसंहितेनाशितनःयचा
त्समाराणोपवति यतुक्षापटति गुणगुणिनोःभेदोपचाराद्वचनानार्थस्समतुपोः प्रयोगस्तर्थः व्यकार्थति स्वर्णव्याराणकृतिगाणत्वात वेस्रुपरिम्
ति उरात्रानुरात्रगुणाव्यनिरकेणास्तीतनत्वाभावाचैसपर्यवहारोनमारतिवापंज्ञवद्राः चानपेत्तमिति त्वाणारेनाचतउमेतेत्रपाणवत्तापोम्
तर्पमितिन्तात्यपम्॥ ॥[illegible]॥ ॥कृत्स्नपरिमाणाम्यहुत्तमितोरुनानात्यपरक्त्मेतिमापानरीर्थनुताबपवौ हृत्तपरणोननरहस्वेतरत्तानोम्
हृ वर्हे हूर्घ्यपितिनकर्मोति कम्माणनसमस्तुष्पाणामंतरनिमीतः वक्ति केणक्ति केरति स्वानिनमाप्रेरिनेस्रपेतिमानितःपुतेः नाचनुरति त्युर्हे
हुमग्रहः प्रमाणनानीकहिंग्रहः स्वसम्पर्यनुहृत्तनोपारानेत्यर्हेमात्रात्तनेनापिधीपतेनतः पर्वपमात्रवंतिथापनत्मप्रमाणोनश्वतिनोपःकिंप
तेनयपत्रा हत्वेत्तुष्पाहेना वाविभक्तौ एवंरीत्यंनुत्तयोपीति किमर्थमिति नेवंभूतमिरानाव्यानेत्रपतेनम्यस्त्तारिनिवपप्याविविभागास्याद्वी
त्यानमर्थसारिनिवत्तः त्याणिर्थीभत्तमिवति नत्वतोत्स्वनविभागारतिरस्वधारुपात्नः हीरिरकेरति निप्तनत्यक्तिविवक्षापोनातिपानाभावारे राम·
कस्यहानोनकृतः।नपविधेति। पुणकन्तेप्त्रीयुपतेव्तृंतिपामत्राभपंव्याख्यातो।तो।ताकारणमिति पंदेशेपुवेकरशपत्रापनात्मप्रणपत्रोतेप्त ८

नेरतिमाद्रः।नपमिति।मत्तपत्तयोनेमहतोर्थसमत्यापिर्मवति पुत्तेनविभागमत्वापिपपरितान्नात व्याम्नारेरिति उरात्नारेःप्रतिपारकंपवत्ता
मापुरातेच्छितनत्पानारेशपित्रतिपारके पापोमितनत्ष्यमपःकरापितन्ना।तारिपविम्यारितमर्थः व्याल्मानपवेति नकेवलमिरंस्त्वंपावर्तृवेन
रात्ररस्मारिमेतात्करणपविमंरत्नेरिपर्मतिपारनार्थमिद्धोहिनेराव्यापिनोश्रितापामेनोरात्रारिस्यनरारः व्याणितस्रपेति व्यात्नर्हहूत्तोरात्रारिरयाकोप
पर्त्तेपःरपनतसतप्रात्नारनुरात्रपत्तीनरत्नेतन्मात्मयाकत्रेप्यानेनत्तोनात्नंहितापामनुरात्रान्नापिनेकक्ष्मतोनिधीपमानापानुरात्रारितिनितितन्त
तिद्धनभवतितेनमगत्पृत्तपेयागतेमप्तृतीनामामंत्रितनारनुरात्रानामेकक्वोतिर्भवति करनंहीति व्यात्थुपान्निद्धनंतारीतत्पभवित्यतीत्पपिपापः
कार्यमिति यप्रनितद्धीतमितितन्तीततंतत्रुमिहपित्प्रवेत्स्मात व्यणितोरात्रार्थमिति वाणितमपत्तरात्रोतिवीपंतेमत्याणमिकस्मामिहन्नात्रम
मोति पुवस्वमेपमिति पुनरस्मीतिमात्रृमितिमिपत्पमपमितिन्नातत्वमितःनतणांवेकारिशःस्वीतानुरात्रपोांगनत्पात्वारितुःतर्तर्हमात्रोस्यनरा
श्री नत्तातिनपोकारेशःस्वीतणवनमपमिहृनातुरात्रतेपुत्रहाणोमितिनिपयहरपेमवशेत्नत्तनुनिगृहोतत्वेन स्वीतोरात्रार्थेति व्यागंछेतत्वा
गहाकारप्पवतिनमोरात्रनेकतेउरात्ररत्नुरात्रमपत्तनीनरनिकृहाराकापमनमितंतेपाप्योति नार्हिःमि स्वधीचैनिपर्वपरमक्रनितत्त्पपनतेरात्र
स्वीतिपोपणरस्कारःस्वीतमपानिहृनातमर्हमपत्रनोनमपात रेयवस्वयोणोति·लिगाम्यायकमप्राप्तेनकर्मांतरमात्त्रीपंतेस्वस्त्यानपिति
त्पामिहृनारगरात्तपात्रात्रविधानमनर्थकंस्यात पंरेतरिति स्वीतेपिवसिद्धनमनेनीतिंगेनताप्पनेपत्र॥ः।वत्नुमहति सतिवेशानतापनार्थ

[illegible]

[illegible]

वै॰ १ यद्यावयवेषु। एवं द्वाकल्पकं स्कादिति अनुदितानामिति स्त्रीनादिति पंचमीनिर्देशात्संज्ञाभिवकार्यं पिण्यारा विनीयं मेषेगोरस्य यमेषशब्दात्सीतासामिकसे
१० तानेनाप्यप्रात्मल हिनीशारीनोश्चनभानादिरत्यर्थः हृकृदीचनिर्देशो पमिति योगांशपदसेर्यांचवोपाराने भैकदीपः कियनेश्चनरानेयोरसतानामिति
चशतेपकरो पणुना कारोपः कर्त्तव्यः श्याकृतिपवाक्ये पणनुचसामातेमचेतासाध्याभावितिनदस्यचनेऽकंतनेश्चकरिदु पस्त्रीतास्तामानातो
नेनेर्वणोपलेभात्मवैषाभेककृत्यस्यमिदनादेशाभावः श्वमधीति मरदिविनसापाभेक्तेपविश्वानातमपदिनानेकार्यवमेवः पृश्रुनियद्गुणेनेचे
कटेपवात्रिनुरात्रानामिप्यनेनेयचनुगरपोध्यनरोता:श्लेलोतरनिरर्थपति श्वरेयकमिति निर्देशाप्रदमददिवक्ताकार्यवरशिकृपसेबंधवादे
वसरूपतदात्वंवश्यमित्राभोत्तेनामिश्रकंरेस्वतारयःपृथ्वोनवश्रुंतनेग ॥श्वष्टक॥ ॥त्यादिरोपदति विभेदेनिताभोःपदकृयदृणेनवविदस्त्रिः पि
श्यानीत्यर्थः श्वतिनोति परहूपोश्चाणामेवोगावमितिनावःगावचनेति लुगपवादोतोविताण्मेः न्यथाः णएवलुकि विहितविधानम
नर्थकं स्यादित्यर्थः कृदु सर्व्वर्थमिति पनिनोश्चेतिया मस्यककोवाश्चनावीणवचनेस्पात्मस्यचतुकमादेवेत्यर्थः। कस्मान्नभवतीति पूपमवि
पा देपणामन्वयदणामितिनरेनविधिस्त्रदानरतिमत्सावश्वः रसेतनाश्चिनमनुनामिकपरत्वादिति श्वनवद्दणमात्रधीरिति पदतेनमस्यात्केवलम
वार्थनुद्धराचातरान्यदतोनननकिंचिदावर्तितेनसात तर्कितिमिति ननदत्तेनमाभावारयमानियोवनानिति नेपदेराय: स्वपंसंतनिकोविनदर्भिकिवादिम तन॰
प्रतत्रदतानितनेस्यमेनवायककंतंतापांदस्युदणानदन्चास्यसोनमयवागोश्चदतरत्यत्राङ्कमानु दलेवेति दलःमासीमावयपदमाविदेवणानादिस १०

र्थः किवादिषुभनपनेपत्यानुभवणात्रोणीनेकृत्यनास्यवरदत्तवानेनभहोपदगोर्किंनमोमी। नन्वृदणामार्थादिति किवादपोविदत्तेनोर्गनिर्मारोवि
मत्वंयोपीतिकिमनेनअवकृचिन्मादित्यर्थः हलंतमस्यदणमादिति तनस्त्रामस्येकपद्धतिस्मादिस्पारोनितोपःस्पादितिनअनेदन्ते दणेकिपमाणोम
कमरणामन्तपरत्नानुकिपमाणिनकर्मयंकनेनुतापनार्थानरर्तिनमध्य पदप्यपवर्तानिपातणकानत्वनेस्यंतेकपदृणेनताणिनस्याविपदस्यद्दीना
मनपद्दापवचादतानिः श्युदकृपदेनेपन्नुस्त्युदणेनेवमिदेभेतविधानेविमषार्थतिदारेनितस्यामपपरिभाषानेत्यनुस्याणितमिदकंभेनातो
नस्पमदार:पात्यर्थमामामात्पभापानेतानेनश्चलपिपतरसपरोप: अन महत्रेकार्थमादिति भिन्नरतिनिमित्तपमृकस्यानेकमातृनोकमित्र
र्थिदनिमाणानानाधिकरणमस्यमे नीनीसवादिश्चत्तस्यपमकारीतिमामानाधिकरण्यमतपपन्नं वर्तिपदानेतनुमामानाधिकरण्यपपदेने-तस्यनयतं
नुनेपानानिति कमपमिति पस्यनेनार्थउपनेतेकार्थमित्यर्थः श्वपनामसमासादिवत्सन्नेनोनयोपेकपदमुच्यते कर्मितिवृत्तिरित्यमिति एककार्म
नमित्यर्थः मघन नपुत्वस्यनत्युपसवरोनेणमामानाधिकरण्यमेनसंतेशानवृत्तेवःयोमन्तस्योरेः तत्कर्मधारोपसपदलंपनिदेशेपः नसमु
पमपदानातेणमामानाधिकरण्यपदेदनें- श्वसंगेनवेत्रितिपतानामिनिनेनाशीयनेनसश्वमापत्यात्रन्यःपदकोपोगापरशनिःवाक्यनेःनननमामाचपत्रा
नामेवपरानांकर्माधारपमेतात्विशीपतेः समुदायेवृत्वामार्गसमामापरमपरापमेकेवृत्कर्माधारपमितानमनुदयेकं ः नसमुदपमेनापकानेतरपोसमेतान
हृतामकमेताश्चिकात्त्रयुदपदसंतापानदोषप्रदितिमिश्रवत श्वनिर्देशात्यदमापादति समानिकिंपदमानिविहंपवितुमर्दतिपत्याम्मामोमेषदमा

कौ० १२ विवीपनेनचनथा नतस्य संभवः समासे कृतेनतन्तस्वयोस्य पूर्वेननुतरच प्रधान· खंतर्वर्तिनात विभक्त्या व्यधमानिर्दिष्टे त्यार्थी पमासे कृथश्चितरस्वतथि
णस्य संभवेसोपस्तनेन संज्ञानाम कस्य स्वसूनिर्दिष्टय सं चानर्थकं तस्मात्पाते पश्चांतमपमार्थसंवीभित्तकस्यापात् चर्चेति तस्यार्था निमचाचोरोरेखीर
त्पतरस्यार्थः पथ्यश्चित्रादिति निर्दिश्यपेक्षमाममा समस्या तस्य धर्मानिर्दिष्टस्य मर्नेचोपसर्जनसंज्ञा वाचो रोतीति भावः कृमारीमिति मलुपसर्जन
नेऽस्त्वः प्यास्तवेनिपातानामवस्थान् निर्दृतमिति पथ्यश्चितारेः समासविधौ ते श्वितारिकं पूर्वनिपातः मट्तीमितेति लोके चाश्च्यानपपसर्जन [illegible]
हृताधिनेश्रयार्थीपतरस्यार्थः पश्येनेमर्थेकायेः हृधिपनीपुरुष्या महत्वात्रिथ उपसर्जनसंज्ञा याधवानप्यन्यावसीति भवोपयः व्यवर्थसंज्ञा क्षिपत्र
योर्थः संभवनितत्र प्रवृत्ति विधिनापेक्षा पश्चात्तेते स्वमात्र तु विधान सामर्थ्यात् द्विविधिनापेक्षा पश्चात्कर्मचनीयसंज्ञा तस्य पार्श्वनामिति· प्रथमानिर्दे
समानमर्थादर्शनीयं प्रतापवर्तते चश्च्यवेतिपरीक्षा गंतरस्य दावोरेनतस्माद्वच्यर्थोऽप्यतेन योत्तरपिमितिम ति पर्थेजपोत्थिति पूर्वनिपातपकर
णस्य मुक्तेन नुद्दिष्टे निपातः पूर्वसामर्थ्यापतेन वानिष्टरहितारिति· स्वयात्प्रोप्यतेनस्याविवामपरस्ये तपर्वनिपातोत्र पदप्रस्य पूर्वे विधितापेक्ष
पात्रमाषमे कार्यप्रवृत्ति स्वपदवाचा समासमपोपि भित्रार्थनामसारिसर्थः तथाविषकृते सातापिकृषापश्चान्नविद्वत्रिनोमोपिपनेतानापेकृपानम
निरित्यनेन तोः प्रधानेप्विवा तगातः पूर्वनिपातः वक्ष्यन्तोरमिति करिनतत्र पसमापतेयसवनिति स्वोरेहोसितोरोसाचापिति· पूर्वनतनुवर्तुस्यप्रथ
पेतामपश्चिहासंमताकृतारम कृतेतिकावकृतात्कृतसमासरिति वर्जनेपस्यापतेः समासेप्रस्थानमनिप्रानेतेष्वपकृति क्रतिमपानार्थेवार्थं समासेत

सुमेसर्वस्य चगढरूमेकविभक्तिलपितिविशेषणे पारान मापश्चाद्यपर्थायेण नितनवेविभक्तिसंतरपसर्जनसंज्ञायानियोगोपतिरिसबकोपंनीप
होनिकृतमाकियावेकृपापारानस्कृत्येषापंनुस्तेनतनुपासनक्रिपानपेत्तः हाऽसेननानिर्मोक्षः हिनीपारिमानिति कराहिनारिकृत्तरपंग
नारिविरिवेत्वानारेकृविभक्तिकारस्येनेनोपसर्जनसंज्ञानेवाचानोतितत्वादेवेनिपातस्तिवनिषेधः पामोनिपर्वस्त्रमस्तनीतोल्लतरिः समानामि
कृतमः समासोतवकाराः वनुबेपमिति प्रतिषेधर्थमकृत्नेननिरोधायस्वार्थविभागः वोस्कट्टतरति स्वपदार्थविषयं वक्तृत्योरत्यसप्रवर्तनात् पवरा
तिति हिमासा पथान्वंपर्थमानमिमामेश्युपत्तिषेधोवकृत्वारमितवन्तस्यात्वनिधयंनमपवतेमि शुकेनकृमारीमिति पूर्वार्थयोन्नानादपर्थवतर्थमितिसमासः
॥ ॥इत्युपाध्यायतेनपरगुरुकेकृपरकृतेसमासचरीवेयद्यमनाद्याघम्पाहीवेपादेतद्वमनाकृकं॥ ॥ पूर्वार्धसरवानुमाबपः प्रतिषेध
वचनोः शरीयरः प्रार्थीपनेनत्रा वानुरनस्पपरनिपर्वरनाश्रपणास्थैवनस्पंतनामविप्यनितनार्थयोवहरोतीनेसाचेनाह पूर्वावरिनिप्रेपेकपेतिनाः
नितनरनिवानोपेः पर्वरासाश्रमनोकेनर्थर्पणमारश्यमाश्रीपतरस्पपंनिपत्तिःप्यातिनिभावः वर्णानामाधरिति विशिष्टंनिलपरंशकनेरद्धोपातिः
कविह्गतांतोवे निपातः नत्रवराहेनपरसस्पराधोनर्थकोरहारारिमानीप्यारिः समचीपने किंक्रमारिति सोव्याकपोरिधमारीनोविधानारनर्थके
मः स्वाधुस्यनिर्जमपियानीतिमथः वनमिति नववानुपतिनंगासमनिपेपचोपविषातिनेनतरति· प्रतिवर्णमत्रविभज्यसंनिपसंगीनचधनिव
तीवानुसंज्ञानिवेधः अर्थभावः अविशेषेणस्यारपनरूपं तेनेस्येनेपूर्वनिपमः अकृतार्थेपेकृपानावरमपनिपमरनिप्रारेद्धाधुस्यनिरप्यपा

कौ॰ १२.५ रित्वात् पदत्रयं संख्यातम् एकार्थीभावस्य चाबोर्वर्णा रिति निरुक्तौ नामपदार्थत्वव्यापत्तेः तत्र छित्तिं चेत्येके पक्षिपक्षिः समुदायाव्ययार्थे यतने एकत्वं न स्याद्विप्रयति प
क्षे पेवंविस्तरे करनेऽने वेवं निर्नामनव्यादिति तनिप्रनपनेयोत्तिभिन्नि नेमनिप्यति। अतएवं करणमनु मानिपरिष्कृत संज्ञायां प्रकरणाशोपादित्याल्पार्थपदार्थे वा
समुदायपारिच्छवनिनयत्वं निपञ्चत्वनिनयसंज्ञः। अनेकपदमिति विपक्षेऽनन्यार्थत्वं तत्त्वपवनिः समुदायपर्यवस्य कृयानिपरिष्कृत संज्ञायां न रत्नेऽन्भिवासु केवलभावात्
नलोपुप्रयोपलत्वतृणाधीलात्मक्षारो नामपदप्रसंगः अन्यर्थेति विशेषविच्छिन्नतावच्छेदकनुपलब्धौ भस्मादिपराणां समुदायानुपपत्त्यानन्तरानिपरिष्कृत संज्ञायां म
त्यानव्यापदप्रसंगः न चासम्भवपदस्य समुपलब्धानन्यथाविषेधः नवि संवृद्धानित्य नाप्रकारात्मवोधविशेषमानेपन्यपत्वसलोनान्यस्यपदनिविधेभाषा
त् धात्वनुपहसनंकरोतीति पृथ्वीपतीत्यादिसूत्राणि निपरिष्कृतानां वक्तृविरहस्तित्वभावः अनेनापदनरहति अत्राव्ययपदमिति विविधवादानिपरिष्कृत संज्ञा अत्र
द्वितयनहलामिति नहितयनहणपदत्रनिवमार्थे कल्पनहणंपनि विच्छेदसिद्धि रूढ़िरिति नियम वयपयानुपूर्वीतिपन्निपियपप्रसंगः अनेकपदग्रहणमिति अनेकं
पदसमूहस्यानेकपदः समुदायानम्यसंज्ञाप्रसंगस्याधः। अनेकस्यादिपरमिति। समुदितनेवमितिव्यादृत्यं पत्निपरे तु नैवं संज्ञा याग्रोत्मपदस्यपरक्षिनिवि
धानं समुदायस्यानुनिषेधेनेनपदवर्तित्वस्यपयहरणोपलभ्यात्मवित्तिवरसिवचनान् समुदायाचापनस्यपदप्राविधानान तत्त्वपंतानन्तभावात् नविष
तेषमयोपत्म्भिम्रोपमपन्य परस्यभावपवितुन्नपदन्य नेवत्पदस्वरस्यपत्पाविसमुदायस्यनिषेधप्रसंगात्त्वौरोधप्रसंगात् समुदायोवानर्थ
कारहति। परार्थानाम समर्था भावात् अव्यपदार्थत्वतारितिभिः अत्र वपदधर्मीणां समुदायेव्यपदेशात् मन्निसमानिपरिकर्ते समुदायप्रसंगः १०

प्रधेषेति। पपापानावोपुक्तिः मिवाणनस्यमाणोऽस्यार्थः। अनुकोपमन्वर्थीपदत्ति। तत्त्वनावयवत्वमेंशिणसमुदायेव्यपदेशः किन्तर्हिदंद्राख्येयोगिकस्य
र्थः। यन्तेलादिति पन्तेलानमनुप्रसवत्वनिमकृष्टपयापोनेपहरति वृत्तनात्तस्मादेक गोषत्रीरिति ग्नोभ्यानकास्वकलभ्यानानावोधप्रसक्तरति च
नच निरूत्वं गौरित्यादिरिति सिद्धा गवां मम्रुहो गो ज्ञानाम्निचक्षुरित्यादि गोत्रिकं अन्यथा मननेनान्यमनर्थी योनुयमतरस्मनेनान्यपदवर्थम् समुदायो
नुपचारमात्र इकनुजन्मीर्थत्वस्मेश्मसमस्यपचारित्वम्याश्रयोऽन्यस्य कः अर्थवदहा कथामिरानीरत्रपति अव्ययपवीति अर्थवहीति परार्थानाम सम
न्नुपावगमाते नैव परार्थ्येरिति पराानिस्नेहस्य मन्थेयनिपापस्यंपतिवाक्यं परार्थोपत्नुलाकांक्षासं निधिपोग्यतावशात्तदन्यस्य समत्वे पत्र वाक्यार्थरस
र्थः नत्रुवाचे सामार्थ्यावापत्थ्युगलीतिभावः परार्थ्याभिमन्ववयस्येति धनिवांपानसंसर्गाभाविविशिष्टस्वार्थस्य परार्थमंसर्गोक्तपरावाचकंचमन्यथा
त्यथाहोवासार्थस्यात् कर्ता निर्दिश्यहति संवोधनविपपयनिपत्तिपंकर्त्तमा त्रामित्यर्थः पदविशेषव्याख्यान मिति परार्थसंसर्गरूपोवासा
र्थहस्यर्थः। अन्नमेवावासनेवपुत्रस्य राज्ञोवाकार्थेन्नयान्यः राजार्थः। तादृश्याक्त्वपत्यातिरेकोक्तायोतोत्तापवार्थमादि स्वपरार्थेनानुस्थाप
नेक्तिपत्ने पत्निवाक्योदुरस्यमेसमवाच्छारभवहाणभावप्रसंगः बहूपरवर्त्ति योत्येनार्थेनार्थवान्यन्ययः पक्षातिक्कवास्येनेवं अर्थवत्तस्य
रापेयंभवति स्वहकारेति तन्मध्यपतितन्यहूहरणोनहस्यत हतिपरानार्थीपंतेनाप्यकन्वतहतिनरापेरोधः। तराहिपुत्रेतस्मात्किविकृतेनत्रयो
पारितिनृणभावान्मुपोध्यानुपानिपरिकर्पोगेनिन्तिनिमित्तेसत्यमाप्नोति। किंपुनश्चेति उक्तं केशित्यापनन्यथाविभिन्त्यार्थीनिप्रसंगः। रह्रोव

१२ ऊदुपधरस्वरनिनमिश्यतीतिप्रसमान आह· यानिपरिकारिति। आरस्मि। वदुपधरस्वरनिवृत्कारा काम्पोरावृत्तं प्राप्नोति· रकारा कारम्भ चेष्यते। उक्तापन
कोरेणानास्ति· मत्प्रयोपकृतेनेकरेणास्मदुः। अय्यप्रपरशिप्रतिपे सेना मीप्तुकेन स्वदुपानत्रदुपरखरम्भ राप्यप्रत्ययपरनिमित्तिसे प्राप्नोति
मनत्राह· पूर्वत्रसत्वनीतिवर्यति प्रत्ययपरयोपप्रायाम्यविहित्ततरस्मितरंतविधिः संतादियोर्वत्प्रसप्पपद्योतरं नविधिर्निवारित: अथपरत्वपरस्य पेत्र
प्रतिषेधविधिः पद्दशाराकानन्यमुत्स्वेनन्वदुपद्मशारितिवदुपरवरस्यनतरप्रत्ययोते। अपवाअन्यपरनित्वदूधीयाश्रयणास्त्यपोद्य
विवदुपरस्वरस्यमानिषेधः प्राप्नोति आह· प्रचेति अपसपदरमितन्युक्पद्याश्रीयतेनत्प्रसपरार्थप्रधानेतेनोतं पात्यारितिभावः आस्यर्थरति प्रति
षेधवाप्रसमर्थात्स्यर्थः। उपप्रोन्त्यार्थरति तात्पूकार्थाएवेत्यर्थः। मुव्रतानामिति· एतद्योपलक्षणं अरसंसर्गाहरण कार्यवत्प्रकृतानंतरप्रयोगात्सुवंता
मुवंतानामपिसमासोरस्पतेअन्यजीतीन्यारोपनिकाकोपपरानोकादि: मरहमपामसवर्णंतथाकृतबहुसत्रोतिनिवचनात· रेकस्त्रोघांप्रांतरस्मी
रे: मुवेतमप्रशारापत्र्य्रवत्तामाम्नियवेतनिरहितिःप्यादिस्यमिप्रापेणाह उपिद्ध समुराचपत्योनि अहिकर्षणेति अनुसमासमंतेपसमासांतेरान्नी
र्थी· वेपरोपः समासमनारेसयानिपरिकत्वमिनिनसुत्पतातीयतात्रिपासनार्थेमतरुपमानं पिद्ध समुराचपन्मिति पदस्थवावृतीयेवपारेः तेनतथ
यानिपरिकांनोरारानतपूमंचः आख्यातमिति तनस्वसमासेननुत्पमानीयानोमसेवंधांचाक्यानांनियमात्रिशतिः सिद्धेत्यर्थः अर्थवेतेति
अर्थेन नामेतत्वानिमित्रमेनेरोपानामाचवाकांमेवपरसमवाके अन्यमत्रोके प्रत्ययमानस्योपपद्यते। नन्वभ्रकतिपागणकेवत्समप्रयोगाभा राम· १२

कादतोवरयुवराराघताराव अवेति। अत्रपप्रायासिद्धकेवलप्रययोगः नकेवलापकृतिः प्रयोक्तव्यानकेवला: प्रत्ययपरमितिनिपमाता· अर्थेतुतत्रमत्रप्रप्रयोगमति
कार्यम्पापमलेनेवमिभावः अरुपप्रमिति केवलमिति अत्रयोगमकः मनिहरेत्यौगमः व्याप्तिकः प्रहाप्रावेतरत्यनेगमः विपमहति पंथकः प्रदत्तकारित्त
व्रतनिपतः प्यात्तनामत्रपेतत्र केंपतत्रनिपमः ततः प्रकृतेरप्रयोगे: प्युःपचारविम धर्मिपित्रिति· प्रर्थपज्ञकृतिनयोनकः पस्पपमिका
वर्तेःचोःप्युःरूपानमुत्रेतमथा· प्रकृतिनलर्थीभिवानेमाहापकमात्रकृर्याति अतःकिंनमाथीपरलिपप्रकृति· मलोनन्यांनमिरवाचिप्रोनिकाककवि
भक्तप्रमिमिहेतार्थेवचा अत्यपप्रवेति। नतत्रप्रकृतेरर्थवेसमाननिमिश्यतीमिनरवप्रयोरावरस्यर्थः। मामान्यनाशार्थति। पकृतिश्चात्मकेननर्थांनमिरप्या
नरशारत्मकेम्यतोमकाप्रवर्तीपितेनप्रयोतामर्थेप्यानानिपरिकत्वार्थेतत्प्रापपरित्यर्थः। अस्तकत्याविति· पककाणादिनापिनिवेनिमावः अनस्यर्थेनेति
अतत्रपोनमेनेत्यर्थः। गुणेति अत्रपवेनमत्यपेमपनितउपकारिकवाहुणः अत्रपवीनुगुणी अर्थभावः प्रयोजनेनोस्यनिः कत्वतानत्रणविशेषणापी
तपाचनीति अपंसमुरापः काशिकिस्पणार्थवनीतेविहृतानीति। विद्भिसानीत्यर्थः अन्तर्थकप्रेतिनिपातानांप्रयोनकत्वारभिधेयार्थाभा
वेपिप्रोगावेसहावानपेक्षानर्थवक्रेनेषांमिथ्यसेवमतापप्रनुयोगोप्पर्थानामितरर्थवचने निपातोपचात्स्यादिति अर्थवदनर्थकप्रोगस
त्यपिप्रामर्थ्येमेतानिशेनसामर्थ्यानिपातोभवतीमेके समानत्वाकानानिमितोनिपातोनसापर्थ्यनिमिति· मावेत्वासिद्धि आस्पातेसाम्यपका
रकविशेषणेवाकामितिपीभापपाहराकपस्पपो· बहीतिमन्दारिविश्चिवाक्यमाकाविधिशेचेनेकतासलान· वद्विशेषणोति· नानावाक्याता

कै० १ अपत्यमिति पमग्रहणार्थ्यं मेनन यस्य पातापित्यनर्थकैः स्यो पिते भवंति । अपत्येति । अपत्यमित्येपिरे पाभावस्यार्थः । अधिपरीति क्रियायोगे गत्युपसर्ग
१४ संज्ञको दृश्यात रूपकयोः क्रियायोग भावात्समासिंहि तस्माद्वृत्तिः लिनिधा नेपथ्यो कृत्यार्थं मया पके सेपयाते । व्यानशीयाते निपातस्वभावान्निपा
तपाः साधनं पार्थं तथा अधिकयो न्यायं भावात् अन्ते चतुस्त्वं भ्रमार्थभावात् विद्युकारे इति निपातिरशरारस्तानुपः पकारेणापस्मारास्सः अत्र
वेनारिति एवं समयस्य पराद्य प्रातिपदिकसंज्ञा कार्यमिति एवं प्रत्ययेन चक्षुरः आदिवत्वादिति प्रकारं पतिषेधे केन्द्रे यो पदं चान्ये कारेणाम्या दिव
ज्ञाय प्रत्ययमिति अप्रत्यात्प्रातिपदिकग्रहणोलिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति मारूपत्रस्य धेने हैरति । नत्रीनेन गंता न्यायपोस्य त्रेः याणे नचस्य
नेषुगशब्दस्य प्रत्ययान्तप्रातिपदिकसंज्ञे नेत्युः कारे हास्य एवं प्रत्ययेन चक्षुवारस्य प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः । ननेति तत्र नन्वोपो नस्यान्
स्वत्वाच्चत्वं गतानान्तर्वैमेवप्रत्ययान्तप्रातिपदिकसंज्ञा वद्धिरोगणप्रतिषेधेन न भवन्ते निवर्त्यं पितुमिति पद्धिस्योगेमि नहि । संसृष्टोपि इति अथ हेतु
गतत्रितिसमासप्रातिपदिकार्थः प्रतिषेधः स्यात् । नचैतत्प्रत्ययान्तस्य प्रत्ययपरतीनिषेधः पक्षेपत्वारादतिप्रसंगात् । एवं तर्हि समासेष्वप्रत्ययपरति
वर्तते । अन्यथा गुणानां अतिगानां आनेस्वारोविध्यर्थं नार्थां भवं संज्ञानिपमार्थं समासग्रहणं नस्यात् । भवत्येति विपक्षांते वणक्रियेस्या
यथानेन चतयोलिंगयोगः नचानवद्यानेनार्थः शब्दोमिरेशपिति नभवतिहृस्वः । अथैवानपुंसकत्वे प्रातिपदिकार्थस्पैव समभवतीति ए० १४
प्रातिपदिकग्रहणे पुल्यप्रातिपदिकपरिग्रहणार्थमिति तेन चद्वावेन पर्याप्रातिपदिकं नसम्हृस्वाभावः । अत्र च समासेपरस्य प्रत्ययवचनादरा

द्यागं । अपत्यं नोनुरुरं तन्तारेचाभिव्यनीतिशब्दगणस्यांभोनर्थकः स्यात् । अश्रुसन्निपद्गृहसेरवेचमत्वं तापकमिस्याह ॥ ॥ कृत्तद्वितसमासाश्च ॥ ॥
प्रातिपदिकग्रहणमिति नपुंसके लिङ्गे ह्रस्वोदैव संभवतिस्त्र्यवादितं चप्रातिपदिकस्पैवन पुंवत्तस्य शक्तिपत्वान्तत्वात् नापितिरं । तस्य क्रियाप
प्रधानतारिति विशेषः । कोऽंधेरति ह्रचोपिशक्ति शक्तिमतोरभिधानादलिङ्गं नपुंसकार्थेरूपिति तं मुवं तस्यापीतिभावः । एतेत्राह्मणकुलमि
ति । पष्ठेनसाधनत्वं अधियोगेस्थाका आनमारत्नेतथातद्विंगमपि । अथ्यपयतिषेधइति । पष्ठोपवर्णितस्याप्येनाश्च पष्ठ्यापिलिङ्गयोगान्यापि ः
रोपाद्याह्मणकुलमिति । रोपानह्रचलितमात्रात्राह्मणकुलमेवरोपाशदेनोऽन्यतरनिहृस्वत्वं समासः । नात्राव्ययमिति रोपादाह्मणोपन्याविस
नार्थवन्नेते । द्विवाशहोप्यह्नीसत्रितिवाह्मणकुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन्त्याह्मणकुलम्याधिकरणं भवति । रोपा
ह्रस्वतेचत्पर्धीतेवेति । आचेपप्य वन्धानेनाधिकरणस्य क्रियाधारणात् । कोरोप्रतमिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां द्विप्रत्ययपे
द्रयोरपत्रनपोर्नपुंसकत्वात् ह्रस्वत्वं समासः कृतेह्रस्वेचोचेति रीर्षिमविष्यतीतिचेत् । ह्रस्वत्वविधिं गतार्दीर्घिकर्तव्ये । निरहतारीर्घत्वं समासः
एवं समत । रस्यत्वापिद्रस्वत्वेऽरोत्राप्यान्समासः । नवेति । अत्रमतवाचित्वादस्यपाशमनेनालिंगप्रतिपादनस्यार्थः । नचैतत्पोरिति । अत्यान्तस्य
क्याश्च पदस्यार्थस्याप्रतिपादनेनासमर्थं नतुलिङ्गप्रतिपादनेनेविशिष्टनादावत्रानो । कोरेति च तरस्यचापितस्यापाः पोत्रोपात्रपंसकत्वा

कौ० १ योगः स्त्रवद्यमिति पचवपत्वं मंगासपुरायोप्यपरिश्येनेत्यर्थः एतत्सेति प्रमाणात्तौपिवपरान्तं अन्यकलंतरा हृस्वः यत्यत्वपपदाकंतसमानात्‌तो
१५ श्रुत्थानात्तौनानुपनानत्यानिनो कृत्येनार्थः स्त्रियत्वं तेनोपनानत्यानिनो कमिति हृस्वाभावः सन्तृका राजानुप्राग्विभिरिकग्रहणं पुष्कषप्रातिपदि
कपरिष्कार्थकृतेप्रातिपदिकस्यैवनपुंसकेहृस्वसंभवात् तेनांतत्वदाबापातिरिक्तप्रातिपदिकत्वस्य हृस्वाभावः भुगावात्त्रापेति दीर्घहृ
तेषु नहृस्वः पुनरीर्धरतिच कुकपसमः गोस्त्रियोः कृतिरस्यार्थ इति धातुस्त्रियाश्रपिकृदंतत्वात्‌भेदेनानिर्दिशः भाष्यकारकृत
शा देवविपन्यंतवृं कृतस्त्रियाधातुस्त्रियाश्चेति स्त्रीतेनेति स्त्रीतेनाधिकारनिपोगीनेकदायायात्‌आनः ततस्थपत्रास्त्रितत्वंपति ताप्ये
ततर्नरधिकारोपूत्वनेत्यन्यपदयितस्यार्थः स्त्रियांकिंनिसेत्तत्प्रकरणाविहितानांतु हृस्वभावितामायास्थग्रहणं चान्त्रीवचयोनेस्ये
वंतरिति नन्वेवं सूत्रमाराणमिस्पत्रातिकारिथ्योध्यपुत्रस्यतत्वं समाराणाभावार्थं स्त्रुपसर्जनत्वी प्रत्ययनिषधानरादिनियमप्रतिषे
धः परशितरस्युपसर्जनत्वादिस्तनिषपेनगोव्यं नैष्वरोपः कुचिदुपसर्जनेपितरादिनियमोनभविष्यति हृस्वत्यान्त्यहस्वचदीर्घग्रहणं
तेश्रुस्थानिवेकोशांविरतिस्वहरस्यारौउपसर्जनत्वात्स्थात्वंतनान्तुलोपोनभविष्यतीति किंदीर्घग्रहणेन कथंतर्हि उपसर्जनत्वादिस्य राम
तर्कोप्मकारेयोनमिथ्यानीसुकंपावतानाकारशारारदिपिपिकृतेतरादिनियमाभावात्‌कुमकारोशाहृान्तरेकूमविषयानिनेष्वरोषः नत्वतर। १५

रिति यमापावेकारीशाहरपिकृतावितरत्कृत्स्यान्तपुंवद्धचनमिति यथावंपियोरेकाएत्यपतेनतुहस्वत्वंभवतियदतेनयोपसोपिपरस्यार्थः गोकुलमि
ति प्रथमानिर्दिष्टमिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वं राजकुमारीपुत्रइति राजकुमारीशब्दः समासप्रातिपदिकं रहृकुमारीपुत्रइतिकुमारीशब्दस्यप्रथ
तत्वात्‌प्रातिपदिकत्वाभावः उभयतरतिप्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययस्यापिप्रत्ययपरेपातिपदिकत्वान्तरात्स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति अथस्त्रीप
स्यस्यास्तिवन्तराप्रातिपदिकत्वाभावः गोतस्येति उपसर्जनग्रहणेन गोस्त्रियोविशेष्येते पश्चान्तात्प्रातिपदिकमितिनरंतविशेषग्रहणम
तेसेतत्स्वप्रत्ययविधिविषयत्वादिहनोपतिष्ठते अपरेशिवहाक्वरति नतुरीणयायथणतस्यचेस्यत्रतस्यचेतिसर्वस्यशेषइतिच्याख्यानात्‌तस्
कपमित्यस्यात्वस्यचेतानात्‌गोकुलमिति हृस्वः स्यादेवेव नैष्वरोषः स्वेतरूपमितितन्नगात्रवर्तते नथाचाधेत्नतुत्यत्रैवैनविधिवत्तरंतने
षपीनसभूकं नाप्यैवेसेन्तनुतत्रस्यवानिकस्यशेषोनतुतत्रस्यश्रुगोपुत्ररस्यत्राप्तिनभवति अत्रराज्यन्त्रीतिपदिकं गोतनश्रुमन्त्यतिगोशब्दस्यो
पसर्जनत्वं पंचकुमारीप्रियइति त्रिपदेबहुव्रीहौकृतेद्वयोः परयोर्द्विगुः समासइतिपंचकुमारीशब्दः पदंपरत्वंनभवति कपीत्येति अन्तरं
गत्वात्‌हृस्वः प्राप्नोतिनतः कपितिभावः कपीतिविषयसप्तमी कुकुत्यभयोविति समासमार्थेऽत्रुपवार्थसापावामारनेकभित्यसात्‌तु
शब्दस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वाच्चमपुरीशब्दस्योपसर्जनत्वं अन्तसमादिति समासांतरितिवचनात्कवंचसमासांतरतिहस्वीयन्यपांतसमासप्र
शातिपदिकंनभवति पानांकवीति सावकाशश्चकपवद्धपवाधकस्यारो चांतरंगमिति उपसर्जनत्वात्स्त्रीप्रत्ययांतप्रातिपदिकमात्वापि

कौ॰ १ सन्नात् कतृत्वमाह विशेषं वदन्नी हिंनयुत्रापरमयेहत्स्यनिवृहिंतः ख्यंतंएतत्र इति पद्व्युत्पन्नमपेक्ष्य पाकवर्धयस्य पः आरब्धौ इति तत्रस्थानमपेक्ष
१९ त्वात्कथंः स्मृरापावेतौहृत्यातोवहिंतः। हेदेषकृमिति पवितांगंतमत्पत्राति अत्रपरार्थोवेवपाम समिहितौहेहार्थरतिपाधीष्मादुपसर्जनत्वाभावर
ति॥ ॥शुक्रहिति खत्वंत्वारीतामिति खंवंतीत्यत्रभवत्संवेतिस एतदुपसर्जनेतत्स्त्रीप्रत्ययपद्व्यातिनुक्तहितत्वकृतरत्यतिनुकृयात्ति खलुकुप
त्वादिति पवस्त्रीप्रत्ययंतात्परायमुत्रहितस्यतुकृतत्वलुक्ताभावं स्त्रवृत्कृतेते किंस्त्रीप्रत्ययःकृतः। नहीति लुकोतीकपत्रात्रतुवृहिपाविकल्पि
तेनुलुकः पात्रपाविप्रवात्रिकस्तोकमव्रकृपवेत्वादिति मद्यत्नातिपिति उपसर्जनग्रहणेनस्त्रीप्रत्ययपीविशेष्यने अप्रधानेचेदोपसर्जनंरस्यनेन
प्रात्स्त्रीपमसंभवात् खबंतीत्यत्रचापत्यलक्षणानातिः स्त्रीत्वपक्राप्राधान्येनाभिधीयतइत्यर्थः अप्राप्तिपरिकल्पनाचात्रलुक्तभावः स्त्रापत्कुमि
२ स्तारीतुमहितेतत्वंपातिपरिकल्पनांत्रिंगविशिष्टस्येवैहोपारानाद्धिंगविशिष्टपरिभाषावात्रपष्यानाभावः कुकुटिपत्राणभपसर्वाथ्येनोत
रिवहिंत्यपानिपरिकल्पं॥ ॥इतीषणः॥ ॥इतिवावचनरूमि इतीतिप्रनमीरकुटेषुच्यमानेगोत्वाभावरत्यर्थः गोरितिविति परामात्रतीलुकु
किपनेतरालुकिपतितिविहेमिध्यमेवहूत्वतं तस्मात्स्यपत्नविधानेपरिमाणग्रहणमपपोत्तंत्रहितंमनोपाविपरीपरिमाणत्वरूपःपरिमिपेवत्र
तेवरापिप्रथमापद्यात्स्यादिति एवंचात्रपसर्जनत्वादपेरोपत्वारोपावेपत्तन्निलारणानोडुलरत्वीत्यविधीयते सर्वेत्रनहिंगोणपारत्वपुंतंसगः एवंतरौ एम॰
पसर्जनेमेनिवर्तनेतेतरतहितलुकीति तेनपत्रावाथोपसर्जनमर्थोनांपसाप्पनेतत्वेसविषिर्दुत्वलंतरमस्यारपातिपरिकल्पात् चरितिपामिति गो १९

त्रियोमितस्यमात्रनंतरांगोणत्वाइतितुणपत्वादत्तत्वार्थेवचकृयं कतुल्यत्वादिति इहंपात्रोनीतिदोषः कर्विचनतुक्तत्वादनिपादःनवेत्वमिष्यतत्वाच्चाहारः
रहृहणोमतिवोगविधानोत्पत्ने गोणाोतितुमावचोजेपेनमिष्यति तुपि प्रकृत्यर्थतंवेविशेषोतिगमंख्याप्रत्ययार्थेप्रतितिरिष्यते विशेषारति वा
तादित्वादरेणात्वप्रयामवर्तविभाहनमानिवाहिताभावपालत्वाभाव फलीवनस्पतिरितेपदस्पवेरोगात्मविशेषात्राश्चितरतिकल्पाभावेविशेषितस्याखिवन
स्पतितं वशीति प्रकृत्यर्थगतस्यस्यातेकस्यापस्यापार्थेनिरेश्यत्वपूर्वकंशः चक्रपीति वचनतशेरेनत्येकवचनादरपः प्रत्ययादौनेमे नवचनपारुच्याषो
प्रशीरवृद्धनाचप्रयाणवात्रापतिरेशः यात्रीति नेरमिति एकवचनादिमिताविधानकालेच्यत्रनिष्पादीवचनशारोपिमंतातेनतिपकृतरतिपवस्य पः पविप्रवि
कवचनपुव्यते चार्थपरप्तणमिति संख्यात्तलणोर्थोतिरिश्यतइत्यर्थः चक्रपित्युच्यतइति संख्यातिरेणेनद्वचनेनाग्रेनप्रवर्तितंत्र्यं पचन्तयिसंख्या
पाः प्रातिपादिकेविभावः। पत्नीत्राद्वेनवपप्यार्थः संख्यागतकालेविधीयते वापप्याम्य्यमनेप्रत्याणमिपादमार्थीमिर्त्यर्थः तुपीकृतादिति तु
फहचापितेनशरेणोक्तलादित्यर्थः अभिहितः सोर्थोतर्गतः प्रातिपादिकार्थः संपदद्वितिकृत्वाव्यतिरेकाभावइत्यर्थः प्रातिरेणिकोति संख्या
यामतितिशपातेहीचीदारः प्रमोकृयः चोकेचवार्थरेषेतिसयाव्यपसंगः। प्रागपीतिप्रत्ययार्थेनप्रकृतिवाच्येचकृसंचहेशीकावपयापाहम
वाच्यायापावेत्यर्थः वक्रत्यति चहारोभितूकमः प्रागृभेरिप्यमानंतरंइहष्यः नतत्वापपर्दः प्रापहतेपतिंगसंख्यानशाहदनमपेतेप्रातिरेकृका
प्रवाहः हत्वत्संपति प्रयमस्यादितिभावः इमात्रुपसर्जनस्यापिकविलंख्यविहीयावगतिर्भवतिपद्यातावकीनोमापकीनरत्यावेशातंमत्वोभेरा

कै० वाग्मः न चेह पञ्चपार्थः त्रित्रिषु संख्यावगमात तत्र कस्यार्थे न रवेषा यः पृथग्ग्रहणे कृते सामानाधिकरण्यप्रदर्शनात्तत्त्वरितरवगति नत्त्वचह
१२ न्नाउपात्तं नैनमव्यानार्थं नमिवेते र त्रिव्याति रेकाभावान्मं संख्यामात्रमतिरेकास्याति परिकार्थं एव पुमेन भवति कतिपरवधिकोर्थं यः पश्यते अथवा
प्राग्रहणे यो लिंगसंख्ये तेऽतिरेके तेनेपदीकस्मात्तत्र पञ्चनिसामान्यातिरेको विशेषानतिरेक इति नत्त्वापमर्दः वाक्यान्तरस्यापो न कस्य विधिम पे
लिंगसंख्ये तेऽतिरिक्ष्यते यद्यात्रुव्यानेकनिवेधना नचेह पञ्चपार्थस्य व्याप्तितोका इति नत्र व्याप्तिरिक सहिता संख्या त्रित्रिषु पते संख्या मा
त्राति रेकेणैव वाग्महित संख्यातिरेकाभावात् किमर्थमिति श्रुते प्राप्तातिरेके लिंग संख्ये सिद्धे यथाः पौरा राद्रस्या रात्रिविनिषतः॥ अन्यत्र
ति अपरे लिंगसंख्ययोग्राह्यस्य वार्तिककारेण पठितेः भाष्यकारेण त्वपदेर निवर्तन भेदाव साधेन च तेनाव्यावर्त्य अभिधेयवदिति
अभिधानवदिति अभिधान शब्देनोपात्ते नमभिधीयते तेनाहि प्रत्ययेनार्थोभिधीयते तस्य चार्थं द्वाभ्यां लिंगसंख्याभ्यां योगः अदर्शनमिति अथवात्
प्रत्यादिनिपातः योगाभ्यावादिति अस्तीन तत्रकृत्यर्थे न पृथक्करणस्यार्थः अभ्युपपत्त्या त इति वक्तिपदार्थो यथा पेक्षितम्प्रमाणं दृष्टार्थं दर्शनमिति नियमः क्रियते
अनाप्त्वमधुरगोरा इति भवति ततुमधुरगोराविति इदं तु पितोरार्थस्याहितानतिक्रमात॥ ॥विशेषणानां॥ ॥कर्थमिति किं सामानाधिकरण्येन
नं त्वेवं धः विशेषणानां पृथक्त्वव्यक्तिवचने नानिष्ठपरा विशेषणेनतरमिति अथवेवपधिकरणेन तनानतेषां निविशेषणानितेषां नेति अनन्तोनिवा राम०
समर्थसमासोभवतितानन्तः संबंधात उपपत्त्या वाक्यानिः प्रतिषेधस्यातिसमः ख्यातानिसयोगाद् इति सर्वे स्वाः अपिरूपः त्रतुनतः चवापमर्दः १२

३४

तावपृथक्त्वद्वारोपावनानिर्दिष्टत्वात् परानुमानिः स्वकस्य ते विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा न तया पृथक्त्वद्वारोन भवतीति वरणस्य स्वकं रके
ति मधुरादीनां विशेषणानां न वस्त्रपनिपातेनलिंगसंख्यायोगः दृष्टोपनिपातेन उत्ता स्वपलिंगसंख्यायोगः अविद्यते लिंगं यथा साविशेषलिंगानि २ वाभि
पत्ति लिंगेत्यर्थः सर्वेचसर्वेषां लिंगानां सद्भावेपि केन विरुद्धेन किंचिल्लिंगं प्रसज्यतमिति शुक्लविशेषापेक्षया विशिष्टलिंगमनुमन्यते अस्यानिय
स्याविनाशादिति जातिस्वाभाविकानाप्यागान्तरस्य तदा गनालुक्ति विनाशोपश्लेषिते तेनानं सामान्यावर्णे त्रयस्य तदा ज्ञानविलनिविप
त्तिलिंगमविस्पर्धः गुणावचनानामिति परसंस्कारपदेशवाचिनकमेव तु परेषि परंतानाविपेतेसं स्थिपमानेन पुंस्कं लिंगतत्वेनामशाम
कतेचवचनं तरानिरपेक्षत्वात् त्रिदिष्टिस्वपितिषु रूपदारनिषाणसमाविनो वहिः गास्यात्वपस्य संबंधिनो लिंगसंख्ये तेन प्रतिपाद्येते विशेष
णानां गुणवचनानामित्यर्थः पृथक्त्वव्यक्तिवचने स्वाश्रयवल्लिंगसंख्ये इत्यर्थः परानुवाक्य संस्काराजरापमत्र वारणवाश्रयविशेष
र्थेभेव पक्षेपि विशेषणानामपि तत्रिष्टत्वादतत्वयो लिंगसंख्ययोः सिद्धत्वात् परानुमानिर्विशेषणं तदा न भवति पृथक्त्वव्यावः रू
क्यादिकिति नियमार्थमेतत् तेन च चनमभिधेयाश्रयं भवति स्वजातिकमिति स्वजातिकेनामपर्यंतता समाहरणवानिवनानीतिलिंगम
भिधेयाश्रयमेव भवति मनुष्यानुपीति विशेषणानामप्यपन्न निषेधः तेन च वाभिरूपरस्याभिधेयाश्रये लिंगसंख्ये भवतः तदाम पः गुरुपश्च
वानतस्त्र रश्मी मनुष्यश्चावा सतापामिति विहितस्य कर्तो दृष्ट मनुष्यश्चावितुप॥ ॥वरणिव्यय॥ ॥किंपाएनाइति प्रत्यासत्तिसापाश्रयेण

३५

कै० १८

मन्त्रः। वेत्याहेति। प्रत्ययान्तैः सामर्थ्यं वत्सवरिति। नहि हिरिशुभादि संज्ञानां प्रमाणं तेषु कृत्स्न वशादेवशात्स्वप्रमाणविधिप्रयोगे हेतुरुपपद्यते तेन वैयर्थ्याभावात्॥ सं
ज्ञानमिति। अन्यत्रापि च प्रत्ययपरस्मार्थः तत्र च यथायोगं रागः। विकृतानामनुरस्य कृत्स्नं विनाशेऽपि विशेषानामविरुध्यमानाप्रमाणं। एवं वेसानानुनां रन्ता
रान्तुपिनमयं वानारयोगोविकृतः अपि तु तन्त्रपरार्थीनामेनाः संज्ञाः अन्तेयोगान्तवृणयान्याहितोनोसपन्तरनिशुचपिनवृत्तेभ्यः तत्र च सर्वथानिशा
नो सर्वत्र भावात केनचिद्धेतुनेन प्रत्याख्यातेन तत्कृत्स्नं विशिष्टं गम्यं न कमिति रागादि शुद्धि पतन्निशमानामिद्धा। वृद्धत्वमव्ययपवानेशाक्लिष्टा
नेवान्यत्र समारोप्यन्तरनिमित्याद्योगोपिपिसिद्धः। एकार्थिकत्वे स्याद्विशिष्टप्रयोगदर्शनात्सिध्यति जात्याख्या। जातिरूपपदार्थे द्रव्यं
गुणशब्दार्थ इति निर्देशेनाथ्युपेणाह। इदमयुक्तमिति। बहुषु वचनमिति। अत्र पदे नाति रूपलक्षणेन जात्याख्यानं तास्वाख्यैतिस्या ख्याने। जातिप
दार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह। जात्याख्यायामिति। गार्ग्यगार्ग्यायणमिति। गोत्रप्रत्ययान्तानां जातित्वमुपगम्योक्तं। वृद्धयुवगर्गयोर्गार्ग्यायणमपि युक्ता
भावात्। एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं भिन्नानामजातीयत्वादिका जातिर्नास्या ख्यापार्थमिति वचनसामर्थ्यात् गृह्यते। जातिपदार्थे वा विभक्तेर्द्वित्वे
बहुत्वाभावात् अभिधायि न इति सामर्थ्याद्वित्वाद्यपि इति यथा जातिशब्दोऽयं। बहूनामिति। बहूनामर्थानां बहुत्वमेव वाच्यतरस्य कश्चित्सर्वबहुत्व
मनेनातिदिश्यत इति वदन्नाह द्रव्यवचने भवतीति जातिस्याख्याने द्रव्याभावः। एवं तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्वब एम॰
हुत्वयोरभिधानात् द्वन्द्वनिर्देशान्यथानुपपत्तेः शब्दाभावात्। अन्यथा प्रयोगः। एकमेव बहुत्वातिदेशः क्रियमाणे एकस्मिन्नपि प्रयोगे बिसम्बन्धी १८

निर्धारितेऽपि पदत्वेन प्रयोगपदार्थयतां प्रयोगेण तस्याख्यानुमाह। अस्मिन्नपीति। न तत्कृदाविन्याने प्राधान्यं करणविना द्वन्द्वस्येति पदार्थयं प्रयोग द्वन्द्वेन
यमादेः॥ पञ्चयेति। एवं द्विपदस्य द्वेनौ द्विपदानां गुणमोदाभ्यामेनं विधान्तानान्कर्तृत्वविवक्षेति ह्येष परवाम इदम्यादिशिष्टं गार्ग्यं द्विविप
व्यहंकारोत्पादादुपलिन्ने नैद्विधाणामभिधानात्तत्पाने अविवक्षितमेवानिर्दिष्टपाणामहं च भीमीसेकवचनेनेति इदं प्रत्यमस्मदो द्वित्वे कतोषि अस्मदोर्द्व
द्वयाभिधानात् द्विवचनमिति नार्थोऽनेन योगेन तन्नयस्य प्रातिपदिकस्य बहुत्वमाविश्यते तेन बहुवचनमिदं फल्गुनी। बहुवचनोदितानि अस्माद
स्यादामण्डारिस्यर्थः स्वेष्वपि द्विवचने दृष्टान्तराप्राप्तौ नित्यम्ब्यैतिनत्रापि बहुवचने स्थितं बोध्य विप्ररतिस्यादेन सिद्धं एकस्यानुनागोपाफल्गुनी
शब्दो नक्षत्रे तेर्पेकवचनाभावः मनोज्ञे त्वयो लोकिक प्रयोगः आद्यालोपनायां प्रत्ययस्य नक्षत्रानभवति। तिष्य॰ नक्षत्रे इति किमर्थमिति॥। ति
ष्यपुनर्वस्वोर्माणवकादावस्य गौणार्थत्वात् भविष्यतीति यथ्वः उत्तरत्वादिन्नापयभिधापः तिष्येणा युक्तः कालः तिष्याति एवं तौ माणवकः करति
योगि कृत्वा गौणार्थे नैवोक्तमिति विवक्षितत्तरनि। ननु केनेव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धामत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन। ने
१ त्ररति। चं नक्षत्रः कालः बहिरंगलक्षणवकरसंतएवम्बक्तालोपिके न नक्षत्रग्रहणे नसिद्धशक्तिः स्यात्। यथा। कर्मकशुद्धान्तरगद्व्यकर्माणि
पिष्यते न कालकर्माणि तिमाप्समाप्तेरेवरत्वेनेत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति द्वितीये नक्षत्रग्रहणे न बहिरंगो विमानकाले निवर्त्यते। ननु नत
वद्वद्वस्य नुक्तेः शीतद्वयोरपि कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह। अर्थवेति। तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते। नक्षत्र इति वर्तते। ते

कै° १९ नयति। नं चित्रिप्पनरं मोः कार्यं तत्र तत्सद्भावेन भवती त्यर्थः पानेपेकृत्नेवनतत्र यद्गणामित्यभिप्रायेणाह वा तेति तत्त्व प्रह्णोपपत्तेर्वप्रद्मणां हिती
पंचतत्वग्रहणो· पुत्रनैतत्वग्रहणे तेन सर्वथा संसाधयनपेक्षितोपात्रतया स्यान्निरेच्छरं तिपर्याणाममविग्रहणामिदिं हि· निष्प्रयत्नवंसत्त न्मान्याद् इति· कैचिद
ष्ठः पृथक्त्वाः स्वस्पपरार्थः तत्तत्राणां नुग्रहश्रीहिरित्निहितिवनवतंमा: स्वभेतास्कः नतत्तत्त्वत्रैः समासस्यग्रहणोपकल्पाणामन्यपरार्थोनेपयंगाणत्वन
न्तोऽसत्वपचेन निचयदः समुदाय· समाधा थीं इतिन्निप्पादपदन्नविपर्यासनिपमान दृष्टी द्विणोत्यंनेतरस्यान्निवृत्तेगः वानिर्देदइतिं॥ कथमन्नवेनीं नित्रा
इतं पापवनानातिपरैतपुमित्राव्याणानिर्देशेन नवसय्यापेरकल्पितभेदैकवाक्यविपपाणवंतनहिं प्रतिभवंतग्य मानिनतत्त्वाणीनिरपेनेभित्राव्या
णानाति· संभवत्नीत्निकश्चिद्दोषः वर्वी इदइति अप्राणिनातिं इहोनिसंपकत्वरत्वनिपाणि इहकविकल्पेनमापासिद्धत्वार्थोवदूवचनपद्दं
नलिंगेनसूच्यते· एकवद्भावप्रकरणेहि विषयविभागार्थमाद्यं· प्राणिपाणरीत्रेणसमाहारएवेति नतुप्राणिपाणरीनापेवसमाहारइतितत्रसमन्ये
करणान्नुपाणामेसमाहारोनेतरयोरिदंदः सिद्धएवमर्थेवेति नत्वेतेषु लोके पाणिनामहासंप्रा सिद्धइतिभावः प्राणण एवेतिजरक्षीनस्थि
तित्वान्याणिनामितरपवणाणाञ्च्यंते॥ ॥ इत्युपाध्यायतेजपद्मभूषणपरश्रुतेपरकृतमहाभाष्यप्रदीपविवरणपरस्याथोद्योतस्यद्वितीयेपादेद्वि
तीयमाह्निकं॥ ॥ सरूपाणां॥ ॥ रूपग्रहणाविति रूपसंज्ञानंगतारहपनादुपरेशानपेरूणं ववात्कृतमेवसमानतेयहणेते वति
पत्तिलाघवेनचसमानानामित्युच्यमानेभवति· रूपशोरत्नानसमानरकरस्पृष्ठार्धेनावगमात सरूपाणामितिपदरुच्यमानेपरद्रूपार्थावगमार्थं

कान्यपराकोरवग्रणानुवनिपत्निगोरवं भवतीति पक्ष·पाद्रेपर्थवेति संरूपमित्यत्र रूपग्रहणे न तापितं व्याकरणे रूपवत्रस्थेयं गीक्रियतइतिनतव्याय
रूपाणांसमानतेशवृत्तेरित्यर्थः। नत्नु तुपणास्त्रनवधनायाचं नशंकाविरूपेरूपतेनत्वत्तर्वथोव्यमित्याह· भृतेचेति योरोपपन्नत्वाविरूपर्थः प्रयत्नाणे
नेदिपंचगुनिरूप्यते एकस्मग्रहणमिति योपपोगोपरइतिभावमाध्यनपहेत्वामाप्यरेकसेवयो चोभविष्यति· वियमनइतिदोषइतिकर्णमाश्रनपहे
पेकतत्वसंज्ञापाविवहिततनारेकत्वावश्यिष्यतइतिपक्ष· द्विवह्यानीति द्विलवदूतलविपरापत्ने कप्रपरागरत्नेस्यर्थः नत्वभावमाश्रनपहेत्वाने
न्याणाश्रुपयानेकमाविनेय· स्यात· कर्मसाधनपक्षेविसंज्ञार्थनानमाधान्यात्नेत्रापाघ्रविवत्ताप्यातपद्यायहेतंमाधीतिभावः एकवद्दण
मितित्वरूपाणामेकः साधुर्भवतीतिवाक्यापपेपोध्याइ ध्यतइतिभावः चारेकोपमिति वणीव्यात्रेरतिनिपतात तत्स्कोरोपइति चेतात्रयत्न
कस्यारेशः पर्वानिषातेरतिभावः। इतलक्षसंरेपपाह· चेष्वस्थास्थेति भूतानववतइति ह्यात्रतान्तवेतानवश्यरेषपस्पसमपरापस्पमभूतानवा
दू स्यारेकोपित्रानुरानवंतानुरानगुणयकावकोपमेनितित्रुरानवानुरायन्ते· एतचोपलक्षणं· तेन सातुरानणासुतुरात्रस्यारेशः प्राये
ति नेष्पतोपितीति· लोपनीयपत्नोपितेलोपतेवेयोनुमायोनीत्यर्थः वयोरेति प्रकृतिरथोपेररेकेत्व पन्नप्रत्ययपाक वहूचः भजाक
नेष्वीकृत्वात्व्यवस्थानाभावादनेकस्यापिप्रयपस्पपात्तेनविहस्यते· तत्वगार्गपपवइतिसिद्धनेपरागार्गणाहपुत्रकोपपत्यपानामेवेकोपश
हस्यारेशः क्रियतेनत्वात्मवहूर्वनात्नककुसिध्यति· परातुविहरूपाणामपिसमानार्थानामेकशेषवदेकस्यारेशः समकृतिकः क्रियतेनत्र

कौ॰ १०

त्रार्थवरस्थमात्मयो वृष्यपात्क्योर्द्वर्पयरस्याद्वेशः तत्त्वपदार्थतमस्ववद्रूपुत्रस्त्रिनंतुश्चत्स्वपमात्वक्केतिभाव्रः ॥ पनंतपदद्रूवेति ॥ आदेशापदेति वृद्धवनम्पयर्थात्मा
कथ्यात्तय न्नुसूत्रावाध्रु नेतोपेनरिन्नाश्चीयते कारूपपारेति ॥ कारूपपरत्वापंनत्स्यिकृतिरिती नेर्थेनिकृतावित्तिविद्विनेतल कनोनीति कार्थे पापयंयमितु
प॰ ततः काश्यपृथुकाश्यपृथुकाश्यपृथुतिपतिकृतिनिचपतिवलामामेकः काश्यपयारः ॥ पृथुन्मतेमतवच्छदर्थौ नेनश्चेतिन्यूकृत्वंभृगः लौकिककर्मणि
त्वम्यनेत्रपूरणाधिनितिपारिशुद्धा उत्तात्रनेसतनरशीहूनोक्तः पपरति उत्तरत्वार्थविभ्मतिवेद्यारितिपस्याद्यानेकतीयाते किमर्थं गैरविति ॥ जातिः शास्त्र
र्थः तत्पार्श्वेकत्वारनेकत्वाशेषयोगः आश्रयगतसंख्यायतिपादनायद्विवचनबहुवचनेभ विधानरतिपक्षः ॥ इदंयपरार्थं उपलक्षणंनामकृतिरिति
रर्थनेन वचनावामित्याह ॥ वस्यर्थमिति ॥ पावेतिरत्यादिविविधविशुणक्रियाविषयतयावित्तिनानिना वनाशक्ताना मेकेकार्थोपलक्षयावात्त्रयो
गोयात्मैककथायारंभस्त्वर्थः किमिर्थमिति ॥ परिहेतुरहितेनदंतानमाश्रित्यविरूपा एकशास्त्रयोगदर्शनात्मरूपैकशेषस्याप्यनेतरासरूपेक
शेषयोगदर्शनाद्विरूपाणेकशेषः किमितिनाश्यनक्तिपक्षः ॥ यथोगातु शास्त्रीक्ताद्वगम्यमानायोनर्किंचिरात्सवर्थोरयापरार्थपतेपिसमा
त्रारेकः शास्त्रेनेकमर्थं द्यारिवत्मस्यापिविद्याति ॥ अन्त्येकशेषारंभेपिकश्चस्यापकः स्यातस्मिन्सिवतो ॥ मतीशाक्त्रिशवार्थेणाकृतौ शब्दाने ॥ प
रत्युद्धिस्यात्सवार्थेचपशास्त्रियतत्रयोगात्मरूपाणेकानुशोषः सरूपैकशेषारंभेनपुनर्विरूपाणैकशेषारंभेनाप्रवापेकशेषारंभरस्येत्युक्त ॥ वृद्धो राय॰
यमीविरूपपतिपत्तिः नचाहिपक्षत्रिविषयावृद्धिरेकरूपेचभवति ॥ एकशेषेतुयत्नेनिनिर्वर्त्तनिविषयंतिपतिपात्तिगोमयस्त्रमंगः ज्ञावान्तोदयोति ॥ २०

४०

कत्त्वपाणामेकः ॥ शिष्यतेनतरादूपोर्णिरर्निवैकल्यात्स्यात्पेरर्थं नीवृन्मरपसिद्धिरिति व्यावस्थानाविलाल ॥ पत्नातुद्रपोकशेषानरेकृष्णनिरुक्तिः
यनुः पद्मनीनां नकशेषे वृषणी चांनिरसृशिरिर्नियचामेनेतासनन्ता विषयपर्भेरात तुहिताजापात्सीरन्वर्थः ॥ गुरुवनाकेशेतोश्वेसिङ्करकाणामर्थव्यवस्थम
विति ॥ कदेशप्रवेत्यादिविधः ॥ मरोलैकशेषप्रतिविधानात् ॥ अनेकशेषार्थमिति शेषपूर्वव्याख्यानतयागोरेकशास्त्रिप्तोर्थः ॥ किंपुनरिति ॥ किमपपैकशब्दः संख्या
वाचीतुल्यत्वावाचीविनिश्चयः ॥ एवंपनितुमिति ॥ संख्यावाचिनेनेकशास्त्रपमिद्वनाणात ॥ नाभावारिति ॥ शेषाशास्त्रिपरिकारेन्यार्थेकवचनांनानाम
वहेद्गः किणते ॥ वत्रिपरार्थानोनतवंचनेत्यामेरी न्वग्गमिप्रमाणाभावात ॥ गुणीचमन्याविवरात्मेप्याथशृंगापतेनेति ॥ एवंचेकेकस्मात्न्यानिवरिका
त्वादिभितमयनेवंतनतुमसुरायात ॥ पत्रकविदुगीपिमित्याविवत्समेनधान्येनु ॥ भिन्नतमपिजिनरूपावंहन्तो वेपिनतनयप्पकृपंने तावञ्चर्थेनेन
च गौतीपकेसंख्यापाउपादानमिति नस्याभिधर्थमाश्रीयते अनुवृत्तेति ॥ चवपत्ता बोनिरकेणापात्पणपेत्तायांत्तत्याप्तपुरापार्थापतनात्मरूप
मपुरापाभिनिवेशिन्नेकायानिपरिकर्षतालिनपायरूपमपुरापपके यातिपरिकार्थिलिसापुत्रत्रिपचितशी ॥ अर्थवत्मपुरापानामिति ॥ अविशे
षाणनिपमेनतुसुवंताना मेवेतिमस्यते ॥ रशसीतुस्पपर्याय पकशास्माश्रित्याहृदयरिपुनमिति ॥ इशुकर्मेणमामिति ॥ उत्तमवउत्तमितिस्थितेनेविमक्तोयर
तोपानिसरूपाणितेषामेकशेषउत्पमनेविषक्तिनिमित्तत्वात्प्रकृतिनिदेशः ॥ केवलानांविभक्तीनां त्वयोगासंभवास्त्वर्थः ॥ तंपोगातलोपेनान्ता
वद्समसमरनिर्ध्येतसंयोगातलोपोभवितानि ॥ नतुसंयोगात्तस्यपरस्यैलापदस्येतेतद्रवेपरसकारमेतहोमकार्थेप्तपरस्तिपरत्वात्सपदनस्तिक

४१

ने।होपः संयोगांतस्य लोपमचावपनारः संयोगादिर्लोपश्चेतिनष्पाद्यं। पूर्वत्रासिद्धमितित्वत्वनामहल्ड्यादिलोपेनैव रूपाद्यं श्रवण्याव इतेः संयोगस्येपोजः स्कारान्त
३१ स्त लोपः स्वहल्ड्याद्भ्यस्येनेनेति संयोगादिर्लोपश्चेति। अत्राप्यंकस्य परस्य संयोगस्यादिर्लोपो नित्हल्ड्यादिलोपमनेन संयोगादिर्लोपश्च प्रतिषत्राः। संयोग
स्थानीस्थेके हल्ड्यासंयोगांतेतिप राश्चपेण्यादिस्यस्तत्रारापेश्व पातस्य लोपो हल्ड्याश्चपहल्पनेनेत्यर्थः पचतस्तद्वति सह स्रातिसिंत्याश्लोपोतिद्वहल
पूर्वितिपारेनपुंते तेनतन्न पुनः करारितिश्रपाणन्नश्रवणमानिपारस्यार्थं। द्विवचनवहुवचनपोमिति पेत्यभावतस्य बद्विवचनवहुवचनेतानः सपुसंत्वेनेणरो
रणः सिकतारस्यास्यः नत्रद्विवचनवहुवचनेपुपासनाम्कशेषमनितिद्विवचनवहुवचनानोश्रवणमप्रसंगः कतेककाधिपाशंवापुनरेकशेषद्विकत्पमा
णोद्विवचनवहुवचनश्रवणप्रसंगः। कद्धिद्वचनेलोपरति पत्नपाकद्धिद्वचनलोपउत्कः सपणिल्लनः अथवानुपापद्विनोनतिशपिसर्थः। न
रुचे रसमासांतेष्विति समासेकतेसमासांतो राजनेचपुरिस्थशेषपन्नसमासानुराजनेपाश्रोसप्यपरशेषप्रसराश्वतस्संतोराजनत्पुसंगः प्रत्यादि
ति। नत्रुनाशांतसमासांतोराजनेश्चाप्रमाणाएकशेषप्रसमविधक। नैतदस्ति। निरवकाशो द्विवाधकोभवति। कृतेनसमासांतोराजनेएकशे
षप्रवर्तनाद्धिधाभावात्मानुपानपशंपचारभावः वरकेति। स्ववचनस्वश्रितिस्थितेश्चप्रवर्तितस्वादिमक्तेर्लुकात्पन्नापत्पपवसाणपतिषेधा
रु त्रालस्यकविभक्तिपातेति। एकशेषमनितिमितसमसुरापादिभक्तिर्लुप्याद्यातसमाचनालिमितहस्यं एकोद्विरकरूपारूः अपरसारूरः समासोतः स्पः
समासमेषेवावपयोतोत्रापरसेतिचेत्रहितेनसमनधानात्समासविभक्तेरेकशेषोनस्यात। समासार्थस्योत्तरपदस्यानोः समासोनारेसविभाषस्य २१

नरदकेनपितिसमासयवा रयोर्हलपपात्रितसमासस्यातारो वस्त्रविप्रः। संगाश्चपेचेति। वगाश्रावनंगायेपेति। पपानोस्वानावोवैति समासवसमासेचे
ति। किमर्थमेकमेकवचनांते हितीपेद्विवचनांतमिति चेत्र सर्वेष्वावैकप्पप्रतिपादनापनत्वाद्धि पंद्वेनवर्तितो विभक्तोनुसापामपिवचनसाम
र्थ्यात्स्यपच स्तणमाश्चीपनेतरावचेहल्पमव्यापि समासमविभक्तेकविभक्तिपरत्वात्याद्वितेहरधं।द्विइ समासरति समासएकशेषविधीय
मानेनिद्र। समासप्रकशेषावकल्पः प्रवृत्तिद्व समासो वाकल्पइत्यर्थः एकमिति। विनापिनेनार्थस्यातुगमात स्कृतरति अथात्मासस्या
नेनेन स्वद्वेस्वस्वरूपाणामितिवकव्ये परिपूर्णमिति रोधादनुपमिधानापप्रुनकपन्यासः सरूपाणामिति पर्वरोषमावमुपन्यानिकेवलापाविभक्तेः
षवचोश्चाधमीति। इराणीतुनस्पमित्याकानापवचनेकियमाणेषोरवमाणपत्तरस्पेतस्मानिपाद्यते। किं। तान्यवकाशरति कामकमेदाद्विप्तमार्थ
रावनेकात्रि। नपसंयोगकशोषोविधेयः ननमलुपश्चात्समरूपाणामेकशेषमधिसादेरः यायोति। सकृदसो विभक्तिपेधरतिपुनरेकशेषोनसमा
नि। ससपिनापत्नः संपतानिविनानेद्व समासांनेतुशेषपत्र परिपूर्णमिति सरूपाणनिर्देशोपत्कलमितिमात्रनिरस्तोपसपवश्रवणप्रसंगः षष्ठीनि
रे हित्नुविभक्तेनानांनिरुत्याभाव्यमितिनानाविकेवलविभक्तिश्रवणप्रसंगः कद्धिदितिविधिमाणत्वाककुवचनश्रवणप्रसंगएवचाकवि
भक्तेनानाम्मिति सप्तमीनिर्देशमपातपष्ठीनिर्देशः कर्तव्यइत्यर्थः। किंप्रयोजनमिति एकग्रहणस्यप्रयोजनप्रश्नः पष्ठीनिर्देशएवतुप
योजनमुक्तमेवकद्धिद्वचनलोपः पौरुतरति चेति एकविभक्तौनानामितिमस्वकल्पमेवप्रयोजनाभावात। ननुस्वात्तुपस्वापामेवविभ

वै॰ २२ केवलान्वयिपरिष्कारनामकदोषेऽपेक्षते निरवच्छिन्नसाध्यनिवर्त्तमानाद्यभिधानादिव वचनस्वरूपवचनमिति हि विवक्षितमितिवाच्यं वचनुपर्यन्तमस्तोपेक्षासम्भवोऽस्य
इत्युक्तेः कर्त्तव्यं तेन पञ्चमीप्रयोगे तात्पर्यं न सम्भवोऽपेक्षायां तात्पर्यं तेनासम्भवो नैयायिकानां तेन पञ्चमीनिर्दिष्टे कार्यसम्बन्धे पञ्चम्यर्थ एव तस्य समर्थनायासः सूचितः
नित्यं कविभक्तानां नानाविधितत्वं किंपदमध्ये न समुन्नतो दोषः कश्चिदिति निष्प्रमाणमित्येकवचनं लोपो वक्तव्यः पारिभाषिकीति एकविभक्तिकत्वेति नित्यं किं
पदेन हि स्थितं तस्यैव करणस्य व्यतिरेकस्य ग्रहणं मनुष्यत्वेन सम्बन्धाद्यभेदविभक्तेः समवायस्य व्यतिरेकानामकदोषः किं पदेन नित्यं तेषु कल्पनं
१ ते तावद्व्यापारमेवं वचनपञ्चतत्वं निष्ठितं करणेनात्माव्यतिरेकनेम सेकदोषः मानत्वमात्रेणेति कथमपर्यन्तं गः पादेनेकदोषेणामा तत्त्वं
एकदोषे व्यतिरिक्तता सर्वथा न वर्णमात्रतरभावः अपि च न समर्थितो व्यवहितः तन्निरोधितः पञ्चसु तेन वाचिनत्वमातस्य एकदोषव्यतिरिक्तवो
वेकव्यत्वेति एतद्वाच्यं पदसार्थं तथा तेन पञ्चमी अर्थमतं पञ्चमी रितिः अत्रार्थे वृत्तिनिषेधार्थे नैकदोषे यानमपवृत्तिः हेतावेकदोषेनाभिहिततत्त्वमपि
गोपर्य्यन्तं प्रतीपदेनेति निर्दिष्टे रूपार्थानभावातिः अभ्युपगमवादे नेनेतरूपस्येन विभक्तानामानां साहरूप्यादिति व्यतिरेकव्याप्यापि समनात्र वं
प्यान्यवर्त्तैकदोषः प्यात्मविभक्तानां तत्समरूपाणामेकशेषपक्षेव वचनमपीति विभक्तोसाहरूप्यतन्त्रैकशेषो न तु पदस्य मादिनीपर्यायोऽन्यार्थः स
मितेति तथा व्यतिरेकव्याप्यानेकरूपमित्येकशेषो न तथात्वेति विभक्तौ तु साहरूप्यमद्वाचाविनिश्चयतोऽकदोषः हरितसमञ्जीति तानेन संसू॰
योगः पञ्चमीपादेन तद्दिहिक्रीपरावृत्तिनीति किंतर्हि सपदार्थः हुपितत्वेन सुहृदित्यत्र तत्त्वनिर्वेशाव्यतिरेकग्रहणं विवक्षितमवाद्विनमातु २२

वर्त्तते मानरूपं वेदाश्रीपतेन व्यतिरेकनिष्ठोक्तेस्तत्त्वं तेषु किंतर्हि परानेनं शब्दमित्रपिनरूप्यापरे पञ्चमीपञ्चम्या व्यतिरेकानां पञ्चमीणभाव्येन
पराव्याप्यामात्रमानासारतिवेरूप्यादेकशेषाभावः हरिणां विपर्यासः शनैः जीवितेषपदानि दिवाने कृतेः पदमात्रमिति पञ्चमीसंभववयनिषादस्यार्थ
मिरपञ्चपिवर्यसः रसानीभावकारणेन पञ्चमसमर्थनिष्ठमाह व्याख्यानेनेति विभक्तिः साहरूप्यमिति एकविभक्तित्वेनैकदोषवानिमित्ततेनैवपात्रा
किंतर्हि साहरूप्यापञ्चलक्षणार्थीप्रकृतिविभक्तोलोकिकेपदार्थापत्तानि सहरूपाणि हेयानितेषामेकदोषः सत्वानेमित्रिकता द्विभक्तिं नापेक्षते भाष्ये
व्यतिरेकग्रहणमेव न लक्षणार्थत्वात् तद्गुणारीन्नाम पिहितं त्यागारीनाम एकशेषोऽपर्यन्ति स्युपिण्डानामपि निश्चयनानन्तरं वेतसाद्धानिकाच्छाय
दोषः पेरवाद्भुतोनरहितापोते वैकदोषेरुत्तेजस्यापवादिचेत्यप्युक्तानामस्वारीषा वा निवेशानिवाचि तत्स्वाधिसमाधीयस्य पक्षः क्रियोपतरनितेनापदे
सप्रभेदसमासः मातृपाचौनानकक्रियासहरूप्यप्राप्तिः विशिनिष्टिवानेकदोषाभावः यत्र वर्त्तितत्र नेनानेमित्रितकत्वमेव तवनिपातेते विभाग इति कर्म
दि॰ रिकाणांकमित्विभक्तिपरे नोच्यते तेन व्यतिरेकार्थ विभागता व्याप्यानेते नैतेकस्मिन्नुका केविदिलिनतत्त्वमित्रपादिविषया भावा व्याप्तिनेक
विभक्तानां सरूपाणामेकदोषः सिध्यति कश्चिदिति सर्वविभक्तिनसमवचनस्य लोपो वक्तव्यः तन्मित्राधिकृतेषु न लक्षणानि सर्वपदानं
तथा व्यतिरेकस्य ताप्पाभावात्तद्वचनं सुरूपवचनेन निष्पन्नतेनैवोपदिकं कव्ये नद्विनंदपारितितन्नापकेनेलोपविषयपदेनापाव्याविते
पेण तु सन्तनं पञ्चम्यातिरेकसत्तापादनापके एवपदेकार्यत्वाद्विषमाणाद्विवचनामिद्विवचनं दहनितस्वप्तामिति एवं वेक्कमाने

कै॰ क्रार्थाभिधानात् द्विवचनबहुवचनयोर्नानामेकशेषः। बन्तर्हीतिमित्रेनैकशेषेण भवितव्यमितिवाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः रूपयोर्भिन्नार्थत्वादेकशेषप्रसक्त्याभा
२३ वाभावाप्रसक्तेरस्याह· नैतदिति· प्रत्येकमत्र विवक्षेत्यर्थः वाक्ये प्रत्येकं क्रियापाचाचाविनैव सुसाधनं रस्याह· अथापीति· यथा नारी पक्का नामिति· इत्यवगमि
नामित्यर्थः एकार्थेति व्याख्यानवाक्यक्रियायां समवेतानि द्रव्याणि भेदेन प्रतीयन्ते· भवद्भिरनन्तरस्यार्थे चक्रमितिस्पाकर्ममेदादेव देशीतिरितिः नाद्यः रसानव नं
गमात् प्रकृतस्याप्यत्र स्यात् स्वपक्षे भेदनिबन्धना साधुपाप्यापत्स्यादिभेदनिमित्तानेकत्वक्रियापाचाविधुनि· नैतानीति· कर्तृकर्मसमवेतत्वसंख्याभिधायिनीहि
वचनवहुवचने इत्यर्थः। ननु कर्तृक्रियायोर्विभिन्नत्वादनेकाभिन्नकारके· भेदेनैव लकारेणोत्पन्नेऽपि भवत्वनेकेऽपि लकारः लकारवत्त्वेनैव वचनानान्त
रस्य त्वया साधुप्रयोगे नैकस्यापि क्रियासम्बन्धे नैवेन वाजपेयी न द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यतो प्रः। कुत्सनात् प्रत्येति· अत्र पवाक्ये सम्प्रदायार्थं
तत्त्वान्तमतुरात्र विभक्तौ वावचनवाक्यस्य प्रत्याख्यानरत्नवचने भी विभक्तिर्नोत्पद्यते· विरूपमनुरोपैतु प्रत्येकं नानाद्विवचनेना पञ्चापोवाक्यमनन्तरस्यैव पद
त्यए चविभक्त्युत्पत्तिः प्रत्येकं नामिति· पृथक् पिभातिकाद्येकोपपद्यानोऽकद्धिः सहसमासवचनेनाकुपत्तुसन्निरिच्यते· तथापि परस्परं तत्र पृथक् प्रत्येकं मेदेति
मोपि कल्पे रूपा प्रत्येकं नानामेव समासः अन्यथा तुल्योपादानमिति कार्यं प्रतिपूर्वपदे नास्ति उत्तरपदमेव तत्त्वान्वाप्रत्येकं· द्वन्द्वाननु [illegible] इति
तेपस्मात्रिपान्वाचोपुथाप्यादीर्घवृत्तेर्नैव रूप्यारेकशेषो न प्राप्नोति· अयमेव विरूपाणामपि समानार्थानामितिभविष्यदित्यते [illegible]· दीर्घनं द्विनो न
यांउपदो विभक्तिविशेषमसद्भिर्वचनमष्याजन्मपेक्ष्य तरसविवक्षितं सर्वैरिति· पक्षद्वयोपत्तिमानः एवं द्विभक्त्योपादानेकशेषः एकवचनान्ता पाम॰ २३

वा समासादेकस्यां विभक्तौ पातः सहपसमुदायाद्विविधिनापायेकविभक्तौ परत्र प्रातिपदिकार्थानां वा सहविवक्षायां वा नमोऽकं द्विवचनबहुवचनानानामिति
तत्पक्षे प्रत्ययुपपत्त्यां युगपत्पुंसीतृजते· तत्राभिहतोऽभिहिताभिहतान्यानेकारनिष्ठिते न सर्वविशिष्टौ नोविधेयं तत्त्वासनान्तविभक्तेर्भेनाभावादेकविभक्तौ परत्वेदीर्घमान
एकशेषो न प्राप्नोतीति· पक्षपदात्मार्थवत्वाभिनत्तुमतं नाभ्यस्थनिसम्पतेतिवेधानः प्रातिपदिकैकशेषपक्षे सममर्थपात्यव्यापातिपदिकं तस्मात् द्विनात्त्वस्याचनारदित्क
नेपस्मात् द्विहेतोस्तत्वाचीकृप्यारेकशेषोपात्मतः पूरातृमसद्विवक्षायां विभक्तेनानामेकशेषः पृथक्त्वेनावातद्धितदृष्टपदपदसमरापुच्चेनसमुदायपादातहि
नानावार्त्तमेकशेषः पद्धान्तर्हितं तरसिनः कष्टिरापः प्रातिपदिकानां चेति· अनेनैव मित्रकत्वादेकमोजनात् एवमेकशेषः पश्चाद्विद्वर्थवातं द्वित्वपत्य
तुल्यपते इतिभावः बहुवचनपन्नरति अन्यर्धं तदन्निवेशादूद्रक्षपतेषदेवत्वीपन्नरस्यागुः नत्रायणपपदरमिष्ठितेनसमरापमपतद्विनीतस्यान्यातिपरि
कनातत्त्वएकाविभक्ति तत्र प्रथमासमप्यनराष्ट्रपरकतिसंनिपातस्तेऽपि द्रष्यामिसेकशेषोन प्राप्नोति· ननु पक्षत्वेविहाय पक्षारानोमसारुप्यादेकशेषो
विधास्यते· नैतदस्ति विश्वपुत्रमुत्पत्तावप्यन्तौ कृतां पत्र्वतिविभक्तिलोपतत्समासाद्युपाष्टेपएकशेषेऽकथ्य हातुराचाने· नत्वपतोप्रकृत्यर्थानपेक्षः समु
दायार्थः तत्कारणमत्रनिर्वेश्येन· परापिसहविवक्षायां विभक्तनानामेकशेषपरतिपक्षः तत्रापिप्रत्ययपत्रसपत्रसरतिरियत्नेपरत्वमप्रत्यम् चार्
पत्त्वात्तत्त्वमुत्रिपानोद्देश्यं प्रातिपदिकैकशेषपक्षे पितृदैवत्वेनद्वस्यामिसेकशेषो न प्राप्नोति· इदं च प्रत्यत्वोपीति· एकैकसापसमस्त्रपदृसंघेतन्मोगा
तत्त्वेधानमेसंघणाप्याहस्थानाप्नि नानामेकशेषः क्रिपतत्तरस्यर्थः अनेपान्तरूपेति· परापसत्यामेकशेषः क्रियतेतत्रापितिप्रथमाणामपदारीवह

कै०
२३

पुनर्नतरनिलुकुमिथ्यति॰ गार्गपक्षानांत्वेकदेवेपन्नशेवहृत्युनवर्मने॰ किंनर्हिपक्षांतरनित्त्व॰ मिथ्यति॰ अजंतंपरितिः तेनैवचेत्कतंवद्धत्वपिस्यपिन
देतेनेनिव्याव्यापने॰ कान्यपादिति॰ एकत्विनकक्षपापत्वे॰ निकृतेनामनिकृतिवद्धत्वेकास्यपराज्ञानामेकदेशेपहने अजंतेनद्ध्रुपुवर्तनेनेतुनिम्नुकूप
मेगः वोकिकूस्थिति॰ सुपसमेसर्थः मंचेतनरिति॰ ग्रनिकृतिहनिमात्रेनरनेतनमपसंवाधि॰ एकोपदक्रतिरिति॰ ग्रहक्रतर्थमिकलानेतेनचवहना
प्रप्यपुसानोमंवेशुमंभवात॰ सिहंल्लिति॰ मसादिपक्रक्रुतिति निपातनकृतेएकमसवेहत्येमवेषांपक्रुसर्थविधिक्षपसामिधाप्रिवानमानार्थ
त्वमसि॰ वक्रकरंरथकुटिलंरथेति देहनिःसर्थमेनडक्कमंः तेनैवाजपोवद्धक्षिसापिपतेत्राक्षीपमाणेरथमिव्यति॰ परानतेनेतवदक्षिसा
धीपनेनरा: व्यक्तिकृत्यापाश्वपत्ता नवक्रकरंरथकुटिलंरंधक्षेत्रिवानर्थमेवमवतिनज्वंहरतिनवक्रक्षोविहपाणामेकार्थनामेकदेशः
तत्पितृनानामिति॰ हरेणपितृनानामित्यर्थः अक्रश्चति॰ एकोः हरहरेः देरेवनर्थमसमस्यपोनत्वादेनोरानः द्वितीयकूवजेनत्वाद्युराज्ञाम
मेकदेशोभवति॰ एकोपीनामकक्षरोणवृत्तंनत्वान्मध्योरानः पुरक्रमीमासापर्थतेकमारिश्रोवुक्तिसापुरानमसरोपः एकदेशेकदेशेति
हद्वेष्यनानमिधानात्मवृत्ति अर्थीऽत्र सप्तादिति॰ देवेकः शरीनेकमर्थमपिद्यानेवाकोतिमनैकरोवोनान्यवप्रक्रानामवानान
एकावितिवीके॰ महापातिरर्थायगमनेननुक्षविसर्थः अमपरार्थसावैति॰ अजंतरिखेनपरानेरणप्रमर्थः प्रसाप्यनरसर्थः मार्गावित नाम०
गार्गश्चगार्ग्यश्चेसमाप्यर्थमेतभवानंरेहारथीमंपसप्तचकाकानंतुगकरणासिवशानंदेहनिद्दतिः नम्रहोपनेतिवचनात्मरेदेक २४

अपरेशंस्रीपक्ष्याल्पमने॰ एवंमंगेपंतराषेह्रापाममस्यौदर्भमत्तसमोहिशरः पक्षात्यवर्तनेरसर्थः अपायेवपीति॰ पुत्रविनाशीपित ५

शेषः स्यात॰ अस्मनुनिः संरेहविषयमंमवात्क चमंरिश्युविषुपेशरत्निः नेनरसि॰ अकारिशुपिमंदेहविषयेब्रास्पपक्षनिरर्थनात॰ एवंतही
ति॰ श्वार्थासंपप्तधसस्पपराशंसात्वादिसर्थहेत्वर्थः पप्तितहीति॰ पक्षार्थदाहनिवेशादेकदेशेपमानेरकस्पानेकार्थत्वेसमवति॰ परानुमे
पुरापवादितंगारीनामम्पुपगम्पनेनराद्वगारिवरेकवचनपमंगः पद्मवनानीतिवद्धक्तेनेतनन्मपुरापप्तवपाविवत्तापुन्वत्वपवभेदविवक्षा
याः ममपुरापारतिः ममपुरापवादिनरसर्थः किंकृतमिति॰ एकदेशेकुक्षेतिविग्रहेकचेद्विशरः प्रवर्तते रतिमार्थः अन्योन्यकृतमिति॰ परस्प
रपरपाहिस्वैः समासपाकिपावात्मिरमवति॰ हौचहौचेति तेनेकोहिशरः किंवते वानेति यथासुनतनमनः प्रागहवमानदृयपरेशान
मिकर्तृनेविग्रहविनाशोपुत्रव्यपदेशः चतुर्णाहैकामाय्यनामिचतुः हस्वस्परति॰ अन्यदिरानीमिति॰ अजवपसाधयोगमनितेधर्मीणामार्थ॰
गुणमाप्यानसम्बन्धानसुमार्थमं नत्वेचधर्मीहावनेनकश्चिदपिहेतुःसारिस्यर्थः कागारपक्षशरा: संबंध्यानगपेतापेकश्चित्राप्पयेव
तेनेर्यतिसंबंधानरविनाशोप्याप्पपक्षराजापुत्रकपम्यनते॰ परमक्रमपुरापनिवेशिनएकापायेनत्मपुरापाभावात्कर्थमवनीरन॰ ननच
वार्तमिति॰ तपुत्र॰ परावपमंनिधानारेकाधारविदमानारपरपेक्षा॰ प्रवर्ततरसर्थः इदानीमेनहेधर्म्यहिसंहितीपरदृष्ट्यानेवक्ति॰ एकेकरति॰ पयो
र्तलपोपवमनतिविक्रुतेकर्तृत्वमेकेकापायेवनिवर्तते॰ नयापहिष्यपरेशोपीसर्थः कारणप्रयमनेचेदिति॰ कर्तृत्वपनीनाविसर्थः कापक
स्पिनताचक्रीनामेवमुक्तं ननुत्वमिति॰ तेनोर्यतानुत्वंहितीयपुपधनामंत्रोणेसर्थः । अर्थवानत्नुत्वमिति पारिशारस्वनतुत्वमिसर्थः प्रथमे

कथंतत्रेति॰ साप्यमितस्याहारः एकैकरति॰ परस्परनिरपेक्षरसर्थः २

कै॰ २ नि॰ एकस्मिन्नित्येकक्रियापाप एकत्वात्त्वाल्लोकवीप॰ पृथक्‌प्रभेदेनुपपत्तेः क्रियाभावादिभेदे विरोधात् क्रियापाश्चनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः एकेनैवैक
२५ शेषेणैकत्वाणारित्वं शास्त्रेविरोधापादकः । यदा तु युगपदस्मृतिः प्रत्यनेकार्थाभिधानसमर्थो शब्दपक्षः तत्रापि चानियतत्वभेदापादत्वक्रियापाया
त्व्यानेनाभिधानेनतरेकशेषो न वक्तव्यः द्विवचनेनेति पृथक्‌त्वेशब्दानितरे ह एकैकः शब्दः एकैकार्थाभिधायीति सहविवक्षायां निरुक्तेपूर्वोक्तेन सूत्रोक्त
मात्रानन्तरेणतस्मिन्नेवैकत्वार्थः वाक्यप्रसिद्धिमाव॰ सर्वेषु पदेष्वपि यत्नियमेकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिनिर्वचनात् विभक्तीनां नानाविभक्तौ वा प्रत्य
एकशेषे यौगपद्यात् द्विवचनबहुवचनयोर्भिन्नविषयत्वात् अथ प्रत्यभावनः क्रियमाणो नेकार्थः किमेकशेषेण वाचनिकी वेति यथा प्रसिद्धमेव त्वाभा
विकं तथापि पत्र प्रयोगाविषयो गोरश्वेनेन च विषयो गनिवारणाय पद्‌गुणेनेत चनिक माभिधीयते सच द्वार्थ इति॰ सहपाणामेकशेषो नेकार्थत्वेक
विषकाविनियुक्तत्वमित्यर्थः ॥ द्विहमिति एकशेषारंभसामर्थ्यादपदार्थो वाम्नाते॰ क्रियमाणः शब्दो नेकार्थाभिधायीति॰ एकेनान्यनेकार्थाभिधाना
येकशेषः क्रियते॰ एकार्थाभिधानेनानेकशरीराणां तथा धर्मकस्वरूपः स्यादित्यर्थः इत एवतत्सामर्थ्यमतानवाप्तम् कथमिति॰ तचैकशेषप्रकरणमिति॰
एकशेषविधानेनैनतत्सामर्थ्यादित्यर्थः लोपप्रकरणमिति॰ लोपप्रहारेणेनतत्सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ अनेनेति॰ एकशेषविधानेन॰ अनेनेति॰ वचनादनेकार्थका
लीनास्वर्थेतो॰ यथा नासायोपायेक स्मिन्निति॰ नचैकार्थः शब्दः एकशेषविधानेनानेकार्थः संपद्यत इत्यर्थः नामप्रत्ययान्तेति॰ अर्थवर्गसमारोप॰ केवलं एव:
प्रतीपदेनन्तर्गतसिकमप्रसक्तमित्यर्थः वाचितहेति॰ परिच्छेदकः प्रमाणमित्यर्थः॰ उक्तवत्सदीक्षत॰ इति निर्वचनमपिपदैकशेषप्रसङ्गो व्याख्यानवादिनः वाचप्रस २५

५०

यदैवेति॰ अर्थोर्थस्याभिधेयप्रत्यये॰ पद्यार्थः शब्दोऽनेकार्थत्वनापदानित स्वार्थ प्रवर्तनं॰ गोरश्वीत्यादिप्रथमप्रत्ययार्थः सामान्यमिति॰ वृक्षः प्लक्षश्चेति॰ शेनावदनाय
एकशेषेऽनेकार्थत्वं तत्प्रयत्नसत्या॰ एकैवापिदृश्यमानापि तु सापानेकप्रत्ययार्थस्वरूपप्रभेदेस प्रसरापभावित्यर्थः ॥ तत्प्रयत्नोऽवावितिः अत्रापि सहविवक्षायां मनुष्या
पार्थिवापूर्वमेवादेकेनेवत प्रयुक्तपथमनभिधावस्मात्‌पदेष्वन्यपदोपयोगो नमाने नीत्यर्थः एतत्कत्वादि इति तत्ता विशेषेऽ एकप्रश्नश्रुतेनो एवमर्थ इत्येकत्वेनेनेतत्पश्चोद्वे
नेत्यर्थः अपरश्रीनाचेति॰ सहप्रसादिकपत्रमनेकत्वमनेकार्थाभिधायिना शर्मादित्यर्थः वाचिनि पौरादेनपावापश्चिमो विधानात्ततः पात्रमेकासमप्यनु पोषु
लुप्तस्यादरः॰ गोतोणिशिरोत्काणनपृष्ठणानविष्टा द्विह्रावास्त्वाप्त्व अथितिरिति॰ द्विवचनानं वाक्येदमीतिसर्वमवगीर्दिं॰ द्विवचनाश्वेनात्वरित्यमपविप्तार्थं
वाने विक्रयाणामिति॰ एकराणाविशवार्थविरोधायावमापात्त्व नपयद्विनिमित्तमेरे पिविहिदयोनेकार्थाभिधायीरत्यपेक्षमहतः॰ कथं तत्त्वा च नेत्यवस्थेति
मित्रमित्यर्थः तरेदेव्याभिधानपक्षे पित्रस्याख्यानत्वेकशेषः अनेकार्थकत्वमेनेकार्थाभिवर्ण्यते॰ प्रयुक्तेनेनवदेदः अनभिधानात्॰ इदानीमनुक्तविषकाश्च
वेणाप्रत्यास्मानेकशेषेति॰ वाक्यस्याभिधानादिति॰ सामि॰ पूर्वार्थ॰ नेत्याएकत्वादनेकशरीरप्रयोगात्मतयाएकत्वात्लिङ्गमेकशेषेणेत्यर्थः कथं तु नाति॰ इत्यन्वाप्ति
रेकेणाकृतेनतुपलभ्यमानेनसामान्यस्वरूपः सत्याविशेषावादि॰ वाक्यार्थबुद्धिः तस्याश्च विशेषादेकरूपताद्विपदप्रयोगाप्रयुक्तमपनीयते॰ गुणप्रमाणाविशि
त्रेष्वपि गोगोगिरित्यकाकायवस्यपौरपारवश्यमेकेनानुवर्त्तनेनसामान्येन भाव्यमितिचानियमशाखाप्ककत्वेचावधीयते॰ गोविन्यकेरति॰ गोत्रित्येनतारेगोऽेकै
शृगादिनेनसामान्यलक्ष्योर्थविशेषानवधारणादेषामामान्यस्यावधीयतइत्यर्थः कृतलोतेरिति॰ प्रवृत्तसामान्यमेकत्वसनुवादस्योदाहिक्रायामर्थःक्रि

५१

कै॰ २ पापाप्रयोप्यत्वान्नस्यमिवपोप्यत्वादभिधानेनाप्यवितिमत्वाद्य्यस्थः अत्यपवर्गगतेऽस्मिति॰ अत्यपवर्गो॰ भेदः अविच्छेदः अविशेषः मस्यगतिः प्रतीति
२६ रित्यर्थः नानोवाभिर्धायिनानापां इत्यसहारकायाहरोहारमत्रपपयंतेनानिनहृतोश्चाभेदोपचारात्मगौः गुलकजतिनानानाविकरणादिव्यवहारो
पपद्यते॰ अयमात्मात्रोविशेषात्स्यपवर्गगतेऽस्मिति किमर्थयुपपयोस्यारानेपकेनापिहेतुनेकत्वाभिधानपोः सिद्धत्वात्तेवपरोधः अन्तमिधीय
मानापिनानि॰ यत्रिविमात्रेणतत्याः विशेषनिमित्तेभयनानिशत्याः विशेषणमस्यभितामस्यपदर्थतोकलमेवमनिपादितेनाभिधानेन
यावन्नभिनिमर्हविशेषाभ्यंतरीकरणेनात्यपवर्गगतावपिप्रत्यापात्रविशेषेनानि॰ भिन्नहरुताउंचननलाहनभितिमस्यपस॰ एकोपरि
छ्वमिति॰ एकस्मिन्नुपरिछेतो पेतयापरानस्यहत्यहस्यादिवत्कअर्थवेकमुपरिछेपस्यनेरेकोपरिछेमक्कउपरिछेगोत्वादिमर्वत्रापन
रत्यर्थः॰ अपोहजनकमितिउक्तवत्संपस्यसंनमर्वकनारस्तुमानस्य॰ उहत्वस्यसर्मापस्तुमानमिसर्थः अत्याविशेषादिसनेनमसकेना
लावेवनेप्रमाणमुपपत्ति॰ ततोविधर्मितपत्रप्रतिपादनापानुमानमिहनानिमहावेनापनेवैकोपरिछेभिपनेनोक्तं॰ देशकालावस्थाधिरंतरे
षवाधितप्रत्यभितामस्यपोरपाग्यानुपपत्त्यासामान्यमहावोनुमीयतइत्यर्थः अथवाकृतमुरीपपत्तुपोहरुकमुपवेहरकमुच्यते वर्पनाहृ राम॰
चनेचेति अनेनेनरर्थपति॰ नतारहेपकाधिकियाकालीत्वादितिभित्नाचानाप्रत्यभितामवेचेतिभावः॰ किंनहिं यभिन्नविषयनिभित्ना स्वजिका २६

५२

तर्थमप्यविधीनप्रमाण॰ भात्मनोपनिबद्धवचनान्नान्नासप्रयोगमर्वेकव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः॰ एकेनाग्यनामिति॰ एकस्मैवहत्यसमयात्याण
मारूपात्यन्तादिभिमावः अस्येति॰ अत्यपवर्गानि अन्यास्यनेकार्यगतांमर्पितयैत्यव्यवहारदर्शनादित्यर्थः॰ नवेकपनेकंयत्कुवेभवति॰ नहिरेव
रत्नोप्रमाणस्मृत्यपोसुधेवभवतीत्यतस्त्राह अक्तिवेति॰ अवपवीपसुपनेकावयपवस्य॰ तथापिनत्सहावैविकारात्मोदद्यानवेनोपात्तः॰ तनोरू
वहिवपरति॰ एकस्याप्यनेकदृनिवाक्षेपः हारमारुभीवेनस्थपीमावेकतेवृतिप्रपर्वेति मर्वेषुपायेषुरुत्यवदगतोप्यतिपद्यतइत्यर्थः
एकोवेदीति॰ यदेकसपनिकसंवंधोनास्तुपगण्यतेनतरेकः दारोनिकमर्थमंवधाभावाप्रसायवेदित्यर्थः उक्तमेवार्थंसमर्थयितुमाह॰ हेव्या
मिधानेहीति॰ अनिरम्यविदिनानामेव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः नन्वेवेति॰ मर्वेविषयोचनाकतिस्थापते॰ तदामर्वेप्यक्तिविषयमनुप
नेविनावैगुण्यमेवस्यादित्यर्थः अथाप्यानमिरुर्थमेकस्याविषयमेवकुर्मक्रियनेतवाप्युच्यते एकाकृतिरितिवेति चपदस्यमुच्चारस्यार्थ
वेसमाणार्थापेक्षणामपुचपेवा॰ पचेदानीमिति॰ एकेनेनानेकाकारपहत्तेः सिद्धत्वादेकोपायः॰ मत्यामात्यावेन॰ अनेकतेनोरुत्यापकोव
इत्यर्थः॰ एवंतहीति॰ मत्तीपिर्धार्किति॰ संवंधस्यनुलनानात्ववेचवाभिन्नवधुत्वाहनातन्तुसेकंममासमत्वादेकस्मिन्नपिहश्येतन्तकर्मक्रियमाणाना
नोरूतनमेवमवनीत्यर्थः॰ यथाहिस्यरति॰ यतिरेवायस्थाममर्वात्मनाहिमत्पपलभ्यतेनथापानित्यर्थः॰ ननुचेति इयविषयाद्युनानेनाभिष्वेयापाउप
लातमानेनाउपलम्भ्यमानकमेदरव्यमावेविधिपत्नानिमुक्तरोदनोप्यते॰ यन्यकवपीतमपात्मनरस्ति॰ शात्तुमिस्यव्यवहारः अथवानानिकपलक्

५३

कै॰ २१ णभन्नाद्यत्वेकंपर्यायमन्यमहं नित्यात्वेवं॰ वक्रयोषन्नपेति॰ नात्पृथजहितनमदः व्यमस्वाद्वेनाभिन्नानेनसर्वमिवेपानेकतेः नेकृपदत्वपृथकंनादिरित्यर्थः
लपार्यीति॰ नानैकत्वात्तदित्वचहन्वनिवेचनाविहितनन्तवनन्नाभिनमिथ्येनीतिभावः॰ एवंभाप्यकारोणपन्नयोः स्याप्यरर्थिनेवाकपकाराक
नानिपसाधुपणस्यपोनन्नातिमपृथुपनात्वेदः वोरस्नापौनेकणेति॰ स्यामात्मस्याभ्रेपादेः॰ प्यापिनृत्वेतिति॰ स्थणकपालत्वादिहपाधिःनाप
र्हन्ति॰ महत्त्रि॰ एतदर्कभवति॰ पयाश्चेपादिशदेनमामान्सममिधीयतेनदानेनायोपदस्याणामाकेपानपतिरच्यपशकपालन्वपृपार्यायपृन्यतेन्द
यनुपराथ्येपकेनेनपजमानेनसकृदेनाणाकपालः पुरोडाशोनिरूप्यतेनवाप्येनसाप्यमपरेत्यर्थः॰ कृः पनीतिगौणत्वेपस्यस्याप्रेपमन्नाकपालमि
तिचानपोरित्यर्थः॰ एकानितेत्रेनेति॰ नियमत्राहिपन्नपाणसाध्वनापापादीपते॰ ध्यपालितेवेर्येनेति॰ स्थापिपाणाकपालः वोरनपेवोलापनेनन
वोरस्नापा॰ पूर्वमित्यत्ररत्यर्थः नचनितेत्रेपेरापहणानदस्यानेपिपदर्त्ति॰ स्याचनुनिवेर्यैनादयापहणादिसचपापृपणीपानाति॰ दस्यापि
धानिपिति॰ नानेदौ त्रिविकल्पानमतेनामावेमनपमानोव्यादिदेयामेवृशदेनाभिधीयतनदनिमप्यते॰ व्याकृतौचौदिमापामिति॰ स्याकृतिवादिपके
गदेनाकृतिरूपाधानेदव्यन्कार्यपपर्यनेतो॰ ऋपृक्रेचैननन्नपन्नामस्यचोदने॰ यमप्यकार्येक्रियमाणेपशैर्वकृतेभवति॰ तस्मानदव्यमेवनशेदेनोप
तरनेप्यापं नचेतृमिति॰ नचहेनुमहितेनाहितसदयेनेनसायमिद्विर्भवति॰ देवदत्तरपीतनेनविपर्यपस्यापिमाधनानस्याप्तनेइति॰ स्यभिष्यं
जकविनाशेनानन्निरोभावात्तपिनानदेवेतिप्रत्यपोनस्यात॰ शनमसपरदेकापामरत्यर्थः॰ पद्मास्यर्पापिस्याद्भितन्स्याप्यपापः स्यवपविकारद

तृतिनातेविनाशपकंगारत्यर्थः॰ वीनेनारति॰ ज्ञातेननयोर्विदेनयोगात्तमभिव्यंजकव्यंजतचसर्वोप्यवर्ग्नौनित्यकयोर्विदत्यसलवेसर्वेगोर्विदेत्यसृत्वत्र्यसंगः॰ व्यक्त
कार्यमिति॰ परार्थत्वात्मपत्स्यपमा चकाशामावात्॰ ऋच्यनामनवेतस्यादिणोलमेपृथ्य॰ ऋग्याबातपानिनचनत्वामीदमिपश्चात्रचोधाचनजर्थानिपर्व
नाधृामद्दोष्यमननेमतृगितिरोपापत्ति॰ ननन्नश्यर्थौवेकचलाश्यमक्रमिरात्मर्वचगापदि॰ जातिर्हरोनमर्वद्रेति॰ सर्वेषपरार्थोगुणोवस्यपनसंगार
त्यर्थः॰ चाविनवेतदयमिति॰ तस्मादृव्यमेवाकृतचमामाने॰ नचैकस्यभेराभेदोविरुद्धावुपपद्येतेदत्यर्थः॰ एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तक
अवमिताप्रत्यपः॰ गौरिति॰ भेदाभिधानं॰ मनुष्यपः सामान्यमेकत्वाभिधेयपनपोर्व्यादिरत्यर्थः॰ व्याकृतावपीति॰ पदर्थव्याकृतिपक्षपौयदृन
देवतनियति॰ नहिसाकत्वातदेवतात्वादिशुकाकृतिमद्भावः॰ इदानीमाकृतिवादीदोषापाणीदकृतमाह॰ किंगोति॰ व्याकृतिमद्भावः पूर्वमेवपत्सना
४ तेपानागमेहेत्रिभिः॰ पतिपादितः॰ सर्वेगतत्वेपिपरार्थनेतो विचित्रशक्ति॰ पोगात्कश्चित्स्वरार्थः॰ कांचिदेवाकृतिमभिव्यनक्तितनुसर्वाभवेः
गुणाश्रितहितचस्त्रीत्वादयोविशेषिताः॰ नैष्याकृतेकोर्यसमवायत्वात॰ संवंधरस्याकृतावपिपरार्थेलिंगसंख्यामिद्धिरित्यर्थः॰ व्यनिसा
रति॰ कराचिन्स्त्रीत्वपुत्क्रेनपर्वदेनाकृतिर्व्यन्यतेकराचित्पुंस्त्वपुक्तेनकराविदेकाधारस्थापतिपाधुतेकराचिदनेकाधारस्थेत्यर्थः॰ किंप
स्नरति॰ नेहिरणनेनयपिहाः॰ नचनरनिस्यलिंगावचनामिद्धौहिकृपपद्यतरतिपशुः॰ प्रकारणारथ्योनियपरस्या॰ रेसाहेति॰ कतनपरि
हार्यमिति॰ किंगारित्यनिकिंविनदुष्पानिवचनपीठोत्वाभिधीयमानेस्वकारुतिर्गतमपनिताहानिः॰ द्विवचनबहुवचनंवेयमप्पपुण्यमातः

को० २७ २ द्विवचनबहुवचनवदनेकत्वमपि प्रमाणोतीत्येके केचित्पिकक्रमद्यस्त्यर्थः तयाविवक्षानिष्पत्तादिति स्वनयाकृतेरेकत्वं द्वयोर्ग्रहणं द्विलवबहुत्ववि
वक्षायां तु द्विवचनबहुवचनेभवतः न्यायप्रयोजं तथा त्रिनामेनाप्येवः यथा संपन्नोयवोविन्नोयवरत्नितं संपन्नाविन्ना भवन्नोद्यपि आस्या
निर्ज्ञपदिद्यते तथा लिंगादन्यस्यामान्यप्रीत्यर्थः नवेतीति त्यनुपपत्तेर्विरोधाभावात् वचनपरिहारं लयप्रयोजं वेत्विह णि द्विहित्वबहु
त्वयोगात्सुपप्रयोगेनेकत्वहानारनेकशादस्वसमासांकेत्यर्थः लिंगपरिहारस्थापीति विशेषणानांचा नानेत्वेनक्रमाविशेषलिंगनागीति
नतेत्युक्तमेवाश्रयान्तेलिंगमुपात्तेत्वर्थे रानानिः यथापाद्यपदं तात्पर्येनं लीलयेदोपपादनेनाविरमारति अस्मात्कपूतमेवाश्चाद्यस्थाणोदेर
लिपदेत्यर्थः तस्मादिति शिष्टत्वाद्दीपुक्तपत्तमाश्रयति लौकिकमिति स्वनकेशादिमंत्वेवस्त्यर्थः तस्मिनाश्रीयमाणे लिंगान्तरेणांतवेन
स्यात् तस्मात्स्वमिद्धान्तव्यवस्थायाश्रीयंते गुणानांसन्त्वात्तमः पीठानामनुपाणोऽपादरीनां द्विद्वाः समन्वयस्यावस्थाः शरे कतोवाः लिंगाने
नुपाणिगृहीतेन्यान्वयलिपरितामित्येनाद्यर्थाविप्रमेत्येपन्नयम्यमपपिलाद्विगणेयोगः वाचनिकानीति संकीर्णेप्रयोगेोपदेशात्तु
संकरोयोगद्युद्व्यपदेशविकल्पवाचनिको वचनानियमः तथाकृतिवादिनोपिनस्येवनवाचर्दे एकात्रपमत्वं धविवक्षाया माकृतेरेकवचनं य
थापमान्तायमेतेनेति अनेकाश्रयमंतवं भवविवक्षायां द्विवचनबहुवचने नतुद्रव्यमाननभिधेयत्वात्कथं तत्कृत त्याकृतेर्वचनोपकारः स्यादह न राम०
हीति तत्रपर्यायपर्वतितवचनः पर्वतनीतिक्रियामोधासेपिमान्नत्सप्राकृतेनोत्पचनेभेदः एवमाकृतिमाधासेपिद्रव्यमर्थत्याकृतेत्यर्थादेवभेद २८

नावितिनानिनद्वतोभेदाध्यवसायात्तद्व्यात्मानातिः प्रतीयमानात्तत्वतिलिंगतं व्याद्वाहिणीत्यर्थः वीरनापुचतस्यां भादिनिपद्मक्तंतत्परित्यागार्थ
माह अत्रिकाणामितीति यथाप्राणीनामिन्द्रकेवलस्याधेनपन्नासंभवात्रीनां पिकतानस्य वीरितमपिपात्रमानीयतेएतरेवाधेनानु
नेपस्यात्वस्पष्टस्मात्याकृतेनावासंभवारीनिदाद्यमानानिमामर्थान्तलाहूवर्थान्तरव्यपुभिन्निविवेनेनसर्वदृश्यवाकृतेः क्रियायोगोगतर्भावितद्व्यापारे वे
नेद्रव्यकारकः संपद्यते अनाश्रितत्वादिति यथागुणानां द्रव्याधीनत्वदिनित्वाद्यश्रितत्वनेवमाकृतेः अपवाद्यपिस्वमाभिधानयोगाकृतेनिमि
ननोर्णी वाश्रितत्वेतनस्मादस्यार्थः इनरः संयेवयात्रमाश्रितत्वमप्याद्युक्तेति किंमुच्यत इति अनेकात्मत्वादिति एवोक्तस्वार्थोविद्विष्यानित
ना पूर्णिपाद्यतेनिलाद्य कृतिरकामवेत्रगात्तद्विपदीनेद्रव्यमितिभेदान्तरव्यविनाशोपिनत्वानेविशुः गुणानांतुद्रव्याधीनत्विनुत्वत्त्रिनारा अपना
शेयपन्नादाद्दिनेनेर्थमिवाः ज्ञक्त्यन्नोवनानशरति यथाहूदृष्टपीठाद्विद्वारिसनावनानःस्थितेनप्रत्यक्षविन्नाशमनविनश्यत्तिनश्यानाजिनीत्यर्थः
वैहूपयविप्रहाविति द्रव्याणांस्वगतभेदप्रतिवद्धोविरूपयविग्रहाविस्यर्थः तत्रद्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौसमुद्देयोपपत्त्याविग्रहोनवि
रुध्यते क्रियामात्रान्तादिति भिन्नानुक्रियासत्विन्नत्वस्पादिधानेनिमित्तमपत्स्यामात्रेरेवद्रव्येषु विनत्रिभिन्नं भवतिपथ्या पाचकरत्वायपातम
नमर्थद्विमानास्यसमवेनेसमवायान्तद्व्यउपचाराते यथागौरिकादिगतसंबोहत्वंसपुत्रसमवायात्तपदेलोहितमस्यपदारस्यानि शुक्लकस्येहनि
युतकल्पेमभिधेर्थः नमाविनिमिन्नाभावेपितेर्येव व्यपदिश्यते माधवस्वधरतिलनत्रयो ह्युमा गणेनमाधवः प्रसिद्धः तेर्थैकार्थोपंनामाधःपाद

कैं॰ २ शभागरनिषेधेऽत्र भागत्वेनासमसामान्यस्यपारत्वेमापत्तरूस्येतिसिद्धमेकशुस्त्वं नैव्यामासामान्यारिति॰ अंतेष्वेवसामान्यमभिन्नमस्यपदेनुत्वात् न्नुयोरङ्ग
उप्पेते २९ संख्यामेकस्मापृथगर्थेऽत्रचासमर्थन्निनानेकैक्येति मेोरेऽति॰ एवंनहि पोरशुभेस्मापृथगानेनासमृतसामान्येनस्यायासमृतन्नानेसेद्वासामान्यापृथगे
रूपरोधः अपूर्वहिस्मारमिनिमित्तेपृथगंनिविकात्मस्थापोगाक्रुपमेकशरन्वाप्यत्वं॰ भिन्नेतिस्यनरूगुनेरिति शरत्वेनामपद्या वारे वृत्तिसमसपाभिधा
चेहेतुः तथासोपमिनिताद्दा र्थपोरभेराख्यवसापारस्थम्लारिस्थपारेपुनेतित्वपिसंवेद्धिसंवेधारभिन्नमस्यपाभिधानेनिमित्तमितिसिद्ध
मेकगरत्वा च्यनंनथा तारिवेस्पेनाविनिवपरोक्तनमस्यकृतारिकेसामान्यमाश्रुपणीयं॰ गोनाश्चवेसामान्येरतिव्याहृत्वेषपुरत्वमस्यपदेतु
नेसामान्यमापपिसामान्यमाश्रुपितव्य॰ अथवा नि॰ सामान्यानिसामान्यानीतिनाकिं करर्थनेनवेपाकर्णोर्निषेधोगतञ्चास्ये ये॰ कार्यो
त्रीपमानाहितेपापरार्थार्थनिसामान्येखपिसामान्यमपलि॰ अपावाश्रुत्वा रस्यत्वापिनिकृपात्वेनेसामान्यंकल्पनीयं॰ तरेवंमर्वचाक्रुतिमद्रा
वान्निदमेकशरत्वं॥ ॥इतिप्रश्नः॥ ॥इदकस्मारिति॰ उभयपानिरिहशास्त्रेषुभवतीतिमत्वा प्रश्नः अथवाच्यइदारदृशाह्वित्पृत्यविशे
षेनपाभिनाविनरेनिसत्ताव इपोवाचेरूहस्येनेनस्मादृवर्णाचपुरुशारोपितपैवेतिमश्नः अयोगाश्वरूपाशनांनामितिएवलेपत्रशानेनामनिवाना
नेहस्त्रावस्थाभिधापितेरस्य॰ अस्मपासामान्यविशेषणशानांइहोनस्मात्॰ सामान्यशरेनमर्वविशेषाणामाकृपादिहोवे॰ सहसमद्वपाभा एम॰
वानवसमाणमनाविकत्वाइ॰ मवतत्वोस्थिरिति॰ इसोःस्यहीनामिपापचाह॰ मत्वकृणरोति पीरहासमत्रस्वत्स्यते॥ ॥इतिपुनम॥ ॥ २९

५८

रमिति पविरत्त्रीशरस्पत्लगितनंचतितापत्तेनरास्याविकारविहितत्वावारिशस्पपदहणंननस्त्रापमर्थः एवंनस्त्रीनस्यपोनभवतीस्यनावाविरे श्रुः
क्रियते॰ स्त्रीननाभावेनशरपदहणमर्थ इहणंवाननगरदृपदहणपसे स्त्रीशरस्पएवशरस्पेवरूपभवतीतिस्त्रीनमभिरहनेमेव॰ अर्थपदहणपसेनप
पर्यायिरेगोनरर्थत्वनिवहानोकार्यो लोमिद्धिः तत्रार्थम्पथाधान्यारदृष्टत्वा चार्थपवाद्यीपते अस्त्रियामितीति परापमसप्रतिषेधः त
शेरोधः पर्यपरोनेनुक्लिश्यमाणःपारोनिवर्ततेमानाख्यामिधापीसनिहोमदृशोर्थरतिलुक्रसिध्यति मर्वत्ययेति स्त्रीनस्यानिरत्तौनापेक्षद्र
नेषामस्यसत्रेरनिमनंनानिष्यात॰ आर॰ बलमनापामिति एकापसेनेनासमानाकृतिरिति अद्वैविति पर्यैकापसापनरूतिस्यम्नुवैर्रूपस्यन
चैकतैापरस्पर्थः स्पशरतीनिमनंनासमविशेषेनहुतेपिनामर्वत्रसकृपाणामिस्यमानुहत्स्याश्चपणान्त्यपोक्तार्थलाभः अवेवार्थपतस्स्वंलिङ॰ परो
नेशब्देपिनत्वंकृणोविशेषेपमानल्लिपस्येकशेषोभवति॰ पथागोस्यावभौश्चपमितिगोवागौवारपरति वार्याचेति॰ चार्थाद्रूमौ एवंतस्वरूति
पत्नीवार्थकृतेस्माकशो अपपत्तमतहिते हइमितिपोत्रश्च नेरपत्यसहश्चंसतोरुता रहोएवेलतत्रचकृत्रिमस्यतीत्वनिद्वेषेपश्चेतस्यश्रद्धा
नस्मास्वर्वाइ इस्माप्पपत्तस्यग्रहणामित्यर्थः असकृपाणामिति गर्यापपत्तंत्वसामान्येशहरतोविवक्षितमितितिदमेकशरत्वं॰ अारम्भमाणोपे
कतेघगार्यविशिष्ठिरोपोनाच्यार्पतेकिंइहपुत्रानेवक्रोनोउत्तहहाविति॰ अकृणापपेसेनुविशेषाधावसापेसामान्योपक्रमेपितत्रैवविशेषा
वसापिपस्मतिनार्थकशेषापांभेदेण॰ इहापिगार्ग्यगार्ग्यायणाविस्नभिधानात्रभविष्यति॰ स्त्रीयुंसयोर्विशृणहीरएवत्वास्मिमात्रविवक्षापांख्या

५९

कै॰ २ स्यणाविरुधारिश्च योगसिद्धिः। आस्यणवृत्ता चेति। स्त्र्यस्य नपुंसकेनेहार्थे तल्लक्षणो विशेषः। न त्वात्र कश्चिद्विशेषः। स्त्रीपुंसयोरुपात्तं। विभक्तिपरत्वेनेति ए
३० कविभक्तावित्यनयोरुत्तेन नस्य दुशेषनिमित्ते विभक्तौ परतः। पुत्रश्च पुंसकत्वे विशेषस्तत्रैकशेषः। इह तु तस्यां वानर्थे स्त्रियां च विभक्तौ विमेकशेषा
भावः। कारीकाचेति इत्यत्र यस्य विशेषस्य वाचकत्वं तत्रैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो नेतरमिति दोषः। एतेन तल्ला भावान्नार्थे विचारयति कथमिति।
स्वर्थे स्त्रियाः शास्त्रात् केविभक्तिपरत्वं। कारीकाचेति शार्ङ्गरवस्त्रियां पारापात्रकृतमित्यभिमितिसिध्यति। नार्थ्यपक्षेण यस्य दैनरा पृष्टाः। तथाप्यवि
कथमित्यपत्ति। नत्वनेरर्थस्त्रीकृतमिति दोषः। गोमती चेति। नात्र शार्ङ्गरवस्त्रियाः कश्चिद्विशेषः कृतः। अर्थ्यपक्षे तत्रापि सिध्यति। अर्थैनेकाप्यवि
शेषस्य कृतत्वात्। पट्वी चेति। नात्र पणरिशास्य लक्षणा वा स्पेशार्ङ्गरवस्त्रीनिमित्तत्वेनोपात्ता। न्नुपत्त्यापचेनपणारेशविधानात्तत्र चेतरस्मावे
भवतस्त निमित्तत्वेनाप्यर्थस्त्रीपणारेशास्य निमित्तमिति दोषः। कार्यार्थीचेति। नात्र योगपद्येनोभयोर्ग्रहणं। अनिपमत्ययेन नपरस्येति। तेनतु
विकृष्टस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः। कविरस्यस्त्रीकृतविशेषाश्रयणं। पट्वीत्यत्र भवतीकारोपणारेशस्य निमित्तपक्षिविषयेतडावुभाविहार
योर्विपर्ययेणभवतोर्निमित्तमित्तपणारेशयोः। भवेतर्हीति। विग्रहस्तत्र परिहृतीत्यर्थः। स्त्रीपात्तस्यैवाप्रमर्थः। येन तत्रनभवत्येकशेषस्त्री
ह। तरितनेनेति। स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकशेषः। सवप्रधानयोरुभयवर्तीति प्रत्ययार्थत्वस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः। इह प्रत्ययार्थ इति। राम-
योरेकशेषाभावः। नपुंसक। शुक्लाचशुक्लश्चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यानां चैवं हत्यारे एकशेषो न प्राप्नोति शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्तानां सामान्य ३०

८०

न्नः एकविभक्तौ तु सरूपाणामेकशेषे पुंनपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भावार्थं च यथानेकार्थसंभवस्य पारिति। शुरेनार्थस्या
भिधानमिदं कार्यं। न तु नपुंसकानपुंसकसन्निधौ नपुंसकस्यैव भविष्यतीति नार्थः। तस्येतरार्थः। कथमिति। यथा लोके बहूनां गच्छतु रानां
गच्छतीति प्रधानेनात्मा व्यपदिश्यते तत्रस्वाभाव्यं नरखीनपुंसकानिति स्मात्रयोपोर्हेतुर्नपुंसकस्य किं कृतं भाष्यमिति प्रश्नः। एवंविनो
केरस्यतरति। आविलान नपुंसकस्य प्राधान्यमाह। ख्रिविति नपुंसकं मानव सर्वत्र विपत्तश्चति स्थितिति अन्तरे नैव स्त्रीपुंसयो रविविवक्षायां मि
द्धो नपुंसकस्य प्रयोगः। अनिर्तीतेर्थे इति। सामान्यरूपेणा तोते स्त्रीत्वादिनात्तु विशेषेणानिर्ज्ञाततत्स्वर्थः। गुणसंदेहे इति। गुणाः स्त्रीत्वा
दयः। हयेनेचेति। यद्यपि नपुंसकस्य तत्रनाप्याविपत्यत्वनमा समस्त्यर्थं तत्र नपुंसकमिति नेहनपुंसकलक्षणं। किं तर्हि शेरेकगोचरत्वमेवलिं
गलक्षणं। तथासतिवनपुंसको भवतीत्यपोगत्रयमपाने य हिंपो रूपमिवेति। रूपशब्दः संस्थानवचनः। पत्रहरणरूपमानेचजतिति
त्वयोनाक्लिके वलोमभावनारूपसंदेहत्रैकस्यापि दारूपयोगो भवति स्थाणुरयं पुरुष इति। एवमिहापि महिषीवे तत्र संस्थानमि
त्याक्षिप्य मर्थं महिषीरूपमिवेति प्रयुक्तं। रूपशब्देतत्र नपुंसकलिंगोरेवान्तरे नोपात्तः। यत्रतु विशेषस्य नित्यौ न अतुल्या। गावः शुक्लाः कंव
जारनिलतत्र नालिनपुंसकप्रयोगः। त्वसामान्ये स्त्रीपुंकारणपापा विस्पष्टेव कारणत्रयेन्नास्ति हस्त्रपो याधे शविश्वारेकशेषाभावः। पि
ता। किमर्थमिति। हत्रिविधपेक्षा नारि शश्वत्तोहस्त्वा ऽश्व पितृस्मादिति एकशेषरति मन्वात्र कारणारिति। भित्रं च शब्दस्त्विनिमिते

८१

कौ· ३१
धातृत्वस्यसमस्तत्वात्समवेतमित्याक्षरेण समुदायाभिधानं न प्राप्नोति एकशेषविषयमिति· आक्षेप एकशेषे· वक्ष्यं चात्र शब्देन समुदायाभिधेयार्थस्य
श्चैकशेषारंभोनर्थकः स्यात्स्वरूपमात्रविवेकशेषे नित्यत्वात्स्वार्थमेवं समासहृदिविवक्षायामेव श्वाश्वशब्दः समुदायाभिधायको भविष्यति·
तस्माद्विधिमानमेवं चास्य शब्दस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते अनभिधानाच्च शास्त्रस्य शब्दयोः स्वाहृदिहिनरूपां द्वंद्वाभावः मातापितरौ
श्वश्रूश्वशुरावितिद्वंद्वस्यापि तेपव· ॥ ॥स्वराद्॥ ॥स्वरादिस्तु इति यथाध्यायपरिसमाप्तिः आद्यादित्वाद्वा सावेतित्वादिति मानेषु तत्त्वावि
धीयते· पुत्रपुंसकयोस्त्वेकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधात्स्त्रीपुंसकत्वं भवति अहं हंसरूपविशेषणत्वामिति· न्यायमिद्वा मिदं पुरत्ववर्णितं
दत्तस्य कथयोरिति समासार्थत्वादित्यादिशेषात्स्त्रीविशेषणत्वापि सर्वनाम्नत्वादिहोस्मिन्निहत्वात्· सामान्यमर्थ इति· वक्तुमाहेतुस्मादिभिः
पुरुषस्वरूपनह्निनहेतेषामर्थः पश्येति सतिनस्त्रेस्य रूपविप्रतिषेधः शक्नोत्यस्यापि तु सर्वशेषदर्शनाच्चेति सतित्वाभेदस्वदोषोनस्मा
दिक्रियोषसंगः हृदयति तदेवस्त्रीविसर्गादिष्वधोगोमात्रमनुदिस्यार्थः आर्भागदिति ब्राह्मणाश्चकन्यायामाभीरेनामनायते· माहिष्योमै
ध्रुवायते विदूषकोगनपोर्ष्यपादिनिमित्तानिः लिंगएवेति तत्स्त्रीत्वगोत्वादिः स्त्रीगवीनामेववाचकः सामान्येनेति सामान्येन विशेषा एण·
णांत्वात्तत्वात्सामान्यविशेषयोः समुच्चयपरत्वार्थः गंवा ह्यस्त्रामिति तमिसनेनगतत्वात्ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगोन प्राप्नोतिब्राह्म ३१
णमिसनेनगततत्वाच्चगार्ग्यादिशेष्वेतिमावः भवतीतिसामान्यायत्वमेविशेषाभिधानमित्यर्थः चेनैवेति यथासामान्यविशेषयोर्विशे

षणविशेष्यभावोदृश्यतेनतथाविशेषणविशेष्यभावोन दृश्यतेनेषु विशेषतरेषु सामान्यशब्दस्य निर्देशयते· ब्राह्मणा आपोनावसिष्ठोप्यापातदृतिसप्ता
त्रयाविशेषविषयेचवाचनिकोद्वंद्वनिषेधः तस्मिन्नसमस्यमकशेषोनचक्रव्यरस्यर्थः श्वाम स्त्रीपुंसात्मकस्यैवपमानोरस्वैनाभिधानप्रयुक्त
स्यादिति तत्रारंभः उभयात्मकत्वमेकत्वाम्नायत्वम् अपमितिस्त्रिपुंसवेति पृथक्त्वात्ववत्स्याद्विरिभवः नथाविनयायमवचनस्यात्तोभ्यात्मपरे
लोपभवति· अस्यास्यारिश्चतुर्मित्र्यात्वात्मत्वसमानिपुंसकपुनःशेषः अनेकशेषूकृष्णिति उभयानुपादानकत्वात्त्वात्पशेषाभावः तत्राहेनमकारा
ल्मप्रयोगस्यनियमत्वात्तत्वात्स्त्रिः कचिदाश्रयलिंगेनत्वात्तेनव्यपदिश्यते कचिन्मुनित्नेस्त्रकं भवति॥ ॥इत्युपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमकृतेभाष्यप्रदी
पेषद्यमस्याध्यायस्यद्वितीयपादेवृत्तौ प्रसाद्दिकपादेषुसमाप्तः॥ ❀ ॥श्वारंपा वानवः कृतइति लक्षणाभावेमता कस्यात्त्रिमित्राहदवा
दृतिरूपेति यथितावदिति यणाद्शेनकानिर्वहिततात् अथास्मिहितएवेति अभ्युपगम्यवाशेषंनत्वेकस्मिन्परे संहितानिमहतैकपदेनिते
निवृत्त्यात्· तस्मात्सर्वथानिर्देशोनभवतीसर्वप्रमेतत श्वारीनामिति सत्त्वोच्चारितेभवतिदिशाद्दशप्रोविवाहिताः तत्त्वाच्चकसर्वत्री
श्वारीनाश्वादिशब्दवाच्यानोवकारान्तव्यपदिश्यते मंगलार्थइति वन्तुनिमित्तेस्वेश्वप्रयोजनकथनमसत्यत्तेन परिशेषः अपोजनकथनेन
निमित्तस्यापिकथनात् अतएवनिपातनाद्रागमरूपोत्रवकारः कृतः नचापममाक्षुः वैयाकरणानिकापत्यासिद्धत्वात्· तस्मात्वमंगलेप्रयो
जनमित्यनेनप्रतिपादितंभवति· अथशब्दस्यहितामोरस्याद्देलौकिंमंगलंस्तवपतिञ्चयेद्वाप्यागमोवकारोमांगलार्थः संपद्यते· अथवाप्रतिव

का॰ ३२ कारः विकृतेभूतत्वेऽचार्यमाणेमहात्म्यात् तन्निमित्तकरणंमंगलंभवतीतिपारंपर्येणचकारोमंगलार्थः संपद्यते। नार्थइति। अस्वारीन्यभिन्नास्तेधातवइति
वैकल्पं पद्यानेतेनराधारइति नतुधात्विति प्रतिपादनार्थं तावेवकल्प्यमपमितिसंबंधीरित्यर्थः अतएवप्रतिषेधपृक्कर्थः संबंधाभावेऽपितेनैवा
करणमित्यन्यार्थमप्रतिपन्नं पैनिर्देशः स्वंतर्हीति सत्वेपुंपेपर्यंतेहस्वरारघलान्तमाध्यतेधातवइतिवचनेनसिद्धेसतीत्यर्थः। नाक्तिवपाद
ति अनेनासंबद्धत्वप्रदर्शितं वाच्यत्वेसनेनप्रतार्थत्वंनिराकृतं पाठेनेति पेथ्यानुपाठेपठिताः तेषामेवधातुसंज्ञातेषांचपाठोनोपलक्षणार्थः
अपितुहूपतात्प्रतिपादनार्थः नतुपरिशिक्रियावाचीधातुरितिलक्षणंक्रियेततत्त्वाणवपसारीनामपिधातुसंज्ञाप्रसंगात् अथतस्त्रपठितानामेवसंज्ञा
ऽतैधातवइत्यथैवतत्त्वाणवापठितानांनस्यात् नस्यादुर्वारपरस्त्रंकृतत्त्वात्वत्निकभाष्यगणेषुपेयकांतेनेपिलक्षकाणिशिष्टामाणपाठात् तेनाश्च
णोपाः समानशब्दानामिति समानककतीनामित्यर्थविपरीतनामक्रियावाचिनामित्यर्थः। अम्मरारीत्यादिना यथैवदिवंपक्ष्येति वाच्यक्रिया
पेक्षेककर्मणिद्वितीयाभवतिएवंनत्वपरारपादिष्वितिस्यर्थः साधनमिति अत्रगणधातुवाच्यक्रियापेक्षेसाधनेनव्यापारपः साधकाश्रयः वाच्यक्रि
याचेक्षेसाधनेनोन्यथंतरत्यर्थः योपिशकल्पेति सार्थकतकसुन्तोप्यनभिधानान्नभविष्यति योः पदेति पञ्चहीनधातुरितिविभक्तिहतस्यघते न
स्यापमनेत्वापिचक्रतेधातुसंज्ञाप्रापमान्नोधातोरितिलोपप्रसंगः नन्वित्येति ननुगुणहीनत्वपठितः नत्वापतिनेमसाहत्येनेयरोपः अपोगेतुशब्द एस॰
एवधातुःतेनचासमसाहत्यमलयैवपद्यपिचापंशानवंयः तथापिधातुयस्त्रकृतेवं यक्रपरिभाषाकेविद्यातव्यस्ते अथयोपलक्षणार्थमिदं ३२

६४

तेनस्याममनेवेणासत्पुसंहस्तां अकृशरीति अस्त्रकृतेतत्स्मात्स्यातिपदिकत्वं। एवेऽप्युञ्चेप्यन्तरति शिक्षपोगाभावात्तस्मादिवर्यौरितितापकमेवुन
नोतोपकत्वेविग्रहपति अनिर्देशेति एवंतर्हीति धातुःसानुबंधकरणेभावः एवमपीति अधातुरितिप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्किरत्वंवकारान्ता
तुंभवः उभयत्रैवचास्याःपरिभाषायाः उपस्थानेतात्पर्याः इयानवक्षितिति अवधिमानवर्धिनापलक्ष्यतेनेनविधिष्णवक्षिपरिच्छिन्नस्यधातुसं
ज्ञाविधेयेत्यर्थः स्वेवशब्देतिततत्त्वेवबद्धशब्दाद्दिस्थतेगः नन्वार्थपाद पतिष्ठेत्ककःनशापाणिनीयतारभिपुक्तैर्हलक्षणन्नयोपात्तत्वा
द्वेकार्थत्वस्यैतादृशस्यनिपातकत्वाभावात् क्रियावचनइति एवंसतिसमानशब्दानांप्रतिषेधोनवक्तव्यःनापिपरिमाणं। नहिग्नेवशब्दःसमुदा
यःक्रियावाची कापुनरिति इत्यधातोःकेनतस्याःसत्वासंभावनतःपश्यन्तीति देवेत्यशब्दयोःसमानव्यापारविरोधवचनस्यैपीदृव्यापारमात्र
वचनत्वंबोद्धव्यं कस्यचित्केनचिद्वियोगेनसोर्थःपरिच्छिन्नःतस्यनेकरूपोव्यापाराणां सर्वत्रैवेति यावत्तद्व्यव्यतिरेकेणक्रियाभावेष्वाग्रामोनोक्ततांव
त्वरूपोव्यापारःसमान्नेतानेतस्याःस्वरूपेनानिरुढापत्रस्यार्थः चार्थान्तरामिति स्वार्थस्वरूपमित्यर्थः नाश्चेनेति अन्यार्थानपरत्वात्पादपरीभूता
वयवाभावाध्याननावेष्याप्रनभविष्यद्दर्शमानसहस्रनेकावयवसमूहरूपाणांहलविपर्ययेद्विपत्रस्थानभवतीत्यर्थः पिंडीभूतेति यथापव
माणवः पिंडीभूतानुपलभ्यतेनेनकेवलाःएवंपिंडीभावाभावात्क्रियानप्रत्यक्षेत्यर्थः गर्भीनिर्वृत्तिनइति यथाकुक्षिस्थोगर्भःप्रत्यक्षःनतथा
क्रियेत्यर्थः। अथवापद्यानिवृत्तिनोनिर्गतःकुक्षेर्गर्भःप्रत्यक्षोनैवंक्रियेतिवेदप्रमाणहेत्वानः। वासाविति पारंविष्णुत्वात्सात्सावत्तुप्रमातेनमपती

६५

कै॰ ३३ पते। कोऽसाविति। पो भावे स्पृहस्तनपुंसकः अयमत्राभिप्रायः पचनाविष्यतलिंगः अथवा भग्यते ऽर्थ अनुमानरहितत्वं। यस्मिन्नस्त्रिहितरहिति। यस्मिन्नयुक्त
निम विष्टि नेभी निपचती सेनन्यापुन्यनेनायमनिमान्क्रिया कचित्तु यस्मिन्नाधनेनयाश्रित्रितरश्ननिपाठः तत्रायमर्थः यस्मिन्नश्रिते हितेनभी निपचती ने
नेन्यपुन्यनेनायमनिमान्क्रिया कचित्तु यस्मिन्नाधनेनयाश्रित्रितरश्ननिपाठः तत्रायमर्थः। यस्मिन्नाश्रिते हितेनेव निपचती सेनत्वाधननिषेधेभवती ति
स्याद्नन्तश्चरावच्छिन्नक्रियापत्तनतानवेसपवती सेनरूपत्वं विषयभेवत्तानमिथ्यांतमाह अथवेति देवेंगत्वमाश्रित्यरूपेणन्नकार्येणवाधिकेनाति
पाव्यकारणमनुभीपतेरस्यार्थः ननुप्रयन्त्राप्रहत्तीनिबद्धप्रहणाभावात्कथं क्रियाविषयमनुमानेनप्रवर्त्ततेतेनेयंदोषः धानुवाच्यासमप्रहस्यपुण
म पदसविधानारम्भस्यतात्वे एकैकस्यतत्कारणस्यमन्यस्यैवबुधानान्रूपणानांसकलत्वपचतीतिपयुज्यते परस्पेकस्मिन्रूपेणपचतीतिनपयुण
नेरानन्नमयप्रहहणारोपणशब्दः कितोभाव्याचेकः कृणोनेवधानुवाच्यः किंकरोतिपचतीति सामान्यविशेषभावेनसामानाधिकरण्यानति
याविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्तरस्यार्थः। परतुकिंकरोतीतिरहेनकरोतमाणवकैवलमिति निमित्तविवचनेनरायाप्यापारमात्रस्याविषयभावि
त्याहिदोषविषयः प्रश्नः पतिवचनेनतुविशेषनिराकरणेनेतिबोद्धव्यं संघातेनेति संघातत्वेनवपोगादर्थवत्तेकेवलानांतुधातूनामप्रयोगा
दानर्थक्यं अनिराकृत्येति पयप्यप्पवस्यपसप्राप्यः तथापिप्रकृतिभागाक्योर्थपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनानादरणेवमुक्तं अथवा त्वा एम॰ ३३
चार्थः केचिदिति ःपक्षपतोनकस्यचिनरजितरपेक्ष्यैतदुक्तं। किंतत्साधीयरति। परापेक्षतेति क्रियोसाध्यत्वंचाहतरापेक्षमेवप्रकृतेः क्रियावा

चित्वं। अस्यपरपचैवेति। ततस्वभकृतेर्नेसात्क्रियावाचित्वं। अभिधत्तेपदिभावरति। ततश्चावीनरस्यविशिष्टार्थयुक्तानांपदानांपदनंविशिष्टतंकंवा
करोतीत्यर्थः। अथेत्यत्रविशिष्टेत्यण्णाकर्तृत्वानेधार्थः शेषमिति अयमत्राभिप्रायोगतत्रतत्वाद्यत्रास्यपोर्थोवास्यः सएवोपात्तीयस्तुनीपतेषु
नेकार्थत्वाद्धातूनांनिरूपितोवणितावाचीतिनिर्णयः भाववचनरति भावराहः क्रियामात्रवाची पथापसवभावेनेतिभावेषतितिवनेनपचारीना
मभिधानुमंत्तानिश्चयानिस्यमिभवनिविष्ठीनामपिभावरूपार्थाभिवाणित्वात् भवतिपचतीनिश्चयाभ्यम्भवणवचनेभवनिः तत्वात्पभमणविष
कहैकार्थसमवायेः पाकत्यारिभिरविनहैकार्थसमवाये पथाशुक्लंरूपमितिशुक्लगुणोशुक्लतेरूपमंचालीनिशुक्लारपोरूपवचना एवं
पचादयोभाववचनारत्यर्थः। कःपुनरिति परिक्रियैवभावकतरापरिकानोपारानमनर्थकं अथान्यः तराधाव्याविरितिमृत्रः। भावरारेरति।
स्यग्रहणपचतिनाधुनिरुक्त्यर्थंगौणोपिपरार्थोपचतिनतुबोधामिचारात्पेस्यग्रहणंभकारणायमनपेक्षस्वभावनिपातस्यार्थभवनेभावरतिविग्रहः
कर्त्तमाभवतिरूपार्थः। भेदरति विनाशोभेदः छेदस्पृष्टपदरत्वारेः सत्वभावविरोधीतिभावः सर्वोस्तुकृत्याचिति किंकरोतिपचातिकिंकरोति
पचेस्याद्रोविशुरीनापिपुरुषावतारहितेः सर्वग्रहणेनविवक्षितौ भवतिःपुनरिति नहिभवतिभविष्यतिपचतेस्यस्वरूपात्तीतमेवतिपंचतीतिभी
नहीति। कथं रचंवरनिश्चयः। इहैवेतिपेयानुपारशांसेपावर्णमानत्वरूपेस्यर्थः पेचारपरति साध्यसाधनभावः सेवेधोनतुसामान्यविशे

कौ० ३४ स्वभावस्तस्यैव न कर्मवाचकं निः सिद्धितो भावः क्रियया समवायं न युज्यते निरहि भवति पचति पठतीति ततस्य सैनेनेतद्धिदर्शयेत्। अत्राह कर्मकर्तृभावेन क्रियाया
व्याप्यत्वात्। किं। यथाकं तेषामन्यथवति पचति पठतीव्यापनी तीकारणत्वे भावेन तु नत्वं च अनेन धातुप्रयोगस्य दर्शनात न भवेदपीति एकस्याः क्रिया
या व्याप्यत्वं साध्यसाधनभावो विहृत इति भावः कालभेदादिति स्वाभाविकमस्यानेकानन्तसाधनभेदेनानन्तत्वे एकत्वमिति अपि भवेदिति सत्यपाभव
तिः तस्मात्। गुणादिविशिष्टस्यैव द्रव्यादिकर्तृकारकत्वात्कर्मत्वात्। अर्थः तथा धात्वादिसमासार्थस्य तदिति वर्तमानकालस्य समयः सामुदायाभवेदिति समासाः समासाः क
र्तृत्वेन निर्दिष्टं तिभेदो नास्त्येव व्याप्यत्वमिति भेदरूपो विभक्तीनामितरवचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा एतान्यपीति एतान्यपि तिपादीनि व्याप्यत्वात्सर्वार्थः व्याप्य
त्वेऽपि स्वभाव इति तेन तदभ्यमानार्थं वा विना धातुसंज्ञेत्सर्वार्थः स्वभावसिद्धमिति यत्र एवं तन्मनुष्यादिनैव तु अनेकत्वमतः क्रियमाणत्वात्कर्तृव्यतामपुष्का
स्वपि द्रव्यादिनिमित्तरूपाणि एव भावनिपदिकैनामिधीयते शब्दान्तरेण हि तेषामवस्थानं दृश्यते मात्रेति पाठस्त्वेषु तत्र तन्मात्रेणाभिधीयते सर्वेषां
ति पाठान्तरे सामान्यशब्दानामेष संज्ञा कर्मत्वसाधनेभावत्वादेकस्यैकत्वं दानां भेदः कर्मसाधनेभावादीनामिति सर्वार्थः इत्यन्तैः समासान्तभावे वक्ष्यतीति प
दिनानामेव भावत्व वचनानां धातुसंज्ञानामेषामिति सर्वार्थः व्याप्यत्वमिति भवतीति निपातादिति कर्त्रादि क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि धर्म्यर्थत्वमित्यत्र सपादि भव
ति समयाद्यतिनाम्नः केवलमिति इत्यादि सर्वस्य समासान्ते धर्मप्रत्ययकार्ये हेतोस्तस्योत्पत्तौ नैव प्रयुज्यते ध्रुवमिति नापमानमर्थाभेदे भिन्नार्थमिति धातवः राम०
सर्वार्थः भवति तत्र सम्बन्धेऽपि प्रयोगेन तु न त्वं तावती तिङ्गादयः पर्यायपदानां सन्तानं भवति तिङ्गस्येति भावाभिधायित्वात्समस्तपदस्य धातुसंज्ञा समासान्ते ३४

६८

मात्रो नितरां तैर्मित्रिकं शिशिर तु पति सिद्धान्ते एकार्थो स्त्याणं तु परा कर्तृकर्मणोः लोके स्वरसस्यैव पादसमन्वयस्त्वनन्तसमिचर्चितं तेनेनाद्यपदं चेति। प्राकृष्ठा
स्वयं वेद्यात्मसु द्रव्यपदार्थत्वात्मिक तौ स्वयमिति कार्यमर्थस्य विभागत्वं सिद्धान्तनिभावत्वमनर्थाणीतानाद्यन्तु तेनेत्यव्यवतिष्ठतरस्यर्थः सिद्धस्येति ध्रु
व्यस्यनाद्यपरत्वमारपः समपुरापा संस्थार्थो भिन्नाविनः केवलत्वं पुष्प्यस्यैव सम्यक् क्रियाया पुनर्थविभागः शब्दविभागस्त्वापेक्षित्वादस्यार्थः सनाथि
त्वेति पापमार्थकं तत्वधीयते कस्येनैनाधी प्रत्यवचनानि तो हितसारं तावत्सर्वाणीतो शक्तुत्पत्ते प्रथमभावप्रकृति चेति तदर्थं प्रत्यय पूर्वादिहोपमाप्य
माप्य त्रिफलान्तरस्यति कृतकृतिं कृतीपत्तीति न त्वमप्यशुद्धार्थेनायाः पुनरपि भावमाह्वानसामुनाधावत्स्वरसस्तस्य समस्तोऽपि पर्यायाः सिद्धमिति प्रथ
मस्थायो भावो प्रथमेनापि समयाभिधीयते तु हितीयः द्वितीयस्य तत्र तु मात्रे तत्त्वार्थिकैत्तपत्रिपतनमप्यमापवमावोऽभिधीयते तु हितीयः अभि
धानतरं नित्यमेनाभिहिते भावेऽपश्यादृश्यधातुः द्विशब्दस्य तत्र तु प्रकृत्याभिहितेऽभावेऽप्यस्य पश्चाद्धेतितनत्वस्य धातुसंज्ञाप्रचेति पर्यायादि समनय
दात्तां पदप्रीत्या सम्प्रयुक्तयोर्मे चारंभेऽवस्थानीतितत्वेहादिपदार्थस्य समभिधानक्रियायां तत्परार्थ्ये पत्ने च प्रेमणो भावाभिधायिनः प्रथमेऽभाव
मात्रेति तृतन्वयमर्शति द्वैधावायेऽपि कोऽत्र पुंत्वात्स्वभावे समपदार्थापादीयमानत्वमभिधानत्वमभिनिश्चयपरिज्ञानेन तदेवनिर्दिष्टत्वात्तद्भोगान्तरत्वेन वि
शेष्यत्वे विवक्षितेति तत्र कोऽस्य चौपुंस्त्वेनाभिधानं पुन्नैनानभिहितं स्यात्स्वपश्याद्धेतिप्रवर्तते तैर्धातुसंज्ञा तत्र पदेपथ्यादिशब्दप्रविष्टस्य
स्य धातुसंज्ञानं भवति नियतार्थिकानामापादीनां पापितस्मो ने तिणोपापप्रतिकामपपतनरति। तदर्थं सम्बन्धेनाधातवं तरतीति पदीनयाप्येव

६९

कै० ३५ तहेति। तदर्थे स्पसपस्यनिषेधः एतेन ताम्रपं चस्य मस्य भावस्य ग्रहणं च मिहंतु निमसपरादावरितिवकेवलं संस्थम भावग्रहणमपनीय मर्थमक्रियामहणं
कर्तव्यमितिरमिति किं कारोतीति निषेध्यस्यात्मारिमि: प्रतिवचनं मावारक्रिपावचनत्वमेवानमनैनं पचापणुक्त मितिनर्थवैगुणा कंवेगुणत्रिहितेषु
करोचितयवनीति मिभवतिकरावृत्तिर्नितर स्माद्विनामानिनवलीनिकरावितडवनितवपितुमर्थं रेति पाकारिनिवैद्यर्थाप्रथापवनितनुणामितित्र
योगेपकर्षेभवतिनिवमस्मिन्ननयमितिकिंपन्नरिति। पन्नाकवरा भागकाकेवेवित्रंमितिश्यनेन सद्भिवितिशेषवत्त्यानं मर्थानिहतेन स्पत्तस्यैनतापेक्षम्यामि
प्रमत्यनिवलिवसमवैस्याः क्रियावाक्ये नम्भयेति। गुणोरोनेनमंदृष्टयत्वः प्रवर्तनैमांसो रेनतुसंयोगः प्रथापेनतनक्रियाणांपरस्परवैलक्षण्यात्म
त्वनिविशेषणवेनैवमहत्यादीनां प्रत्येवमिति सन्नापिप्रसक्तमेनाप्येकत्पात्मेव प्रविनिविशेषाणेलमितिस्यर्थः॥ स्यमेवेति श्वेतावाश्वमभरणरूपाम
एतित्रिपन्नोनग्रागहणात्म्यसिम्मपूसाविनाशाच्यमतानुपगारमिनिप्रत्ययमस्त्रिहितेगुमायनेप्रसनितावृत्तेयभाविनीतिकारीविकल्प
भावः प्रकर्षस्यत्पोयिदपतेविधनेनतामिहवातनमितिसूत्रेवार्थस्याग्रामाह स्वभावविकल्पारतिभावस्यक्रियापाः प्रकर्षकारणस्यार्थ नं
पुरा मिति: पृथिनतिनस्पायितिक्रियाचमित्यर्थः अथवाभावस्यमतापाएतेमकामः स्वेनैवानेकक्रियालिकामाधमनंवेधारणेषमानमाध
रूपामेन्याविरूपत्वपावभात्मनेएतेवभावविकारानिकक्तेनिपुणंव्याख्यानाः रस्तुमकनानुपपोगात्तमाख्यानेसर्वेयेति भावविकारापरि एम०
मिव्याख्यापकलमिति भावः एवं तर्हीति। अनुमानेनस्थानस्यक्रियात्वेमनिपातप्रतिश्वसयथास्थिततस्तुकेवहिद्रुपनिशसिनेमनीयेत। ३५

अयपवेति क्रियांतरव्यर्थमस्यवेनाहत्यादीनां क्रियात्वमनिषाधने। पदरस्पृक्तेकालविशेषावगतिर्नोत्तिभूतभविष्यतीतितु कालविशेषावगमातमाप
मानस्यवार्थस्यकालेनयोगात्क्रियात्वानुमापः अयपवेतिनितीता पामनापांकिंकरोतीतिमश्रामिमवारतीतिमतिवचनाभावः तन्नक्रियात्वाभावो
दित्यर्थः प्रतानुपपत्तास्तवविनाशश्च कपालेवरनः किंकरोतीतिप्रश्नः नराहिलाविरेनिवचनंभवत्येव अपपदेवेति पासिराघासिरूपत्वपाकि
याभावपोभेदेनोपमृसः तवेत्यत्रेति अरातीनामारेवागतिनावतमोरितिपठितमारादिगणोपगाणत्वामारोनेनसर्वधातुपाठमत्रिविष्ट
प्रहीणमवेनि परितश्चीति क्रियावचनोवानुमितिभावपवचनोधातुरितिवालक्षणेक्रियावेनार्थः पाठेनेत्यर्थः तवादिपाठइति पद्माभोक्तुपाक
रतिक्रियाश्रयाणानुमुचारीमिथ्यवेतितथाप्राणतंतापिमारितिपाकारीनांरायनमारीनांचपापितिपरिकानांपाठेनाख्यातिवस्तेनैवहितुक्
एवमित्यादीनांवक्रियाप्रधानानामनुप्रपानां एतेषामपठितेषामपावेनिश्चितांगणेवपरस्यादिवस्यानतसमारागणवपत्तादिषुपाविशत्रिपद्या
स्यानतमधोमात्रवित्तत्रिमेवमर्थलेषामपिपावः कर्तव्यत्वर्थः। शिष्टप्रयोगादिति पपुक्तानामिरमर्थाव्याख्यानेनवाणवपतात्मपः शि
ष्टैः प्रयुक्तेनतरतिनावितिपाठात्वेणतविधानमितिभावः एतेनैवमापेनमातिपरिकनिरस्यार्थोविपाठोनोपमयुक्तनेनहिपाकारपः शरा
धानुविहितमस्य पृष्णालोकप्रयुक्तेन॥ ॥३५॥ ॥ उदेशोपदेशादरपोत्यपमतोर्भपामित्राद्यर्थत्वमक्तमतेनपक्तमतेदरस्तेनपाविसमासान
इति। उपदेशार्थमिकमर्थमिति अथवांत्रोत्यपदाति अपनोपदिष्टः किंतर्हिश्रावाज्ञेनुनासिकस्थैरलतितनुणोनामनमनाउः स्यानेविहि

कै० ३
३६
नः परित्यागः इत्यर्थः छंदसीत्यस्य तत्राभविष्यदित्यत्रोपदेशे न्वन्नातिकः। अस्य तमाख्यानमिति। तदिदं यथो वाचार्थस्यापराख्यानं तत्रोपदेश इत्यर्थः प्रति
द्वंद्वमेत्यावारा नैनत्रपुत्रपाप्यनिपात इत्येवं समर्थः प्रत्यक्रमाख्यानमितिक्रियाः तत्राख्यानमाख्यानमिति अभिक्रोविनेयः। इदं ताहेति। एनैः वाद्यं पारि
णोत्तुहावर्थः यातिभाषते नाहयोवास्यस्यार्थः अक्रूणीवेति तस्यानेनेवेति तत्क्रूणगुणः तेनाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः। अवेनकमर्थीयेति इत्येत
कमित्येनत्रुरेवैणात्संबध्यते सतत्याणावचहरथेत्यकमिति। इयेत्यारोपमित्र्युवाकोतित्रमाचहरत्यर्थः गोयहर्योरिम्योत्तुत्थितितित्त्युत्यस्यपः
किमर्थमावहरत्साह अथीक्षेति अध्यापनार्थमावहरत्यर्थः अक्रावंतेनोपरति परितोपोमिमतोभविष्यराज्ञोतेनापक्रूरसीतेवाचस्प्रि
त्यर्थः अनेनात्तक्रूणामिति परात्नेकानाश्रमनुसंधानरानेनातत्वंतकः कार्यस्यविशेषकोभवतीतियानेनापरित्यादि इमतिविधम्यसंग
णपदेशानहरति तेनवाक्षिपत्रवारितोत्रुन्नातिकः सङ्कलकरत्यर्थः पात्वारितिपात्वेनवाचकात्वेनसूते तेनात्रवकाराशत्वात्स्यूत्रामोर्ती
त्यर्थः। इत्यक्षेति अयंतुत्युरोवाचकोथत्र आपवचनादिति इत्यक्षत्वात्रसंतापापायेणेतिवानुवर्त्तते संतपावपापग्रहणमभिसंबध्यते पा
पेणसंतापापादत्रवनिक्रुचिरंसंतापामपीत्यर्थः संतापामेवेतिप्रत्ययमविशेषत्वात्तथाधान्यात्तपापग्रहणंप्रत्ययेनैवंनसंबध्यतेनत्तुगुणेन
संतपेत्यर्थः। उपाधिविशेषणपोक्षवीच्यतावाअन्याभाविशेषः तथाहिहितिनिहानितिश्रत्ययेनपशुः कर्त्ताभिधीयतइतिपशुहतपाद्भिःया
णिकपात्त्यायतइतिद्वाथयाद्रुनाम्नाभिधीयतइतिविशेषणमुच्यते रुनाहि भावेति प्रत्ययमन्यविशेपतपाश्राधान्यात्रारथेनमहतेगुणत्वा एप०
३६

८२

नरादेशासेनत्रोपितुणात्तारुपाधित्वमितिनाकः। तरै वात्रेति अस्यैवोपदेशतात्रासेवणाचात्रमित्यर्थः। उक्तुवृत्तोभोटणित्येवमिदः तरतुवादेनेनहि
धीयते क्रुगेवेति उरीवाहहारागोवादित्वेनेनफितविहितः नरतुवादेनक्रुकोविधानात् अचेद्रमकृतमिति अश्विनमेवेत्यर्थः गुणप्रधानन
त्रिधेयपत्रप्रधानमर्थिविशेषणेनपूर्वमितित्वमत्रवक्तिशेषणंन्याप्यंनत्रुगुणस्य एवंचकृत्वेति एवंस्थितेत्यर्थः। तेनयत्नेवस्मापवणात्संता
पापापेणनिष्ठितिएवात्रनपानेनीतिसम्पन्नकर्मकतात् सकारस्यपदप्रयते एवंनहीति वहुलस्यग्रहणादसंतापामपिइत्यविभ्यतीत्यर्थः
इलेत अवेते वसातेभवमसं नर्वाहिहलिति सर्वस्महलोवसानेनसंबंधात्स्वत्स्यग्रहणात्वादिति इह स्यार्थमात् सिद्धंत्विति अयवमितः
परिछिन्नापेसमुरापाधातुप्रत्ययत्वादिनावधर्मेणतेयापोसरत्यर्थः अवयवोक्त नमुरापतेत्रुत्वात्नांतापकोपदेशत्वात्धातुत्वादिनात
परिछिन्नाः तत्रैपकर्षगतितिति अरिनिरस्यर्थत्वादंस्पशस्यमकथंपकर्षगतिः। उच्यते अरिरपुत्रापणानेनपचसानमवधारं स्वल्वमति
वार्यमितिनात्तितत्रिरहितिरितिसमर्थोन्मकर्षआत्रीयते अवत्तितानांपोसरति आदिमध्यान्तोचकार्यनिकमेतासंत्समर्तीत्यमतुनिसमेवे
तितसेवपत्रंतग्रहणं अथवेति एवंसमुरापादपवसनिशोसमुरापावेसमसत्वमाश्रयितुंपुत्तमितिपरिहरते इदानींतुसमुरापात्थितादुपदे
शस्यावयवानामप्रत्वात्तेरपेक्रुणंइरोत्माणात्तमितिमत्वापरिछिन्नायते अवकावेति इतोनोश्चयंप्रत्यत्रगुणवत् सलिसत्रजकात्सस्यसत्वाभि
संतापोस्वइतिनिसाहाइसतिचेभ्यासाहोरहलिसत्रलकाम्यहल्लानिमेवराय्यम्यूइलिसत्रानेनिरिच्चात्वादित्वंतेतिप्रसाहग्राभ्रपात्सं

८३

कौ० २७ न्यायतरासुपश्च्यमत्याहारः। अकाराश्चेति॰ सर्वत्र लकारस्येत्संज्ञा विधेया॰ तेनहलिति निमत्याहारा उपपद्यते न च हलन्त्यमुश्चेति महाहारा दंडं हलन्त्यं संयोगांतस्य लोप
इति लकारो लुप्यते हलन्त्येति॰ हलस्त्र हलहसिसे कलिसुहृच्व हिनोपः प्रत्याहाराः नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चैकशेषः एकस्य पुण्टियेगत्वादिति लोपस्य नपु
सकत्वात्॰ अथवेति॰ शषसह हलिमत्र हलंतस्य मित्यत्र च लकारस्येत्संज्ञा लुप्ता त्वं च क्रियते अन्यथा तेना अपदस्य लकारस्य सत्याभित्संज्ञा
यां हलिति प्रत्याहारः सर्विच प्रत्याहारो ऐओच् इति चकारस्येत्संज्ञायां सत्यामचिति प्रत्याहारे अमिति प्रत्याहारे समिति लकारस्येत्संज्ञा॰ एवं सर्वत्र
दिशरिति तालव्यकारलकारस्येत्संज्ञा कार्या भविष्यतीति नाली नोपनाश्रय भित्तिभ नव नो भाष्यकारस्य भावः अथवेति णकारो लकारः स्वार्थः स
तः श्रमसां वेत्संज्ञा पाकुत॰ स्वरः अवर्णार्थक ण्लोपलकारः हल्यादि सत्रेहल्ग्रहणं णल्यादि स्थाने॰ नन्वहिविभेदेति णल्या दे
स्वार्थ हल्ग्रहणं कृतं लकारस्य श्रवणः एकत्वाभावात्वोपस्यापि भित्ति किं हल्ग्रहणेन आतिपरिकमिति विधेयरिति॰ तरा भमकारिति
हल्मध्यः प्रातिपदिकान्ताः पुष्पदेशः कर्तव्यः प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधः॥ अन्यथा पदेशाभावात् स्यान्यभावात् नर्थकः प्रतिषेधः स्यात् कुंभकार
इति अपवादविषयपरिहारो तेत्संज्ञायाः प्रवर्त्तनात् रव्वं प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधे प्रत्ययत्वान्नदिनरति प्रतिषेधः क्रियते मस्य पदग्रहणमिति
पुरःश्चित्तशकरितिवेनावच्युसंज्ञो राकारितिशकेः कृत्तित्रिनिपघपिस्युसाधनेनथाप्युपदेशेनकारोलोपेनभवतीनीत्संज्ञानप्रवर्त्तते॰ एतान सा०प्र०
कैतिनचन्युरपत्रिपकेष्णनपो वत्पमागुराग्नलगमेश्व॰ नत्वागुराग्नसागुराग्नचेकिंभपोजनंपेनेत्संज्ञास्यात्॰ उच्यते॰ आमंत्रितमिषा २७

नप्रतिषेधार्थोत्यागुराग्नलंस्यात्॰ नहि॰ संबुद्धेरितिलोपस्य प्रतिषेधोनेत्संज्ञापाः इतित्यामिवहः स्यात् स्यात्॰ अष्टवर्गाभावादितिनिसर्गेणनाभि
भावः॰ परानुमित्वर्थः सन्नुमन्त्र इतमसम्य इतिप सत्तरापि निर्देशपदमनिरंतरनिनाजितिस्वरः अत्र उपदेशेइत्यनुपत्तिनिपरावाकार्थपदत्वचनेनस्य
स्वोनेनसिध्यति॰ परानुर्धरस॰ श्रोत्र भावः धेश्च मसम्प॰ नरानिरंतरत्वात्स्यान्नसिद्धिः॰ उपधागमेति अस्पष्टस्तु लुकिकृतेपरिशिष्टस्य कुंभिनतादेशा
नत्वभूसपनकत्रनेनति नितान्तं नत्त्वान्नातिपदिकलादित्संज्ञानिषेधः स्यात्समत्वात्पंचकालादिनत्संवेधीपनेर्ह नत्वादिनरति निषेधः स्यात्॥ ॥न
विभक्तौ॰ इत्संज्ञापोतृत्वागणार्थमिति॰ इत्संज्ञापाः पारोवाणमितिमित्यनेन कृते निपुंचमीन स्युहवः रोषविवक्षापांवापदीममात्रो न्नेनोकारेण
तुमीपनेपेर्थाप्रारिदेशाविभुक्तिशीतिविभक्तिसंज्ञानेयांन विभक्तावितीत्संज्ञानिषिध्यतइति॰ आचेति॰ इदानीमित्यत्र अर्थेष्विति॰ पदेषु स्व
वाधिमलकस्पनेस्यर्थावृत्त्विमतेनाशीपतेतत्वानुत्यत्रारवपस्यपरशाभावः नत॰ प्रत्ययः परित्वत्वात्सं चैवस्यपः स्यात्तसामित्यादयरवौत्यास इदानीमिल
नेन अध्ययनितस्यतद्गृहणोनग्रहणात्समवीरिदीहरि मनिरानीविधाव मनर्थकमेवस्यात्॰ अदोध्यपद्मिति॰ नदोराचेतिव्याकारेणानुकर्षेण
स्वे अदुर्वेति॰ सत्तमर्याविभक्तावुत्पत्त्यापानलेहलनेरानीपितिभावः अहीति॰ यान्दियोर्थ्येष्वितिसर्वमपि धानात्त्सप्रमपर्थद्वत्रेः कालवाचि
नो मित्याद्यो॰ स्वधीरानीवाभाव्यमिति तिरानीमित्यसामिदिहरेतेपर्थः अकारान्तरिति॰ अकारांतस्य लवणेनापवनमकारसंप्रास्यनंपतिनवधातिपक्षा
स्पष्टस्यपोगांतस्यलोपरनिलोपः क्रियते॰ अदोधमकारणवोपदेशोन्यः श्रूयतरनिपानोन्पचमकारस्येत्संज्ञानैतरत्त्रिन्पर्वेनाभिहर्षमितिमकार

कै० १ स्येत्संज्ञायां लोपस्याभिद्धत्वात् संस्तत्वाभावात्॥ कर्तृत्वमनिर्दिश्यकर्मनिर्दिश्य पश्चात्कुर्तृत्वमर्थात्गतं तस्मात् रातदिगणत्वात् भाष्यकारेणवनाद्यर्थकृ
३८ नमस्यपानिपातः। अथवानुमोपमितिभ्रविताना लुप्तनिर्दिष्टः रात्रुपमेत्यानमितिः रात्रौ वेसंयोगेनि समुद्रपानकरणात्‌ दृष्टसंबोधमिति समितिनातो
उक्तनिर्दिष्टः। रात्रुपमत्वात्नमितिः रात्रौ वेसंयोगे निसमुद्रपानकरणात् दृष्टसमासाप्रसिद्धिः समुद्रापपश्चादकृतान्मकत्वादर्थासिद्धेलोपसंख्या
पने समुद्रोपस्य च संज्ञासंबंधः अपवादः पातंज्ञारित्संज्ञानस्यभनसरोरित्याभावात्तुम्भावः। नञो वे सति निवृत्तिनेनरत्वात्मनेपदेनपापोति नेप
दोषः। स्पितनत्वनिहितामसामर्थ्या दूरपवानंस्पनितत्वं समुद्रायन्नापोपपद्यते। अथवापवर्गहणादिति। हरविनोपपसमर्थ्याद्विसिवमित्संतकालेन
वपवाचेवावृद्धिनेनभसमुद्रापरस्यर्थः अद्विगुनतिनिः पूससकुंभीस्थारस्याविहितनाम्नोजिसके भीथान्पः पप्पपितुन्निर्धावसन्यापपनि मिकिं
नालितयापिरोपे तत्वत्स्यापानाव्यपणमाह नापमितिः इकारएवेदिति। इतिनावानुविधोष्यनाशनिनरंतविधिः। नदुकाम्पेतिः नृतद्दहानो
तिनीत्स्यापत्वेचाभादिविस्पादिनिर्देशः अनेंगस्यनिपातनादित्यत्रे नत्वभिरदहोपदिमकास्पेतस्या नतस्त्वात् पदल्वेदाशनीवेसत्राधिकृदरस्ति
समासेकृतेनिपातनादित्यपरत्वेपोः कातपोशितं तद्यत्निनिर्देशः अमनुष्यकानिति उमानकारोलत्स्यानेनकाप्रकानिसर्वः। नचलोपाभावार्थो
नकाशेपदेशानिवत्कृशसे अनकारोपदेशेपीविलानलोपप्राप्तेः तस्मान्नकारोपदेशो नेशितामिदित्काप्रोभावोताप्यते नदृश्यतेनकारादेशनिषेधेना एप
पिदशितामिदित्कार्यभावोनापनेअन्यथा दृशीदित्वात्नुमिमजिनदुपधलोपाभावात्यानिरंजकस्यतत्नमिकिंतनिषेधेनाचतरति। गोःपादा ३८

नस्यान्‌ः नेनानेतिनांधानूनांनुमम्मेनतुमधेरितं॥ ॥ नस्यग्रहणमितिः अभावोलोपः सवनाचोपाधिरेवमनीयेनेनाम्येत्तिकरणादित्संद
सेवलोपोभविष्यतीतिमश्च। विभक्तिविपरिणामस्य सारस्यानस्याप्रवमापाद्विपरिणामस्यवहारः वाक्यानेनेपोप्यविभक्त्यनेपरमार्थतः स्
सेनान्यवसन्निवीपते नस्यग्रहणसामर्थ्यादिति अतोंतस्यमित्स्ससलोपप्रसंगेनस्यग्रहणेनसमुद्रापस्यलोपः प्रतिपाद्यते ग्रहणमतिषेधादिति
नेनेषामित्संज्ञायामतिविधानेप्यपितुनस्यामिवदेकार्यमित्यर्थः। निर्दिष्टलोपाद्धेतिः नसेत्सनेनेनंसतास्थकरणोनिर्दिष्टस्यपादमस्यरसस्यापपीसंता
पांलोपोभवतीत्यर्थः। तृम्भानामिति पदमसामर्पीसंताशंलोपोभवतितदानुम्भानामपिमारोति। तेहिहलंतसमित्सत्रनिर्दिष्टाः। नवेति दन्त
तामतिषेधात्त्वमित्कार्यनास्तिः परिहानेननोपः स्यात्उपदेशतितामनर्थकं स्यात् अतएवप्रलोपदहनि। पदाकस्थिहलिघटोत्तीनिपुनस्यना
स्वीतितया नुवंधानामुच्चारणात्भावात्तत्नेलोपविधानाचामाशातुतेतिविरोधात्सामान्यपतौन्ताः सिद्धमिति यथाः एंकोराधेनतयाको
पंचरिनार्थमुच्चारणस्यानेभावेलोपोनमार्थोबाध्यते एकांतरिति एकदेशः अवयवइत्यर्थः अनेकांतत्वलक्षणमेवकेवलपथारहरसकाके
नवोपलभ्यमानस्यरूपदर्शनाद्धकेशाखावनाकपोतिविनिश्चयः एकांतत्वात्नोपलब्धेरिति नमुपदेशवदसोपनिमित्तेसकथंनिस्पुपदेतुः उच्यतेनत्वा
सम पर्थ्याप्तवधारणमार्थ्यापते। नत्वेवोपलब्धेरिति अवयवलत्वेवोपलभ्यतेअनेकांतत्वनवयवायवच नमुद्रकारादयवद्यदारकादिपुत्रवद्दष्टलब्धिः नथासावत्त
एवं नेषदोषः। भिन्नसमुद्रायविषयत्वसंज्ञानामेनसरितिकृतनिभाष्यप्रतिपादितेः नवासरूपेति अनाकारान्तत्वादित्येनदापतिदेवरस्थेनेनेवसामर्थ्यांस

हैं० ३ १९ वस्थाने । कचिद्विषय इति · एकांतेनैवैव तत्त्वान्तरावेशप्रसंगात् · अनेकांतेन तु सावयवकार्यादिविषयत्वात् समावेशः · अनेकांतत्वादिति · पद्यादिके तत्कालसि
कांतत्वात् तत्र व लोकेवैयधिकरण्याभावात् सामानाधिकरण्याद्विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः · नानार्थइति · कार्यलक्षणापेक्षयैकत्वमनेकत्वं चरूपाणां · ननु तस्याव
यवः इति विरोध इति बहुव्रीहिर्न सिध्यति · अनेकांते कस्यचिदपि तत्रैवाभावात् · अनेकांतेनेति पद्यमनेकांतवादिष्वबहुव्रीहिर्भवति यथापीह वचन
सामर्थ्याद्भवति · अधिकृतत्वादिति · व्यवसितार्थो विशिष्टोर्थो नैपाठः कर्तव्यः तत्र एवं संबन्धाभावेनैतत् · न तु पूर्वस्य कालस्य व्यवधानात् · अथोक्ता
र्थ इति · एकांतपक्षे एकार्थपदयोः द्वयोर्न संभवतीति तदेवैव्याख्यानात् विशेषः · अनेकांते तु व्याख्यानेन तदपि संभवः पाठे तु समस्तविरोधाभावात् तस्य वचनतः
पाठ एव कर्तव्यः · अन्यादेति · अस्य प्रयोगः नवावायोभवत्वंतरार्थ श्विषयात् कथं प्रतिपद्यते · व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्तेः अन्यस्मिन्नप्युक्ते वृत्ती हेतुतत्त्वविवक्षेति
देवोक्ते नैवपरोक्ष पर्यहेतुतद्विविधात्पुनः अस्त्वानिहेतुत्वत्तुप्रते नास्मिन्प्रति पुत्रे साध्येनतस्यपि वोद्धेन भाष्यकारेणापि न सुकं · रहेतुविनिमि
कारेण · केवलमिति पद्यमनेकांतपक्षे समापितापक्षे तत्त्वात् व्याख्यानेन पुरुषनेतव्यापि हेतुरेव त्वमित्याहि अनेकांत पक्षेतो भाष्यकृता न्यक्षगः अनेकांतत्वेनेको
सं०व्या नपक्षेणापि व्यवच्छिद्यते सिद्धमनुपपत्त्यानेकांतत्वादिति ॥ पद्यान्तार्थ · संख्यानेनापि नपुंसकेऽव्ययेदेशाभाव संबन्धविचारत्वादहूदे यथा द्विगुः तत्र
यमर्थः समासान्तप्रसंख्यानापवादाणान्तसुदेशिभिः सहापवादेशिनः स्वस्थाने एकोपि पारवीति · एकद्विवचनत्वात् · अव्यानितः प्रसाध्यं तत्प्रयोगत्वे राम० १९
नापि वचनात्स्वादेशादरस्य सर्वत्र तिसंख्यासाम्यपक्षानुपपत्तिकाणादिभिर्द्विगुसमहाणादेशस्य तथाविपर्ययेतो लिंग संख्यासाम्यं । द्वन्द्वहीतिन्नात्रस्था

मकृतमंतर्पममिति · नाप्यादेशपरत्विकालेर्थकृतं नर्थसंबन्धः परत्वाद्यादेशानां स्थान्यर्थाभिधानात् · अनुवेति · निरस्तानां शब्दानां प्रयोगार्थकृ
तमनेकार्थमस्येति भावः · किमर्थमिति · पाठकमेणेत्यन्वयोभविष्यतीतिभावः · एतासमासनिर्देशादिति पूर्वस्य पूर्वानां नानुप्रसिद्धप्रसंगत पाठे
र्वेषुगपत्प्रसंगानेरति तालिपाठकमात्मयत्नात्सौकर्ये तथाविवक्षेवेदपरत्वासिद्धिसमासनिर्देशो नानार्थकमनियमः हेतुरेतेकाथप
वात्स्मकः समुदायस्यैकैवेवदाशेनप्रसंगान्तरतिकृतः कमनियमः स्यात् किंपुनरिति · निपातेनात्त्वनोऽनुविसादिकस्यार्थे किपतर्गतिसूक्ष्मः
विरोधरोवेति · दृष्यविर्थी दीर्घविधवयत्तेसमानेष्वप्यन्तरत्वेनेत्यर्थः व्यवहितानामपि सिन्धिनारमिरत्नात्वारसंप्रमाणपंचतिपन्निवी
रवयसंतः किंपुनरिति पदप्रयोर्थत्वात्स्वग्राणाभावारर्थनारवनासंस्माध्यं · अथापि विगरस्वमेणाप्यर्थस्व्यपदेशोरस्थानेपथात्रमातृस्व
हितफलात् हितोपकानामतः नत्याप्त्वात्मासंगकृतमविधितस्मात्वत्वेनापि साम्यमतावाशंकितं · एवं परतिपरस्पैरशब्देनपक्षेनानावेश
वानात्महलनलक्षणसिन्धितः साम्यमतिनतुराहतः · ओत्संस्वति · परस्परोपसंस्कारोपेक्षस्यैकशेषः · निपर्जेतरोर्थेन · साम्यमति
आपकरति · संख्यासाम्यमानववोधकरस्यार्थः । वाहुत्रीति विद्वद्वारस्यहृस्तदटाव्वर्थाविति साम्याभावः परानुवहृतिपसामान्य
मर्थोऽन्यहादस्यात्रिपतानरात्मिवृत्तामाविनितिशब्दाभावः नेन्दादिविश्वपवर्यवेनेस्थितः समुदायः समासार्थस्यार्थीप्रमाणेसमुदायमन्त्रपापेह
पापस्पनामपदस्यताप्रमदशवारसपः आत्मनेपदेति नचात्मनेपदसंज्ञानंतर्हशस्यकिंतुनमत्साधितात्मनेवाद्मानारीनामितिनार्थितः

कै॰ २ साम्यं नैषदोषः॥ ननु कृत्वा पत्रालारपयाद्यात्मनेपदं स्यादेव सामर्थ्येतस्य नित्यत्वात्॥ सार्वधातुकार्द्धग्रहणेऽपि तितिरो इत्येनेयेषु नानि हि इयग्रहणानि सार्व
५० धातुकस्यादिग्रहणानी नियमार्थाः सार्वधातुकमपि नेपदस्थानेत्तितेन विशेषणं ते अंकतावर्तते इति पदविधौ लेः कास्यविशते परेशः कृते तस्या
पिलोकिकमपेणापेक्षा पेनडंको कृतिः नोद्याचिति कृतेस्यकेते पिककारः कारणाद्धित्वादलिपायाः साम्ये ऋत्विकुल्ल इति इंद्रोपेन्द्रा ग
उनावेककालेणद्विंशत्यनिवेधः उदीतिपदस्याः स्थानेनलनमीहना उदः पूर्वाभ्यां कर्तितवहिरस्येता स्थानिविनिपाति हरः धातुविग्रहणेऽपि नि बीतिग्र
हणा स्त्रिमेथां नेति ग्रहणाः धातवस्त्रिग्रहणे पिचुतकोल्लादि इत्यादि पुनर्वदकाली हि कर्तृकर्मणोरिति ष वृतेरकर्तृकल्पात्तद्वोपपदे कोतेतत्
पपरद्वपेत्स्वल्पिमने अमेनुमामर्थ्य स्यमवतेकपपरद्वपेमस्यपानिशुक्लेति वेदेरामाख्याणानीति गोवल्लीवर्दन्यायेनत्वेदः शब्देनमन्त्राणां ग्रहणं पद्यु
नुदृश्यिनेचवेदस्तीसमन्त्राख्याणानां ग्रहणानि संघवरूनिमंत्रग्रहणात् वेदे यहणेनैवचतुर्वाख्याणानां ग्रहणेऽपि सिद्धे ब्राह्मणविशेषणमिपद्यर्थं
पुनर्वीख्याणवहणे कृते तेन पातेवत्कृत्वा निवाख्याणानीतिनवहिपदपनाम भवति वेदेति अनुदेशउच्चारणे योगतनोनुवादान्तरास्याकमानेनतत्वा
णगिभितिस्यापमाप्यवापमर्थः किरोलरोरेति अनुतुदत्वपथ्यानंत्यानामभ्यामानारदोषः पुष्करसत्तरोरुच्यति बहुवचनमपदकस्तावित्या
दिपुपोगेश्वरनुमापमातृनात्पसप्पदस्मारोपंथ्यान्तल्लनमाप्नोति अभिसपुदरति शब्दनः साम्यमेकयोगेवेत्येवपदं ह्यात्र्यविमयदलाहुः रामः॰
दोषपतिविधानेगुरुकविरोनपोद्भवत्यास्काचिदनभिधानाभिधानाभ्यामिति कर्तव्यं चर्चितिनिपन्नवीतनर्वमितितापनेतेवरश्रयोर्थनीनामी ५०

८०

भाष्यपरोनवघ्यानंसंज्ञान्यचनम्पिसंख्यामाणे॥ तथैवेन भावितेनेनीरवमनलाणेनदीपायानित्याधिकारोलल्पमेरस्यार्थः स्वातनत्रासाख्याना केवल
मधिकमसतानार्थमिजापनेनप्रयोगमनवधिचयिकारशेभावमाधनः कर्मसाधनोवा विविधोगोलोकेऽधिकारपुरुषानेनस्वेदहश्यते किमर्थमिति
यकोताविश्याप्रकृतमासनंचेोतोकरत्वमविकल्पीतिमल्लः॥ किं तरमिति किंपदमर्थोऽधिकारपरेणपारिरहोतोवधेनेतिपक्षः॥ भावेनोनेरुहिपातिसरह
पुः शब्दमध्यापारोक्तिः॥ नवेति वचनप्रहिनालोकव्यवहारादेतमात्मार्थः निदरस्यर्थः यकरसापीतं संवत्सरात्रिमतामनिविदिताणेक्षमिकारदाति॥
किंपूर्वसेति अधूनकसनापाः भूतापेतणस्यवायवान् यतो निवर्तकः स्यादिति गतसाकोऽधीः वसोर्मदहरत्वादिवनेनारभ्याणस्यान्तु
निमशेषकः स्वीनलवजितानारनुष्टेनवंतिनदित्रुणोविपर्ययात् अधिकारपरिमाणतानेतिति पथ्याधातोमितिकिंपागनादेशेपो
धस्थ्यायपरिसमाते अंगाधिकारः किंप्रागभ्यासविकारेभ्यः अथायानमपासमानेरिति तदतेरधेत्ति पदमाधिकारमिहनेपय
योनाप्सम्मेनत्वेमतिरोपने नेमविंशतिकालवरस्पवेशीनन्वर्धमात्र हित्रिरर्धीरिस्पसप्तिनिवक्षिप्रमीपते यावतिपदसे हित्रिपर्वीपि
काद्रिस्वयरकात्पे भवेयः कर्तव्यः तेनद्वेपोर्पुमपोत्तरहनिभवति एवमन्यत्रापिवेदितव्यं अर्सीपांसदति कुर्वंपुनर्मिन्नतानीयापेक्षापा
पकर्षमल्पपः पारमनापेतपा अल्पेपोगारतिपुर्वास्पमेतनत्रसीपांमोः लः॥ अवधारवोः करतिवेतनमपातोयोगाः अपतीति आमस्पा
कृहेहीत्यादिवज्ञान्य नत्रेहीति पावतिपेत्तिनिपपासिपानवचनेनस्यर्थः॥ यन्नितिनिप्पायाख्यामादति नत्रपितुणस्पानेनपीतस्तेहापावः उ

वै॰ २ यते॰ यतोकुरमिमामर्थीरुपंरत्वाणाम्नानेनर्पमितिनिमितनमस्वावारतिनंरेहः मांकात्पकेभरुतिवृष्यानमीहितेकलानरकर्षाव्येणपादतिपुरुका
५१ तिपत्नेनरुति॰ गुल्पापाणानारुणारनपंसानुणात॰ अतेमणापरस्तवरिनिनेपमितिनानेमनिलहिपाकिलितिनापापाश्रुपतोनापित्रुपवति क्रतव्
त्याघाणनेति॰ सर्वैः वृष्याप्रवन्यानातारुत्यर्थः कंमांगावरुति॰ गंमात्रुरोक्तनपानेक्त्वद्वैतेनतुअतमीवरेशेतमस्हितुत्यपेवाध्याअतिति
त्यप्रयोक्तनपेनतस्मात्॰ वयाक्रतनमामीप्पात्गोणमाधातुवृतिपन्तात्संतामिहिः धर्थ्रेइति॰ विप्रनिषेधेपरंकार्यमितिवचनात्संबंधा
ध्यः साांतलप्रतिताेनचाधकं संपद्यते॰ तुल्यजातीयस्यबाधकं नतुनिरवकाशस्यक्रमः॥ ॐ ॥इत्तिपाध्यायनेमरपुत्रकेमरुकोते
माध्यमरीयेमप्रथमाध्यायस्यतृतीयेपादेप्रथमान्हिकं॥छ॥ ॐ ॥अथ अत्रज्ञः॰ विकरणेभ्यइति॰ लादेशेषुकृतेषुनियमार्थं
नित्यत्वात्विकरणाः तेषांप्रात्तौधातुकमापिदितिडि॰ न्नातिदेशारान्मनेपदनियमोतेनप्राप्नोति क्काउइति॰ ख्यमपरार्थोपहणाहि
रुंणोवडुवीहिः नत्सुतपाक्तनतिपरार्थंवृथान्नारंतगाइतिमृपवाश्रीपनेकेनवाडुः॰ कागादितनुआत्मनेपदाहेमवान्नामर्थ्यात्रनेतदिपेदो
त्रटि॰ रेतन्न्नार्थीपतेतेनटि॰ रेताराात्मनेपदस्मिन्यर्थः अथयेति॰ तेनोपरेशेपोति॰ अन्मान्मनेपदं ब्नातिरे(शे)कटि॰ अेभ्यः।रुतेनहीति।
अत्रापिपतेउच्छेकुटिपनीत्यातिमंगाप्तिरुपणपमितिहेतुरुवंस्पकार्यनिरे शारस्पप्रात्रप्रोपे ॥कुमर्थामिति॰ किंविहितानोलादेशानां एष॰
मनेननियमः क्रियते। अथवाएकवाक्यतापनिर्विनिपमश्च॰ नियमार्थरुति॰ एकवाक्यतापांवाकिंवीलंतानुपणेवनिवाक्यमरुप्राश्रीपनेनेति ५१

यमोप्यंसंपद्यतेपरत्वादिति॰ विकरणेनामवकाशः अलादेशाअन्ततरपदं नियमस्यावकाशः लिट्॰ लिशवाहर्याव्यतेकोमध्येतरस्यारात्नुमपप्तसंगे
पात्वाहिकरणाःतेनअप्रवृत्यानाउत्पितमाद्यस्यता अनुवकाशइति॰ सर्वेव्यानकरणेनाभ्यवधानुकतोदिति भावः परिधूनमिति॰ आत्मनेपदपरस्मै
परात्भ्यां लिंगाधात्पत्तिरुपकारात्तादेशविधानुपपतेते॰ नतुमहतालोपेन विहितेष्वलादेशु विकरणादिलिशेषाभावः स्पादिपुर्कंपते
ह्निलाबुमध्यापानेवविधीपतरुतिनेवंमधानानियमेनमत्रोमोनितिव्युते॰ लेपासाणेतत्वादेनगाता लादेशेषुकृतेषुलक्षाविवेशपापेतणाविहि
गाःस्पारुपोमयुक्तिपेति येतुनायमतिन्यायेनतवदिनवाक्तिलाशावादिविधावतुवर्नतेनाह्य एवमपीति एकवाक्तायांश्रेविहितानांलादेशानानित्यं
नतेपामनानात्मनेपयपास्मैपरसेनेतस्यानो॰ ननेगुनत्परिभाषोपद्याद्वेसतिमतश्वपतादेशविधाने॰ लादेशविधानाभ्युपाध्यमंतेतिभावः पु
एस्मैपराणुक्रमणामिति॰ नचूनतिपरस्मैपरानुक्रमणेपरस्मैपरमनुवतोइति॰ यूः॰ प्राप्नोतीति नैषदोषः आत्मनेपरमेवंवापराणेननतेवेपरस्मैपरमे
वेअस्यवाधनाछेपारेचपरस्मैपरमवस्थानसे॰ अवधयमिति॰ आत्मनेपरवाथनार्थमितिभावः परपमिति॰ कृतनियमाना मनेकोणापि
नानोहितिमितनभावोपपत्तिः अमितिहेत्रानीति॰ मागपिनियमानेषांसमयवनाचेणतिमितनताविपेोधात् पन्नहीति॰ एतत्तुलिड्॰ लिडर्थमा
न॰ यच्च मेवकामकम्पात्कमिहेति॰ नत्यान्नापकनिरुक्त्वद्र्थितानाभाष्यकृता॰ सापंकतुरुम॰ सानलोरिग्तवस्पेविकल्पविधाने किंतुनमिति॰ उ
भयनियमताविनंसभवति॰ अनेकास्मिन्नर्थोवाक्सेकस्पतानर्यायोगात्॰ तस्मादस्मनानियमसंभवोन्यश्च॰ ।नतुभाधानात्मसपानातत्रियमा

कै॰ ३ पृक्तः । एवं तर्हि स्वभावतो पयो दोग्धा मा भूदिति नियमस्यार्थनिपुणो पि सिद्धं भवति ॥ भावकर्मणोरेवेति । ननु पूर्वेणानिपातनाद्भावकर्मणोरिति नियमस्तत्र किमर्थं तस्यापि ननु नियम
४२ र्थः । नैष दोषः । यस्मात्समासे परस्मैपदं न केवलकर्त्तरि अस्मिन् विषये । परस्मैपदं कर्त्तरीति । शाकः कर्त्तरि परस्मैपदे विकृतिं नेत्यात्मनेपदस्यानुत्पन्नत्वादिति । तादि सुनि
पतनादस्यानात्मनेपदस्य लकारसामान्यविषयत्वे सति । ल्युट्यतेवेति । लकारो नित्यादिविशिष्टस्तेनेति पदः पचनर्तनेन तत्पराक्षेपपरस्मैपदलिङ्गत्वाद्वचनेनास्मिन्निकृत्य
मानेवचनमनर्थकं स्यात् । केवलात् । अकृतेषु प्रयोगार्हत्वात्कर्मतो णार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रयोगाविकल्पयोगात् तस्मादात्मनेपद
मेव विकल्पेन विधीयते । कर्त्तरि परस्मैपदमिति । पदविधानाभिप्रायेणाभिसारो लकारादेशः प्रत्यक्षकारः । तथापि तयोस्तेनिबोधनया भावकर्मणोर्विहितानन
रत्वकारो विधीयत इति । ननु भावकर्मणी सार्वधातुकस्यार्थो न विधेः तत्कथं समत्वाभिधायीत्यपेक्षितो भिधानपदेन विशेषिते भावकर्मणी अर्थवि
सदोषः । नानुमिहोति । अकर्त्तरि विधीयमानो योगोऽनात्मनेपदस्य लकारः । उपपदविशेषणमिति । सप्तमीयं समासमासस्य कर्मणी स्तेनेन वि
शेषणमनिपातनादुपपदविशेषणमुच्यते । एवमभिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयं कर्त्तरिचेति । परा कर्मवत् स्यात् [illegible] निर्देशः तदा कर्मकर्त्तरि
परस्मैपदं प्राप्नोतीति । शुद्धेनु कर्मकर्त्तरि उभयोः लकारः । कात्यायनीर्देशस्तु परत्वादात्मनेपदं सिध्यति । कर्मवत्सर्वेनिपातादिति । भावकर्मणो
रात्मनेपदमेवेतिनियमादेतनाप्तिकर्मस्थग्रहणात्कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् तर्हि नार्थः कर्त्तृग्रहणेन कर्त्तृग्रहणाचेति । पात्पास्य परिहृतिकिमिति । पूर्वस्मि शम॰
परमिति । सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं विपद्यतर सूत्रार्थः । नास्यकिंचिदिति । पीडा [illegible] भाववचनभावं कल्पितमर्थं परिवर्तते कर्मणि ४२

८४

कर्त्तर्यात्मनेपदं भवति । हन्यमानो हन्तीति स्वयमेवेति । नैष दोषः । यस्मात्समाससमेकवाक्यानुनिषेधं कर्मकर्त्तृत्वं विज्ञायते । यत्स्वरूपं कर्तृत्वं कर्मशास्त्रनिर्देशाच्चोपदेशा
त्कर्मकर्त्तरि नैव भवति । अनुपदात्मनेपदमस्तु स्वविषयमिति । एषपदानाभ्युपगतः करणात्मनेपदं परस्मैपदापवादस्तावद्वचनान्नित्यं सकर्मकयोगविभा
गेन बाधितुं न शक्यते । तत्र चेत् तस्य पीति । शासिमाने योगविभागेन बाध्यते अत्र चेद्यमिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेतिभावः । शेषादित्यस्य लकारः । पातिवानीति । अनु
पराभ्यामित्यस्य लकारः । अथैष कर्त्तरि भिन्नापवादविषयः अनुकोनामीति कर्मकर्त्तृत्वं प्रयोगे सर्वविप्रतिषेधेन शेषादिति मानिर्भवति नापि
योगविभागेन बाध्यते । शेषग्रहणमिति । शेषादिति निर्वाणविभागेनापवादेन कर्मकर्त्तृविषयात् विषयान्तरमाह एतासामिवापवादमि
त्यर्थः । अथवा योगविभागप्राप्तिरनेकरूपेणाप्यभिसंयोग प्रतिपादितं बाधितुमनर्थकः । नोत्सर्जहनरति । अपवादापवादरत्वात्तत्परिप्राप्ति
सप्रमाणमिति विधानेनोत्सर्गहनेनापवादमेव बाधितुमिसर्थः । कर्त्तैव यः कर्त्तेति यस्य परे स्थानं ताली सर्थः । एवमपि छिन्नत्तीति कारणकर्त्तरितमा
प्नोतीति । नैष दोषः । कर्त्तृत्वाद्यांकारणत्वाभावान्निषधेनैकत्वः स्वयमेवेत्यत्र तुल्याश्रयं कर्तृत्वमानिर्देशिकं तु कर्मवत्त्विति नियमान्नात्मने
परं कर्त्तरि क्रियाव्यतिहारे इति वक्तव्यमिति । यस्मात्तत्वात्कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणात्साधनकर्मणि व्यतिहारे [illegible] तदर्थ
स्मिन्निदितत्वेति तावेन देवदत्तस्य धान्यमिति । देवदत्तस्याभिकं धान्यं लवनेन नाकुर्वन्तीत्यर्थः । क्रियाणां साध्यैकहता तानां करणं व्यतिहारः इति
चेत् योग्यतावहारस्येव क्रियासाध्याभ्यासारं साधनमितिनितानि साध्यसाधनभावेऽयोव्यत्यासः सक्रियाव्यतिहारः । पारस्करेणापि क

८५

कै॰ ३ विक्रियापायनीहारए पद्यासंपद्धंनेप्रनास्थैवैकेवक्रियासंचारिणीवलस्मे॰ क्रियामिति। लौकिकास्थार्थोरहहरत्संते॰ कथंचक्रियेति॰ हृपोरपिसा
४२ ध्यताप्तस्पएतवेचेमत्वाप्रश्नः। क्रियामीति॰ ओकुमिश्रनिमोकेत्ताओनीतिरश्रीनाम कपाक्रियपेति क्रियानत्वाद्विमयोगाभावान्मश्चः। तप
श्यतिक्रियपेति संस्थनारीनाम्यभिवारात्मतीपमानत्वाम्मनीपमानक्रियापेक्षणावपविषया(पि)मितारोकर्मास्मिनव्रूरर्णान॰ कर्मणीति॰
क्रियाभ्यः॰ साध्यत्वात्पाधान्यात्क्रियापानुमिश्रत्वानारथेनक्रियाप्रवर्तनाकर्मणोपिप्राधान्याद्वपत्यतिहारोलंबेकर्मग्रहणात्क्रियाय
तीहारेपिप्रदत्यते॰ क्रियायाधानुवाच्यत्वात्संगणनात् नगतिहिंसार्थेभ्यइति॰ कर्मव्यतिहारोगतिहिंसार्थेभ्यस्तनेतमत्निवेदस्पर्थः॥ ॥नहि॰ ॥
हसादीन्यामिति॰ हृसिप्रकाशयणाहरक्रियाणामित्यर्थः। हरिवत्सोपीति॰ हस्तेहिंसार्थत्वाद्दस्तेःसंप्रसर्थत्वात्म्यामिति॰ तत॰ संप्रहारीत्यनेोदहलाकर्ण
भंतवापविसस्वत्यतिहारोलक्रिवत्तिनः क्रिन्नहिंपोत्स्यमानाविसेनावद्धिवत्तिते रेशेनत्वाप्रणक्रियपरति भा॰रवहनीस्पारौरेशंनस्मास्पुपम
मेनेवापपाणपस्वाध्येतवगुणितिर्नान्(प्रकलात्मतोपनेनस्तलेोवात्सर्थः चव्रेवमापमिद्धार्थसाप्तवारकमर्थपद्दणं गर्गोणावपाप्रणकव्याद्दा
एकमितिवेहार्थसर्थलाभावः ओना लौकिकव्यस्यवहारोत्पयवामारणारितोलपरिवाहउपस्मीथ्वकर्मव्यतिहारयोनतापप्रशस्तंपते॥ ॥
विपराभ्यांजेः॥ ॥विपराद्दतिपतिपतितावीउपोविद्रारः नप्यनपुंसकत्वाभावात्सुतिविपश्चाद्यवधानात्नवेरक्तंनरोनपतिनैसंभवति॰ च्छ्रेपि
जपतिवनमित्यत्रगुनहस्वार्थोपाहनेवेएमर्थकारिस्वार्थवनोग्रहणारजहत्वार्थापापितरथेविपतमनेनत्वात्पस्ट्रणांकेतुव्यंजेनुविद्दति इपेतर ४२

प्रकत्वात्ररत्यते॰ एकदेशविक्रतस्यानन्यत्वादित्यहृएवापमितिवेदितिसपस्यविपर्स्ममनस्वेरतितिविकाणेनतुविहृइ्पेसरोषः वीनपननरस्यैवेकारेशास्य
एवेवप्रयोगेनवहावानविहरास्पारोनपति॰ संभवस्पैवैतिवेमर्तोसकापेकर्मेयेसेतवहानः। नचात्रएतस्यकिंचित्कार्यमित्परोषः आङोदोनास्येति॰ हि
नोपरावेलोकेप्रयुज्यमानोपरपेहृहिनीपद्वेनपुज्यतातीपेएवंसप्रस्पपेकरोति॰ एवमिहापिविहरमादहवपीनपणारशेपुपसर्गोरहृत्यते॰ प
द्विवाविनोविहरस्पसेमवेतुहृणोएदिहस्पापवादत्वात्परस्मैपदाद्दवर्पाहुपसर्गग्रहणंव्याख्येयं॥ ॥आङोदो आस्यमनंक्रियस्येति व्यास्यन
विमागोविकासनमित्यर्थः॰ केचलोविहरणपरस्तउपादीपमानः पादविहरणंगमपतीसास्यग्रहणंकथेकृतं॰ केवलोव्यप्तनग्रहोदुः खादित्युव
त्नेनेरतिवान्निकेक्रियायहणंकृतं आहोदोनास्यइति आस्यप्रसवादिनांक्रियांपारस्रातिवेर्तमानव्यास्यइतिभवतिमपालोमविपहृपणकति
हविलोमप्रयुवर्तेनरस्पुस्यते॰ स्वानेरवास्येहतिसैभवोनास्येपारात्हयाणमितितेपामिहग्रहणाभावः यद्येवंसंप्रत्यमारदसरस्याविप्रत्विवि
पत्वाराशनस्पश्रनिपेधःप्राप्नोति॰ नैषदोषः आस्यसमवेतेनक्रियामानस्पादन्तोरस्यातिपये इत्नोभवति॰ अहणानुपास्वग्रहीहविदंप॰ आन
स्याइतिवपर्यदासः आस्यानामस्पहरापश्चास्पमहरणार्तिविधिर्भवति॰ नोपमिति॰ आस्यग्रहणंविहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यसस्पा
स्पविहरणमहावात्रिषेधोभवति॰ व्यापकर्मकातिति॰ स्वंगेस्वांगेनतुपारिभाषिकमहवेनर्द्विमत्वात्पमितितेनपाकीपास्पविहरणोविधिरेवभवति॰
॥ ॥क्रीडोनु॥ अनुक्रीडमीति॰ हृनीयाथीरस्पतु कर्मप्रवचनीयत्वेतोपाणवकेनसहक्रीडतीत्यर्थः एतच्चसमासाहवर्पाल्लभ्यते आगमयस्वेति॰

कौ· इहस्वकंचित्काळंमात्परिहारस्यार्थः। चितेरिति· केचित्तु स्पर्धिः सनंतोरस्यनर्हतिविश्यर्थो विरंक्रियाविषयस्य शक्तिः श्रुणुते· भोक्तुं श
४४ क्तो तिशयितुंशक्तो नीतिश्रयोगस्याह्नारिहनितत्ता माविषयः· शक्तिः र्थ्यतेविद्योतिताभिर्त्यतरस्यार्थः· आत्मनेपदेनैवतिसाधाश्चवकान्ततिति
तासितुमिति नश्रयुज्यतेच मेतुशिहविद्योपादानस्यस्यरणं निपपाद्यैवर्णपंतिविवेरेव तुल्यापत्त्यान्तनंनथाक्रियरहरणान्याप्य क्रियतेरिति·
व्रितेपार्थः· क्रियतिहेर्घोरपत्वक्रियपदेनोपात्ताः स्पर्धारिहेद्वापाद्यतुल्यादिनिषुद्धिधीयतेरूपनेरीति· गतेशक्रमणे वृत्तकर्मिति· चिरुणाणनेमना
र्मननेशीलपंत्रीसार्थः· मातुरहसहनीसाचमाहरयपमात्रेविवक्षितेनतुस्वकोत्पनाठ्ठीत्यमिति आत्मनेपदं नहिनार्थसत्र भाष्यकारेणनकृते· आ
शिषिनाथ इति· आशिष्येवनाथ इतिनियमार्थमिदं सर्पिषोनाथत इतिमधिवेशूपरितापाशालास्यति· आङ्जुन इति उकंदयरवैकेशरेंकारो
नीत्यर्थः। उपउपलंभनइति। उपलंभनेमकाशने देवदत्तमुपस्पृतेरतिनूपकृष्टिनिसंवादिन संताहोषमानेविवरतने· केचित्तु परस्मैपाध्या
पनेनसंबंधरानेनपरस्मैव्याख्यापनेनसरस्यते उपादेहाख्यामिति· ईहाविशिष्टचेष्टाकापूर्वीन्सरात्मिकाशस्यते अतिष्ठतिमेनेति· उपस्थे
नापतेसिनेत्यर्थः उपाद्देवपूजेति अमंत्रकरणार्थमिदं मंत्रकेतुपतिष्ठनइतिदेवत्तत्ताप्त्यात्मनेपदं कृते· वापलमेनेनगत्युत्तरमिति
वहृत्मपरत्व उपाख्याहेति· संगतेकरणपूर्वपक्षेवपत्रिमिनकरणेत्सवतुपस्थि प्रमाचिमेआलं देवः। अप्राप्या· अनुसाप्तपन्थाः तेतु सम·
पंथाघोतीत्यर्थः। भित्सु करइति· लिप्सयाहेतुष्वपानाशाण्णकुल्पनुपाणाच्छतीत्यर्थः। उद्विभाभ्यामनेवसमानतत्तविहरद्वितीकर्मकः सोपा ४४

८८

पिदोप्राखचरूर्वेसमकं मनसमंपतुल्यनुरतिरहनपर्वतिरेवरहोपतस्तस्त्रसणा णिमुनुपत्तीति। अर्थेति· क्रियपदंविधिरथनियमस्यचिमायेणाप्रश्नः। उदि
त्यानयश्चात्मनेपदमेवनपणाद्दीनिनियमोनेनक्रियतरुलाहर्मिद्द्यनस्विति· विधिनियमपक्षेमवेविधिर्वकुवानिनिमल्लाह किंतुनयानेविधिर्नेम
भवतीतिमत्वाह तपितिति· भासनेदीप्यतरत्यस्यार्थः कर्मकरस्यार्थः अकर्मकाश्चेति· अनेकार्थत्वाद्धातूनामनभीविवनरणपर्थत्वादि
ग त्यर्थः तनत्यामापनेवक्रेमपात्मत्वपि सकर्मकः पुनः प्रयोजकप्याप्यविवक्षयापांकर्तुः कर्मवद्भावात्मतिरूपात्मेपदर्मिनिस्तुनर्त्संवनेति ने
मापस्यधनेइत्यत्राप्यात्मनेपदमेवसेवाइदानी विधेयपत्ववायाह· अनोणायीति· नरेवेन्चलनमहतिताविकर्मकः तेनाप्नोतिविचापनेवमक
र्मकः कर्मकर्त्तरिनुपकविदेशो· मनिनिवेशेति भ्रधिशब्दातिवर्नेनपक्षिणोपनिषिद्धो सभा तमोगणत्रिंशालामिसेनातत्रभिनितवार्नेकर्मा लि
देवेपसर्गादिति· अकर्मकादितिनंबध्यते॥ ॥आङः क्नोतिस्थामिति· उद्गमनेवर्त्तमानोकर्मकः क्रमिः रहतुनयः समाक्रामतीतिन
भवत्यात्मनेपदं· औवेहिक्रमिर्याणोवर्त्तेनेनरुद्ध्यते॥ ॥यक्र॥ ॥वर्वृथवेति· वेवरस्यार्थत्मकर्त्तारः· वरस्याक्रमानवादीनियाद्दिति
भावः अथवेति· क्रियापिमकर्मतत्स्याख्यविकरणपरस्वरूपतीत्याश्रयणात्मनुष्याणेचरश्च्वते· अक्रमावादीति· वाविचरणोऽप्रकाराद्यपेयेवा
यक्ताज्ञेया मित्यर्थः शुक्रमाकारीनोनत्वर्थवर्णविपस्ताभाविकंव्यक्त्वाद्याश्रुतिनुपृथकप्रत्यत्ववदेनकृतिपद्यवर्णविषयमितिनत
त्रात्मनेपदं भावः॥ ॥प्रोपाभ्यां· समर्थाभ्यामिति· नियमविषयत्वात्ककंधातुक्रियाविशेषणानोपयोगोपादानः कञ्चित्तिवियपाए

८९

कै॰ ३ वेतिभावः। धातोः स्वरितोपदेशात्संभवादृत्वार्थं न योगे गाम्यमात्मनेपदेन। एवं सर्वेत्र चात्मार्थसंभवती समिधायेणाहस्वतोपायकारिति किमर्थं
४५ मिति सर्वत्रेति। केचिन्मन्ते किं पावेनोपदेशकृत्यमिति पर्यन्ते। यथा। किमाक्रिन त्रिया मिति लोपनं क्रिन त्रिते लाणपान्यमा क्रिन सप्तेति। गुरुत्वा
कारणाभिव्याप्रिय पेरनच्छयन्तेनत्वाविकैन विकल्पेन भाव्यं मतगणकस्यैव परार्थत्ययेरविवक्षायां मात्मा कारणं चमेतुद्वात्मकिं पावर्तमेव
कथिमिपद्भुः न हि हिंसंच रणे करणेन विना संभवति। चत्वेति। नव्वसत्युतांगाकारणायतीति। अन्यत्वनुकारणस्य परिकल्प्यत्वाद् हिंसेन॥ रामः॥
अशिष्टव्यवहारादिति अशिष्टानां पूर्वाचार्याणामेवं व्यवहारात्मिसित्रिमर्थः। नन्वेवं स्वार्थस्यायत्तत्वाच्चमेनैवोभयं संग्रहीतमिपत्भुः।
दृष्टकरदिति। रामेविषाणप्रयोगसंग्रहाय पुंसकरम्यदेवाक्यार्थः। प्रथम। सामान्येनैवस्थितस्य ग्रहणाद्विके कारणस्य करणं शल्यतेरेतिमता प्रश्न
इहेति। आत्ममिति। अन्तरंगत्वान्त्रिया स्वलक्षणोन्नकरोत्यर्थो शल्यते। नान्तरं नितेवविकल्पेन विधानादिति केचिदाद्भुः। मकानेरेविवक्षितत्वा
त्कार्यमात्रविवक्षायां नात्मिनि [illegible] विलियपरे नाना चोपधेमिति। चोपधेन प्रवर्तितु मिश्वतीत्यर्थः। नवेति। परैणकस्मिकान्तानातेः सत्रंताद्
त्मनेपदे विधीयते त्वकर्मकानुपात्तार्थस्यम्पम्भरसनेन श्रवेः श्रवेरीपति शिष्टिकरणेत्पत्ने। पर्ववमात्मनेपदं निमित्ताभावाच्छेपत्वात्परस्मैपदं न भाव्य
नेत्वस्तनेतिसमस्त्वयेनानेन विहितं परस्मैपदं निवर्तयितुं शक्यते तस्य तिपादेः स्थानलक्षणा नपाद्मामात्रपतस्य स्वमस्य मात्रं किंच भेरिति। सावर्वेधातु रामः
कं सत्त्वानैनाहितेन विधानेन परस्मैपदं शास्त्रेण नावत्विति। सामर्थ्यादितिभावः। कः पुनरिति। तत्प्रत्ययेन वात्मनेपदप्रकरणमहावाक्य ४५

९०

निपमार्थं तत्रानिपमेन लादेशे प्रकृते वृद्धि विकारणे कृते नियमो यं प्रवर्तेत। शपेः श्तिन एव न तुशास्त्रमतोत्सार्थे एवमपीति। यपिना त्वप्रयोगे लोव
नेनपकाराणात्स निपमार्थं तेनाथोषेके के कस्तार्थं पर्मालोचनकालेन संवान्तरव्यापारत्वेन भवादिद्व्यर्थं तात्संभवत्येव। अन्तरं गेहेवोपपत्तनिक्षेपारांभेतान
रा उद्घाटन। नदरीमामिति। अरितृ स्वकारीपेत्तुलिनाभात्मने पदस्यश्च। मिलकृतेरीति। पोपपत्नपादिन्न कृतिवाक्रिस्वभागेव वाशितुस्वेद्वात्मनु
नेपदे विधीयते क्रिडिपपातिति। क्रिडियप्रत्ता कोरीव क्रीडिनेनाभिधीयते [redacted] अथवेति। प्रकरणे नियमार्थं तत्र निपमात्स्वर्द्धमात्मनेपदं परस्मैपदं मनियमेन प्रसक्तानिवर्तते
तस्मात्संभत्सामर्थ्यात्सर्वविकरणः प्रवर्तते नेपेद्द्राक्रियाएतद्धारेणात्मनेपदमितिनियमः। नविदितेति। ननुविकरणेभ्यो नियमो चलीयानिति नियमा
गे विकरणात्स्वर्नियमेन भाव्यं तन्नो नित्यत्वात्सर्वविकरणः तत्रो गुणमरनिकिं वा विकेन। उच्यते एतस्मादेवात्मनेपदं कृते दीर्घासि। विकरण
नो करणे गौण परविधाप्रु [illegible] वे [illegible] जा विसा। कृतेमद्दीति। धातुभक्तत्वात्स्वल्लद्वहणे नयहणाद्धवधानाभावात्स्वाराममत्वनिमः। सहिता देशेभ्युकृते
श्रविकरणेनित्यत्वात्प्रतिवध्यते। विकरणोत्कृतेषु शरासनमत्सा अनिमः। नित्यनिमित्तत्वादिति। कृतेपिनादेशेष्वानिव द्वावा तत्कुमारे
अपरे श्रोसो निपरवीनार्थनि मित्तग्रहणद्दुपात्ते। प [illegible] यपित्वादेशे कृते विकरणोनित्यत्वात्स्वशव्यतेत्यथाविधस्य चलत्वेणानेणानि मित्ते
विहत्मनेनत्वर् विसेनत्वोभयोर्नित्यपोः परत्वादल्पशायोति नतु भवतु परत्वादागमः नत्स्य धातुभक्तत्वात् अथवा पाकत्वान्नित्य सा

कै० ३ त्मनेपदं नेपरोक्षः। तत्रच्युतं गत्वा स्यादेशे शुक्लतेन नियमात्सर्वं नित्यत्वादि करणे पुक्तेष्वसामर्थ्ये विकरणानभक्तत्वाद्धात्वंशे च व्यापकत्वनित्य
५६ त्वस्यान्वयोऽनियतत्वविशेषणत्वे तस्य वृत्तौ स्यात्मनेपरस्मैपदस्य व्याप्यव्यापकभावाभाव इति। अकारमात्रापेक्षत्वात्। अथागम
त्वाल्लकारविशेषापेक्षत्वाच्च हि। कुतः। नेतरदिति। तत्वादेशे वा आत्मनेपदप्रधानत्वात् किंतु नियमेन सह इति भावः। तत्रानन्यथासिद्धमिति। ननु सर्वमेव तत्रापका
द्विकरणेभ्यो नियमस्य बली यस्त्वमनियमादिति। तत्किमुच्यते अनन्यथासिद्धमिति। उच्यते अन्यथाप्रतिपत्त्यापकं सामर्थ्यमिति तु न्यायेन कर्तरि विक
रणेन व्याप्यव्यापकत्वं। यथैव नित्यएव नियमः नेतरदिति। यत्र केवलो विकरणो व्यापकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः यथा नित्ये स्थाने नित्यवि
धानमिति। यत्र तु कर्तरि विकरणः शपः तत्र नेत्यव्यापकत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नातद्रति। अत्र सर्वमिदं संनिहितं तन्निमित्तमिति। चाटिकास्तुति।
चास्येति। कारिकेत्यत्र प्रत्ययो नियमः विधानत्वं वर्णमात्रापेक्षत्वात् कादेशोऽत्र तः। तत्र प्रत्ययवाच्यवर्णादेशांगवलीयस्त्वमिति। ननु केवलः
त्वेन व्याप्तिः वस्तुवाचकः शिभावः। प्रत्ययो नित्यत्वं दर्शितं सत्वात्स्वरितेति। ननु चेति। तस्य व्याप्यस्य कार्यमिह शास्त्रे प्रवृत्तं भवतीति भावः। यत्राव
रिति। नान्तरङ्गत्वान्नित्यमित्येव विकरणान्नित्यत्वमिति स्पष्टमेवं तेन। यत्रत्विति। प्रधानमिति। आनन्तर्यादिति। परत्वात् छिन्नाभावः। आत्मनेपद
देनत्वेन दृश्यते। चकारेति। व्यवस्थाकारणत्वाच्छास्त्राभावान्नित्यव्यवस्थाहेतुः पुनः अनुवृत्तिर्नभवति नास्त्यर्थः नदेवेष्यितमेतदेनंशास्त्रात् रामः
दे त्वेपुरुते न प्रयत्नात् ज्ञायते रामः प्रत्ययः शपः शब्देनाभ्यासात् प्रकृतविधिर्नित्यो भवति ननु दर्शनात् इति नियतो रामस्य नित्यत्वं स्यात् विकरणस्य नित्य ५६

तेः कृत्वा कृतत्वं नित्यत्वानु दृष्योरपि नित्यत्वं अंगत्वात् तस्याभ्युपगमात्तु नानित्यत्वं नपुंसकमिति। अवहितत्वात् परत्वाच्च विरोधाभावात्तं
व्रती भवतीत्यर्थः। अथवेति। नेदिदानीं तस्य व्याप्यव्याप्यमर्थः। नित्यत्वमात्मनेपदं नेविषयव्यपदेशः परस्मैपदं भवतीति। तस्य परस्मैपदमिति नियमो नियमा
भावः। विशिष्टमिति। विशिष्टे नविशिष्टव्यपदेशः एकदाऽपः उपचारादभिधीयते। प्रत्ययत्वेति। व्याप्यमात्रापेक्षिता नित्यावारोपितत्वेनात्मनेपदतद्प्रयुक्ततरस्मा
त्। पर्वतत। पर्वतश्च संवेष्टितत्वात्तस्य वृत्तिमपेक्षते सो चावेशेऽभिप्रेत एवेति। किमिदमिति। केयमिति। योगात्प्रयोगानुगो विधानात
प्रयोगेभ्यो विहितमित्युच्यते। प्रकृष्टेषु विनेन तत्स्वमिति तत्प्रयोगार्थः। नतु प्रयोजनात्तत्त्वावात्तत्प्रयोगार्थनिमित्तविहितात्तत्प्रयोगस्य सर्वविधिमर्थानंतरभाव
प्रतीतिरेव सामर्थ्यमात्रमुपपद्यते सहजनमुपपन्नमेव। यथा ज्ञानस्य वेदेऽस्वाम्यधीनत्वात् स्वाम्यदिदेवेश्वराधीनत्वं तस्यार्थः केयमीयपारानकस्यास्वपरस्य प्रयोजनपारानकमध्य
न उपमाने। तत्रवत्त्वात्कारकवाक्येनेतेन ज्ञानेन तत्संवेश्वराधीनत्वमिति तत्प्रयोगमपि विमिहापि सर्वतरिति सिद्धं। किमेतदिति। तत्प्रयोजनमित्यर्थः
स्यात् प्रतिमात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादिनेन तत्रैव धातुभ्यः आत्मनेपदं नैव प्रवर्तते तेन तत्प्रयोजनत्वेऽपि पदविभागस्य तत्प्रयोगे नेति भावः। तन्त्रमेवेति। प्रत्या
सत्तेरिति भावः। अन्यथापीति। उत्तरेषुपयोगपक्षयोरप्यनेन प्रवर्तमानस्य संनिधाने तत्सम्बध्यते। प्रयोगाभ्यामेव आत्मनेपदं भवतीत्यनः सर्वविषयत्वमिति। किमर्थमिति। विधि
नियमो भवत्यात्मनेपदमत्र। यथा पूर्वं प्रोक्तमिति। नानोर्थः प्रसाद्। प्रयोगवृत्तिरेव व्याप्यस्य प्रयोगः। इह तत्सारिरूपितनिवृत्त्यर्थैतेनेति भावः। यथेष्ठमिति। नियमपदे
नियमवादेरसंज्ञानात् सर्वं हि शिष्टप्रयोगेनैव विशिष्टेति सिद्धिर्नित्यमिति। तस्माल्लक्षणस्यात्मनेपदमिति। एवं सति तेन। हि नीयमानस्य स्वदत्तेनाप्रतिपत्तिरिति

कौ० ५० भावः। वचनादिरेवेति। सामर्थ्यात् कारणानां न केवलमप्यादेः साचेह सा च यीना [illegible] भवति हितो भावात्। [illegible] पीति [illegible]
तथा धात्वात्। वचनर्द्वीति [illegible] त्वान केवलमत्र [illegible] नियमेनेत्यादाने [illegible] पाठः [illegible] त्या [illegible]
[illegible] किमर्थं कार्यानि देशः यथा [illegible] विधीयते। [illegible] एवं [illegible]
[illegible] निर्दिष्टेन तस्य [illegible] एव कार्यं भवतीति [illegible] स्थानि [illegible]
परमेव विधीयते न तु निर्दिष्टे निवर्तते। [illegible] कार्यं [illegible] पाठः [illegible] परस्य बाधितत्वात् [illegible] परकार्यं [illegible]
[illegible] नन्वेवेति [illegible] आद्य चेति [illegible] यथा चेति [illegible]
[illegible] पाणिनिना पठितं [illegible] एवं [illegible] विशेषणं [illegible]
[illegible] हेतुमति [illegible] हेतुमति च ग्रहणं [illegible] ग्रहणमिति [illegible]
[illegible] नेनेति भावः। [illegible] विधाने [illegible] परं विधीयते [illegible] विधानेन [illegible]
[illegible] विधाने [illegible] परस्यादेशः [illegible] विधानं [illegible] रामः
[illegible] विधानं [illegible] परमिति [illegible] ५०

[illegible] विधिः किमर्थं [illegible] इति [illegible] निर्दिष्टस्येति [illegible] अनो [illegible]
[illegible] पदार्थे [illegible]
[illegible] एवमप्यस्य [illegible] प्रतीयते [illegible]
[illegible] एकवाक्यता [illegible] परमपि [illegible] कर्मणि [illegible]
[illegible] कर्ता [illegible] कर्मणि [illegible] कर्ता [illegible] परं
[illegible] कर्मणि [illegible]
[illegible] कर्मणि [illegible] निर्दिष्टेन [illegible] कर्मणि [illegible]
[illegible] कर्मकर्तृत्व [illegible] कर्मणि [illegible]
[illegible] कर्म [illegible] प्रतिपादनपरं [illegible]
[illegible] पर्यायः [illegible]
[illegible]

कै०१ २ वंतं हि द्विधाभावपनीयत्वं ः परानु केवलस्य लोकपौतिरूपविवक्षायां देवस्तत्र मम्मापायोनविवक्षिते नतरां हि द्विधाभवनमात्रे तु नानिवर्तनेन अनेकार्थत्वात्
५८ नेनांशिवापव्यानतो भिन्नार्थाः सादृश्या तेनतनोः भवभावः नत्र हि द्विधाभवने केवलस्य कर्तृत्वं कर्मत्वे कर्मणानुत्पत्तिक्रियायानि कर्मकार्यो नापति हि दिवं
तेनेनऋपतेकेवलाः स्वयमेवेत्यादय: प्रयोगा उपपद्यंते न चात्र विलापविरुत्स्यपरात्मने पदार्थः तत्रात्मान्या पेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति नृपते केवला दुःखेना
वदुराहा द्विधाभिकाणा नानुस्यपविनिवर्तनेन कर्तृत्वं नेत्यनुरात्मपर्यायविवक्षायं अथवात्मपरिमित्यनेकाण्यात्मात्मनः प्रतिपाद्येनेन नुकर्तृत्वं वंतो पराद्वि
धाभवनं च श्रेनैर्दैनानेरे वस्त्रा दिप्रयोग कथ्यायां अन्नतुल्यपचेन राय पदार्थो नुमानि केवलां देवरम्भरति न एवमतो वपतिके वला देवरम्भरति पुनः के
वलस्य लोक पातिश पविवक्षायामविवक्षितेनेदेवस्त्रम्यापादि द्विधाभवनमात्र शक्तिलीवपति: संपद्यतेन तत्राप पदार्थोनुपते केवलाः स्वयमेवे
ति सम्यक्तात्रुपते केवलाः स्वयमेवेति नच पर्यायान्तरपेक्षकर्मभावनिरस्तो नो निर्वृत्तिः आपनिरत्वाद पर्यायमनिवर्तनेनात् कि दृश्य इत्यनुस्त्वमे
हिमवतिनैऋपर्याय विभागकल्पना श्रीपते अर्थात्पारा तेस्रा मध्यक्रियते नो किं केनुव्यवहारो लोकपर्ययमात्रविवक्षायां नावपते केवला इति पचम
नेः एवं नाचविस्वत्रचेषणान्नाना पाक्रेनेचौरि नुल्पतेः स्वेनस्कारश्रयेणा कर्मकर्तृत्वात्मनः अपरः कल्पः लुनाति केवलां देवदत्तं लुनन्तं देव
दत्तं लोकपातिश पातकेवलाः स्वयं क्रमरतिकेवलाः स्यापापो निनुपपचेन स्वपतिके वलां देवदत्तं तेनेति पुनः प्रयोगात्पयपोतकभावाविवक्षायां वा एषः
वपते केवलाः स्वयमेवेति अपपते न तत्र सर्वक्रियापाश्रयतो कर्मत्वकर्मणोनिर्मितित्वात्मनेपदे नद्याहि लावपति केवलां देवदत्तं स्वयमस्मिन्नलावपते ५८

धानो पार्थी कर्मवद्भावं केवलास्य हि द्विधाभवनलक्षणा क्रिया अविद्यमानस्य शोभनार्थी कर्तृत्ववसापा मिति निर्हिंसावपते केवलाः स्वयमेवेति हि तीयानुप्रक्रि
याम कर्मत्वस्थिता स्वेनेश्वनीति परस्मिन्नात्मतुल्यं कर्मवद्भावः प्राप्नोति लावपते केवलस्य कर्तृत्वं ला भावलक्षण गतमानधानो नु स्व क्रियप्त्वो नाना
न्वः पक्षिणो निदृश्य इति अणो पकर्मणोवेद्यस्य कर्तृत्वात्मनेपदं मेवनान्य सिद्धिनियमार्थमेतदिस्यर्थः ३।१।९ तेन कविति कथं पुनरना
लोककर्मविघटनेपावना पुरुषकायरचना व कर्तृः अचारूः अद्विमिष्विपे व छरार ९ कर्मिकायां अकर्मकक्रियायां विवस्तेन तस्मात्कार्यार्थिना: परस्पर नतो
परा श्राम्यपापोपतेंलकासुरावक्रमि वत्र प्रत्या क्रियायां शापो पाने आवर्तविवसतेन रा ३।१।९ ९ ते न्यायानपरमेव नि: नान्नपरेत्वादि सेनम
र्थमिदं स्वत्रं संपद्यते प्रापयतिरूणा रवि तेणो चेत्करणे वचनस्यामिनिपममार्थापात्पातिर्थ यौतिवस्तु व्यवस्थानिषेध: नेनैव व्यापकतास्त्रेणो ने
नमले गोत्यर्थ: कृथंपुनः कर्मवद्भावप्राप्तिपावनाकर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते गणनेव संख्यो निर्मिम: परिचेदो ना
नविशेष: कर्तृत्ववत् तेनेतेप्ररोप: प्रायो यावत्स्था प्यतेविपाणिर्वर्तते एवं को यनित्पमानेन गणो पप्रसको तुल्यापपत्तितेन चार्हुकनना नपणमेवं तुकर्तृ
र्विवक्षायां नानिकर्मस्थभावकानां कर्मवद्भावः आत्मनेपदप्रतिपेधार्थमिति अनेनेकर्मणो ले करोति आत्मनेपदपद्यप्राप्तात् लोनुकर्मणो णो
कर्तृत्वेमा परिसेव न प्रयमिदमित्यर्थ: नेनेतस्मादिति नियतानि पि: केवला नोद्वारादी नेनप्रयोगाभावात् णो कर्मणो नभ्यावा णि पिति हेतु पनि निचो प
हणीपत्तिपि धोष्याणा विनितस्येव प्रत्यासत्यामाप्यप्रसद्देतु मणोगणामक कर्मनं हेतुमणो कर्तृत्वमिति अत्र मण्यायं विधयो भवत्येवेति कथमत्राने नानि

कौ० ३ नेपदं स्याद्योर्थे स्यर्थः क्रुंतंहीति गत्यादिनिर्देशत्वादिवपुः अविहेयं चाक्रोशते वीयवाहत्यमिति सर्वे वेवलक्यं क्रियते कर्मग्रहणमपेक्षितं कर्मणि चलनदर्शनेन तदा अत्र विविक्षितम्
४९ त्मस्यैवलेनतद्विवक्षितत्वात् मित्रामोदः तस्मात्स्वादितिवस्तुत्वमित्यादिदर्शनीयं तत्रापस्येतमिति तत्र स्वपलहणे अत्रवृत्तेनमितिकर्मणः स्वय
वात्कर्मव्यतिहारे कर्मकारकमिति वचनात् कर्मव्यतिहारे स्मृतिर्नीतिरितिरात्मनेपदस्य कर्मणि व्यतिहारे तस्मात्स्वमपेक्षितत्वं कर्मसु यापनं तद्वितव
दर्शनीयं भवत्येवंतातीयकत्वाद्विति नेयमात्मपदेनातोपस्कर्मणेनेयंवाणपतानांपरस्मैकर्तृत्वानरप्रकृतसत्रावक्रियतेपात्मनेपदंभवतीत्यर्थः एवंतत्र
तत्रोभयकारणतत्रमेतद्धि अर्थमितिसर्वार्थे कंभवति नेयाद्देपतेहलोसाराणेनेवात्मनेपदंमितिरंभवति तथाहि हिंसार्थेभ्यश्च प्रवचनेपति
पदिह्रमपोद्धरतीत्यन्येषामकारणेवसति एवंचकर्तृस्यव्यतिपत्तात् नालायकर्मव्यद्धात्वं एवंचान्हपतेहल्लोयमपमेवेतिमेकर्मवद्वावेमरणंचं तेने
मार्पणायेवयाज्ञमाना अवश्यीगतोवा अत्यादिदेशेपरस्मैपदसिद्धिक्रियामनवयवच्छिन्ना क्रियायवयवस्यानमेयोपावैरस्वकल्पितेनाविवक्षेयपद
नेनगत्यर्थावनारोपणात्मनान्यत्रक्रियायाः कृष्यते एतच्चकरणं रूपमारोहणस्यकर्तृस्थत्वात् प्रतिहारमतिनकर्मस्थत्वात् तथाहि हन्तिनयोगाद
निदर्शनमोहनिपर्वतमारोहतीत्यारोहकर्मपदेविमारोहणस्यरूपभेदः उपतापतेनैवोतेनसुखपपोगेसुक्रियापाहतःकर्मणिकश्चिद्धिंसोरस्यते यो
गुणाच कर्तृस्थानेवक्रियापारेतपाद्यनेनकर्मणातोकेवलं कर्मणः कारकत्वादेवयं क्रियायाभावमितिक्रियायाः कर्मपतेसवाणोहिकारकाणि रामः
स्थितंयापायमनुतिहितिमयानक्रियोपसर्गपारं पतितदुवक्तव्यमपमर्थः किंचितु अकर्मकोपयोगादुक्तविशिष्टकमनुमामः। द्वीपेतेश्चात्मनेपदम् ४९

नन्तु कर्मणि व्यतिहारे त्वात्मनेपदेनभाव्यं उच्यते श्रुत्यादेवोराहरणानस्यास्यकारणस्यापमभिस्यापतृस्यतेश्वापत्तावयवधापि कर्तृकर्मणीनत्वादीति
कर्मणि स्वतत्रेचेयात्मनेपदं नभवतियथाप्सु तमारोहणतिमनुष्यानिति इहत्वापवादत्वाम्पादंकर्तृणां भ्रूयमाणोकर्मत्वमितिमवसे सुत्रात्मनेपदं एवं
तस्मात्परस्मैपदगतस्य स्वपमेवेतिकेचिकित्सनस्यकर्मतेविपरसराहणेपदस्यते श्वात्मनःकर्मत्व दूषि परैः कमेवस्वयत्नकृतप्राप्तिमत्स्यकर्मत्वेनकर्तृत्वेनच
श्री विकहरनेनरागमितिवेद्यवस्यर्थः । कृपेति कल्पनामवज्ञोत्मनेपदेनवकर्मव्यर्थकर्मतेकर्तृत्वेचेत्यर्थः ॥ कर्मणाभितिसोपपदेस्तः कारणमेतत्तस्य कर्मस्थेकर्तृत्वे न
त्वमेभ्यात्सकपपाकर्तृत्वात् नैयायिकानांतुमते कर्पस्यकर्तृत्वात्सर्वतादसिद्धिमः अशेणात्मनेपदस्तुरितिरति यथेप्सावेतांतान्नुप्रवृत्तः
स्तहेतुभंगपापित्तेव्यतेरतिथाशवेयं॥ ॥सामाप्तिः॥ ॥इदमात्मनेपदं स्वविधानार्थशिष्येधातुभ्योभवतीतिकेचिद्यायवस्तेनापवर्तनेपावपतीत्यर्थः
पतेनेपातनयतीत्यर्थः अत्रैककार्यत्वाद्धानेत्रासमकृतिविषयगत्वेविधानेकर्तृत्वेनैतदात्मनेपदंयोगत्वकर्मात्मनेपदंभवति परात्मुपसत्तस्यानभिहितेविधानेनतरा
तरभिधानात्पतितस्यपतनेपावपतीति परानामेवविलिपंतनातात्मनेपदंभवतितत्राहितीयेवंविधानेतस्यमध्यविजिपावितःयत्नीपाप्तमध्यात्तापात्यवते
इति कर्तृभिप्रायेक्रियाफलेअत्मनेपदंविधानेनतत्त्वानुवक्रियाविशेषएव अतसे कीणैब्रह्मतेवंवैविसिनरविवितत्रचपीगेयुक्तयर्थोत्रगम्यते नमित
त्रितएवमेविधानेवायाशक्तिबद्धनाभावात्तत्रमेयारदकनिष्णांत्तुभिहाहतोमभ्रमेमस्याद्योतं अन्येत्वाहुः स्यार्थत्रः क्रियामात्रमपेतेनचात्मनेपदंपा
र्थान्मेनुपरस्मैपदेनात्मनेपदापायापतानावित्रलाविमितमोक्तिनपयोगत्वात्तेनसिद्धिंपेनतपास्यादिरिविपेसत्वापिपदकृत्यादितिसिद्धुत्तानमतसाधानेरेवंच

के॰ १
५०

चमिहेलेः कपतीतिद्विभावोपपूरेनेतिपतेस्त्वात्मनेपराभावः। स्वामिरासोपचतरतिंक्रियामात्रविवक्षायांपरस्मैपदं। पदानुस्वामिगतोर्थमेरामस्याप्य
नेतरा। स्वामिरासोपचेतेरस्यात्मनेपदंभवत्येव कर्त्रभिप्रायेति। सर्वत्रकर्त्रभिप्रायत्वानुसंधेयमात्मनेपदंचवत्या यो नुमानंभवत्येवातिं भावः। वेषामिति संक्षेपेनामि
चारेवमीतिप्रकाराणांनाद्यत्वतेरेनेतिविशेषप्रकारेकार्यविधानार्यविषयनिर्देशः क्रियतइतिभावः। ववेषामिति पासारयः संज्ञाविधानेवर्त्तितेन्वाकुवे
तीत्यर्थः। अथवा स्वामिवेयमाचष्टेत्रयोपासारयः नैवंसत्यर्थेनाविशिष्टक्रियापाविलंभवः। यथातातीयकाइति मकारमात्रेयां ते विधायमको
रवतिसातीपर्विहितः। वायोति कर्त्तारमितिप्राप्तोतीतिकर्त्तोपमितिनिश्चयस्यैवविवक्षितोर्थइतिपक्ष्यः। वमेवनि। केचिराहुः वर्तमानकालविवक्षा
स्यादितिनतरपक्षेकालसामान्येनविधानात्समारपमर्थः। द्विविधंपाणारिफलेतरं श्मरंशवर्तमानप्रवर्त्तस्थितत्रवचारिकमहरंगस्यारितनूरंचेत्या
सत्रमवत्यभावीतिपथ्याने। स्तस्तुविशुरमस्योपनिपातनंभवेत्सामिवा। तेभवाद्विश्रफलप्रत्ययाप्राप्तिनिराम्नेहपहणंतस्मात्अपिप्रयहणा
नेतस्मापिपहणं। आभिमुख्येफलम्पराकर्त्रींवुधास्यवस्मितिक्रियापारंभेनेरात्मनेपदमिस्पष्टमर्थोऽभिप्रायहणेनानिलभ्यते अपतइति केयास्मत्रु
वपतरस्येवामत्रफलेप्सात। धामेवपतरस्यत्रविधफलेनप्सादिस्यर्थः। भवंत्राभिप्रायारिति अर्थपर्यायो एतच्चकालनिर्देशार्थं गेनोक्तनत्र
चापासेतिमित्रमस्ति वारिकमहातिति पारोपूतिस्मीनेस्वत्रार्थे। स्पमासेनिकारिम्यइतिफल। कंचातरोति नहिस्वर्गोदिफलेपाममंतरोणभवति। एम
तद्दैवीनेवपागप्रवर्तितात्। पाजनकारतिस्यतिपहेणापीतिभावः। तथा वहीरिणाकं पमार्थेप्समसिपद्यमारम्भेतपचारथ। तत्प्रधानफलेत्ययं नत्वा ५०

पारिपयोतनमितिशेषात् मिप्रतइति कृतानस्यकर्मशात्स्यामिरेवोपिस्यास्थपंकर्त्तृत्वमभिव्रस्मपितिपरस्मात्परस्मैपदं प्राप्नोति। तुझमंतेनतुशेषुशेन
कर्त्रीति हिशेष्यमाणेकर्मककर्तुः कर्मवद्भावेनकर्मणात्स्यातिदेशादात्मनेपदमितिवादुपयोगारंशेपवात्स्यात्परस्मैपदभावः। मनस्या चेतिमस्यानिपमेनतुरह
णीनामनिपणरतुरात्मतिः स्तुःपरस्मैपदमपिप्राप्नोति। अनुविप्रतइति अनुपरात्भ्यांकृञ्जरस्येनतरवेपार्थमारहेगंवस्वादिप्रकर्त्रभिप्राये क्रियाफलेप
परस्मैपदार्थनत्वात्रणीहकर्त्रपहणेकर्मककर्तृत्वंपिपरस्मैपदमप्राप्तः सानितुकर्तृग्रहणेवत्रारवशेषुपहणमकर्त्तृग्रहणस्यवानुरतीरत्वात्
पेकर्त्रीपिपरस्मैपदविधानात्स्यकर्मकर्त्रीतिभवति अत्र तत्रात्मनेपदमनितेषइति अपमभिप्रायोरिपवत्वात्कृतः संबंधानिपवारमात्मनेपदतस्मै
परस्मैनेनप्रमितिपवलपनेरिति। अनुपरापरर्वात्कर्मेत्रमेलेनविधिवाकेनात्मनेपरपरस्मैपदमवेगः विधीयतेइति निपमापाकरणाहारेणविधि
निपमस्पमरत्यर्थः वचेति पूर्वप्रानुमैस्यत्रावरणापिपावचनानुहतिपरस्मैपदमनिपमवादुभयपक्षिप्रवाप्तिहेतुत्वाततेनवाचवनाद्हस्तिनिपप
रस्मैपदमनिपमवेचात्मनेपराभावस्य आत्मनेपदनिपमेवेति। सातारात्मनेपदनिषेधेक्रियनातोमलविधेःप्रतिपन्नतारोकालनभवति कर्त्थवतदीनि
स्वात्मनेपरापवारः परस्मैपदविधौपनेनतुमनिपमनवहारेणानिपमः प्रतिपाद्यतइतिभावः पुत्र सकर्मकार्थमिति अकर्मकाअपिधातवः सो
पसर्गाअनुपसर्गावार्थांतरवृत्तित्वमतिसकर्मकाभवंतीत्यर्थात्भावितएवर्धावापचोऽस्पकर्मणात्रविवक्षितत्वकर्तृकार्यवेति वाचस्वार्थेनोकर्म
काणामविवक्षितत्वकर्तृकार्थग्रहणंविवक्षितत्वकर्तृकाणामनुसकर्मकार्थमित्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादिति तिमात्मनेपदपरस्मैपदात्परिणतोपाकर्मक

कौ॰ ५२ च्छित्तवत्कर्तृकस्य तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात्परस्मैपदमित्यणाविनिवर्तकमित्यर्थः बुधादिरिति बोधयन्तादिति बुधादिर्ण्यन्ताद्धिनीयस्य हेतुमण्ण्यन्तादित्यर्थः अत्र
कर्मकस्य हताविति यत्र विस्मयपदविषये तन्न ममितिस्यात्मनेपदं प्राप्तं तदप्रयुक्तमात्मनेपदं स्यात्तद्बाधनाय परस्मैपदं विधीयते अर्थात्कर्मकस्य हताविति
भावकर्मणोरप्राप्तिः शिरश्चेतनमितिकिमिति तच्छेदनहेतुमणिच्चनिवृत्तये नसमिवपर्यये रक्षणापाराय नात बुध्यादिभ्यस्त्रिस्वीकरणे नापमर्थः अन्ये
रूपमणेयन्तोपोकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकस्तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति तेन वेतयत्यनीयत्वाविति सिध्यति पत्न्या सेति एतच्च ग्रणाभिप्रेत्योक्ते
त्वेवपुनः प्रकृतोपयोगाद्धात्मकारणमात्मेति॥ तथा॥ शमीवीरति प्रथमाद्विवचने वा छेदसंभिरर्थस्य वर्णादीर्घः गुरिव इति तत्पा तत्स्मा
च्चारसमनिपातस्यार्थस्मितिहत्वात्मनेपदकार्यः सर्वेनिवचवहरन्नस्मात्तद॥ ॐ ॥ इत्युपाध्यायदेवेश्वरपुत्रकेशवभट्टकृतेनामकरणिकतत्त्वबोधिन्यां
नीयमधिरदिनो समाह्निकं॥ ॐ ॥ पारस्मैपदं समाप्तः॥ ॥ शुभमस्तु॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः आत्मनेपदम्॥ ॥ किमर्थमिति आत्मनेपदानि
द्विकाधात्वर्थस्येष्यते तत्रानेकार्थपिकानुविषयनिषेधेऽपि परस्मैपदमिति वचनात्प्राप्तविधानस्मिन्परत्वान्निरवकाशोऽपि तावत्कांक्षाविशेषविहितत्वादेवमाख्यात
[redacted] भविष्यतिकोऽपि
मेरविरामविनक्करणविनियमः अन्यत्रेति विधिनिषेधेऽपि कार्यकर्तृनेनव्यवहेतावा विशेषः पुणपत्यहपत्तिरोभवताः नवचाध्यवाचकभावमित्रफ रम॰
लादिशब्दाभावाच्चरतिनक्रियाभिधेयफलमोरनतेकरतिनमोर्वाचवाचकभावः अन्याधिविरोधभवतिवात्ययस्यवतुरात्मरस्पाद्धिमवतुरात्मयो ५२

फलविरोधान् इदं कुरुरिति यद्यप्यत्र फलभेदेऽनारम्भितमयापि समावेशोऽस्तीति निपातनाधोस्याहरणो पन्यासः कर्तव्यमिति परस्मैपदं तापाः फलंवास्तोरणम्
तोऽकृतं तापाः फलं तत्रानिपरिकल्पितं कल्पसंतापाः तद्यदेवतिकपत्तिविधाने उपपद्येति तत्र शरणदोषविचारः कर्तव्यस्तस्यार्थः तदेकान्तेतसम्मोहे
क चिन्तं तात्पर्यावेशार्थोपलः कर्तव्यः परकार्यमित्यस्मिन्नुपादेसमावेशः सिध्यतिस्यत्रहिपाठक्रममर्थः आक्रमारात्तसंतापात्मकार्यपदं भवतीति
संतापकरणात्तस्तेवात्मस्येकार्यपदेन विवक्षितात्तत्रमस्याः संतापाः पश्याः पूर्वपदावाधः प्राप्तोतिसपराः नेनगायत्रादिविध्यर्थस्तत्र भवति
विधानार्थः एतदेवचपरसंतापविधानेतापकमत्रप्रकरणे संतानोवाध्यावाचकभावस्य तेन परस्मैपदकार्यापात्तावक्ता परत्वाद्वाध्यते हेयोऽस्माकम्
कार्यापि विधिनिषेधपरपारत्वाद्वाध्यतरसेनर जनकृतत्वं आक्रमणे केतिसंतापकारणे केतिविधानिर्देशः संतापादरूपदृष्टापि नविक
दः अस्मास्वकृतात्पर्यसकृपाणोपयपकविभक्तविनियकरणं कर्तव्यं तत्र केवसमहत्स्यमिमितत्त्वरत्नं तो लिङ्गविपरीणामेन संबंधसेवरहणा पुन
कर्तव्यं भवतीति निषेधं विवक्षरति अन्यत्रात्मनेपदं तापाम्गत्स्याप्यमानात्यहितिर्नस्यात् अंगसंतापकर्तव्यमिस्यादिशुभवकाणमत्र पदसमपरसंतेन
नतनहितेयथामोदः किंतिवेस्यंगमहृहि विधानमामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति तेन रसितवचनात्स्वमण्णपिहिहिः स्यान्नतस्त्वरेवरेत्नो मार्गपरसत्त्वाधि
पन्निपरतो देवरतादेः समुदायस्यादिहिहिः प्रतस्येनपद्यादिसमस्याणत्वंवक्तुरणसामर्थ्यात्कृष्टहानिसादेशेति लोपः परकार्यत्वमिति परकार्यपमि
स्येतरेकरेणानुकारणेपरकार्यपदस्यसंवानुकार्यत्वार्थवार्थवत्त्वाद्यातिपरिकल्पनादिहितो स्यन्निः॥ अनुकरिः किमपतरीतातत्तत्त्वंतस्मान्नेत्य

कौ. गं समस्तरसंज्ञकमित्यर्थः ॥ अत्रोत्तरपदाद्द्वर्पापि ॥ प्रसज्येतेत्यत एकार्थे इतितिपमारंसंज्ञापातिनिसिधावेशातेपर्याप्तार्थानुप्रवृत्तिः स्यात् ॥ एवं नियमेनवाधितोभव
५२ ति ॥ अन्तरहितित्रिभुवनफलाभवति ॥ तत्पुरुषपरंतेनसत्रप्रसज्येतपपकारोतोकं चेतन्यानित्यमित्रितरुपेपयोवासानित्यस्कार्यो उत्पयसतसंतेनेहतेततसंततरसमधिरसमप
पसोपर्णतेभसंज्ञानामिति ॥ अन्यथपरंसमत्रभसंज्ञकं भवतीतिविरतापनेअथसंज्ञापयिपरसंज्ञानुवृत्तावपिभसंज्ञपापरसंज्ञापावाधः परकार्यनिरहृतपेश्रुपगत
व्यः रहत्वेगसंज्ञानुवृत्ते ॥ घर्षापयपिपठक्रूरतिविरोधः ॥ नैवरोधः ॥ अगसंज्ञानुवृत्तेः ॥ प्रयोनतंनतणभावात्स्यापरदोक्तः ॥ परसंज्ञानुवृत्तेस्तुभसंज्ञापाम
योनतेपरकार्यत्वंभसंज्ञापापयात्मारितितनत्रपरंतेनिःस्यानिवृत्तप्रतिषेधात्स्कालोपप्रसन्नेसोमतर्यरतिभसंज्ञापांतत्वाभावेनेतत्स्यानिनिसिध्य
निकृत्यमितिवेद्यनेभसंज्ञाविधोपरमितिवर्णतेनतत्रानुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्तुपरसंज्ञापवर्तेनेनपरकार्यभसंज्ञाभवतिनामथाएतावरेवानुवृत्तेः ॥ प्रयो
जनंततः प्रवृत्तापाभसंज्ञापापरसंज्ञावाध्यतेएकातेरेतितिपमात् कर्मधारयत्वइति एकसंज्ञावारितेप्रसुत्पनेतपाकर्मधारयसंज्ञापामेकसंज्ञाधि
कारोप्यत्रवाक्तिप्रमाणपोतत्पुरुषग्रहणंकर्तव्यम् एकसंज्ञाधिकारेसंज्ञासमावेशार्थंअरे गतेरेकसमासांतरस्यकर्मधारयसंज्ञानिरहस्यार्थंमपात्व
स्मिन्नेवप्रकरणेकर्मधारयसंज्ञाक्लिपनेसमावेशार्थं सिध्यतीतितत्पुरुषग्रहणंनकर्तव्यंभवतीतिलाघवंभवति ततः समासांतरमिति पद्येवंसमानाधिकर
णस्यकर्पनेतत्पुरुषसंज्ञामिध्यतिउच्यतेपाठक्रमात्पर्यकर्पकत्वानितिन्यायात्तस्यैवतत्पुरुषपरतिकर्तव्यंभवतीत्विगोपाधिनेतितत्पुरुषस्यचपर्वकालेसा एम:
री ॥ निहितापनत्वरीनतत्पुरुषसंज्ञाविधीयते ॥ तत्पुरुषप्रत्यावीति ॥ अधिकरणानोतत्पुरुषसंज्ञाविधायसमानाधिकरणस्यतत्पुरुषसंज्ञात्रहस्थानतर्विं ५२

कात्कर्मधारयसंज्ञाविधायिकान्तरस्यार्थः ॥ समावेशास्यचकारकरणवीतिपंचदशावसमाप्तानेतेप्रपोनतंद्विगुचग्रहणमिति ॥ द्विगोः संवंधिनश्चशब्दस्यग्रहणं
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ अचैकसंज्ञापके द्विगुश्चेतिसर्वमेवतत्रकर्तव्यं ॥ तत्र किंचशब्दग्रहणेवबोध्यते ॥ तत्राह ॥ द्विगुश्चेतिलघ्वेहरणोऽपिपरत्वपोनेकर्तव्यं ॥ एक
संज्ञापकैन्नसंख्यापूर्वोद्विगुश्चेतिचशब्द ॥ समावेशार्थः कर्तव्योनपक्षांतरस्येनहानिकरणस्यविवक्षितं ॥ भाष्यमप्येवंव्याख्यापनेतत्पुरुषाद्विगुश्चे
तिचकारः कर्तव्यइति ॥ तद्धितार्थस्येनेन्नपः संख्यापूर्वकः समासः तत्पुरुषोद्विगुश्चभवतीतिसंज्ञाद्वयंतत्रभवतइतिपावत् एतस्यैवचकारः कर्त
व्यइत्यर्थः ॥ अथमेवार्थः पञ्चात्मकदीभविष्यतितत्संज्ञान्तरस्यादिभाष्यवर्षेवरूपविपर्यपेणव्याख्येयमितिसंज्ञामिति ऊर्यादिच्विडाचश्चेति
भाष्यः ॥ शारीरंभाष्यानितिसंतेति गतिश्चेत्सनातस्यपिचकारसमावेशः सिध्यति ॥ गतिरित्यत्रयोगेशारीराममनुत्रस्यागतिसंज्ञाविधीयतेनत्रचवचनसाम
र्थ्यात्स्पर्धयेनवेउपसर्गसंज्ञानुवृत्तेः ॥ समावेशार्थोभविष्यतीत्यर्थः ॥ समावेशस्यचप्रणीतमभिषिक्तमितिप्रणिनिसोणत्वमवेचप्रयोजनं ॥ द्विः क
र्मेति समावेशस्यप्रयोजनमुपसर्गेरूपनेरेवस्त्रोपसर्गेनेतिषत्वापोसप्रकन्तुर्यतितुरीतिनियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिरेणवकर्मकारितिपूर्वस्मिप
राभावश्च ॥ पद्येवंअधिकरणाधारीप्रश्नानीतिद्वितीयानपाग्नोतितीयपायस्त्वाद्यावितेताद्वितीयासिद्धपंचेष्यतेकर्मसंज्ञाचसमावेशः कर्मकत्वपुरुशाया
ह्यस्यार्थनास्ककरणसंज्ञापिरेवनाअस्ताश्तनित्युरथा ॥ अत्राह ॥ कार्पकालेसंज्ञापरिभाषामितिपसोत्राश्रीयतेनेनकर्मणिद्वितीयेसचकार्यपत्न
र्मसंज्ञापाउपस्थानंतरनवकाशमितिद्वितीयाभविष्यति ॥ अस्ताणंरेवितेसारीकृत्यन्यपपोगेपश्चाद्वितीयापरास्वत्वाह्यस्थितेरुत्तीयानुपात्वा

कौ• ५ ५३ तद्वेतुमदिति। हेतुसंज्ञायास्मिन्नत्यचे विधेयेनतेन हेतुमत्तत्त्वद्ग्रहणं कर्तव्यं समावेशस्य चप्रयोजनं वक्ष्यतीति हितुमति चेति कर्तो विकल्पकारः प्रकृत्यपुसंते तरतिपदा
च्छिन्नदी संज्ञेत्यामाक्षाक्षिपेनेनरापंरोधः परात्तुनं तत्समतरा भित्रविधयत्वात्सिद्धः समावेशः। तत्प्रयोजनं वास्त्री वेभ्रुविस्य च नदी वेभ्रु नीति वर्जं परान्नेरा
त्रे तं नदी संज्ञा निवेधनं भवति वासो वेधी रक्षिपरो रत्रतरतिखुतेषुकसंज्ञा निवेधनः क्षिलखुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं नेविष्णन्यवचिनपत्विनिविधिजल्पणः श
र्वनिपातः शित्रीभीवौवैत्वमिती यंताख्यस्तुपस्त्री विरूपणं। हेहपनेताद्वित्वाहुतिषाहेतवभावस्थितः विन्नरा वाच्यस्ट्री मिति विविरिनोपे चक्षुते विविन्न्यिति
स्यपिलघुधवीस्यिपारेणः नदीघिसंज्ञापरविकेरति सर्वविशेषविधेयनदीघिसंज्ञेषुकन्यसुमंतेतुह्लापाम्पविधये ते कथं नदीघिसंज्ञापविकेपक्षेने• ए
वंमत्नेवाक्षुभेरनंसंवेधः क्वचिद्यनेद्रूस्वमस्त्रांलघुसंज्ञा भवति नतोघिघिसंततवनपुसंज्ञामिति• एवंदीर्घपुरुसंज्ञतनेभरीनदीसंवेचाक्रसंज्ञामिति पर्णी
परति नदीघिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्निरवकाशयोत्र कन्येन्द्रिः परपीपार्थंवसादित्यर्थः परस्मैपरसंज्ञामिति• तन्नपूर्वकामती सावैरीर्घलिनस्य
त्यांनेपेवतुसात् नत्तुचसिविवहद्धिः परस्मैपरेघिति तापकात्समावेशो भविष्यतिनेनदत्तिः श्रुत्वाद्वचनारक्षिकार्यपयोपः स्यात्नेसमावेशः न
तस्युमादिकोवृद्धिः स्यात्परस्मैपरसंज्ञापीति। तनेपूर्वापेवलद्वितुनक्ति समावेशार्थो भविष्यतीति भावः जातिपरति भसंज्ञायां सात्सामोशुणादि
गुणः स्यात्परसंज्ञात्वचयहार्थीस्यात् गतिबुधादीनामिति एकसंज्ञाधिकारेगसादिसत्वेकर्मसंज्ञायां सिद्धायांनियमार्थंतथ्यादिस्वपोत्पः सत्याया
स्यैनेनः प्रयोजनकन्यापौरणाच्यामनस्त्रीतिसंज्ञाद्धयप्रसंगेएकसंज्ञाधिकारारम्भतरस्याभावं तत्त्वमत्यपार्थसाधात्रान्त्यस्यषत्कपाकर्मसंज्ञापास्नतर्यंगुण एव• ५३

स्थानसद्विधीयथानस्यप्रयोजनकर्तसंभवनिरेष्यकरणात्तद्विकृदंसंप्रकार्यनेत्यपुंनतेतनन्तस्त्रसिद्धायांप्रयोजनस्यकर्मसंज्ञायां सर्वाधारीनामेवाप्रयंनानांकर्तृणि
तानाकर्मसंज्ञा भवतिनान्येषामितिनियमः किंपतेतेनधाव्यपसोरत्नेदत्वत्रोपततरनेनेतिकर्मसंज्ञा न भवतिप्रधानप्रत्ययकर्मसंज्ञाभावेचगुणक्रियाणिमि
त्राकर्मसंज्ञाप्रवर्त्तते• परात्तुपोकार्यमितिपादः तदाः विधिधात्मत्वे वसंज्ञाद्धयप्रसंगेपस्यावीनामेवेतिनियमेनपरंतेधातेतरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञाव्याव
र्त्येतेगसर्थादिप्रयोज्यस्यतुसंज्ञाद्धयप्रसंगेइत्यर्थः परपमिति परिगास्यर्थादिप्रयोज्यस्यसंज्ञाद्धयंप्राप्तं तन्मंतनेवसत्तेत्त्वक्त्वाचकाधिते तंपाकरि
ष्यतान्यतस्योग्रहणमित्यर्थः चकर्षेति चकारिशानदै• प्रत्ययेकृतेप्यत्वान्नदीसंज्ञानिमित्तेत्याद्रिकृतेनाप्यदि•दैकत्वानयेदि•नीतिगुणः स्या
त् चवामपवादिति अयंभावः यथनवघिसंज्ञाथवेत्रेननदीसंज्ञात्यावात्तमेवतस्याः शत्वेः स्यात्नदीसंज्ञावृद्धि• न्यस्यपायेपक्षाद्वहिंगणानत्वधिजलरणिगुण
कृतेदस्याभावरत्विघिलाचभ्यानिवत्वाभावान्नदीसंज्ञानेवप्रवर्तेततेतिनदीसंज्ञाविधानंद्रस्वस्यानर्थकमेवस्यात्तस्मान्नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्रघि
संज्ञा न भवतीत्यर्थः। नयाश्रयत्वादिति पूर्वविधिंप्रत्युपदेशोनर्थकः सविधिर्बाध्यतेयस्मान्नविधेर्निमित्तमेवनाशोबाध्यतेइतिभावः अन्यत्रांगामिति अ
वहिवद्वनीहिसंज्ञायांनसावर्वंपरमनत्तिस्वरः पाक्षिकश्चकम्पसामासंतः प्राप्नोति बाधीत्याप्तेति। परस्थामावदः शीलाभिवोपमानेवर्ततेउपमेयंतु
समासवाच्यनेरासपरार्थवत्रितायद्वहिंहिसंज्ञायांप्रसंगा ननुविवेचनः पाक्षिककप्पसंगः स्वात्कृतस्यत्वेनस्यादित्थोविधीयनद्विनातिविशेषः पंच न
गवमिति परासमासारोभावहत्योवाच्यमकारान्यपरार्थंसद्भावः समासाद्विपमाणार्थंनेननरभावः बहुव्रीहिसंज्ञायांवसामानसिवेचनसप्रसंगः कपान्न

कै° ५५ शेषत्वात्प्रसंगाभावः तत्र वचनस्य श्रिकरणात्तत्रत्वदीर्घत्वेन भविष्यति · एवंतर्हि राहस्राणित्यपि · इदंतर्हि राहस्रणं पंचमात्रमिति किं सो वादिनि निर्दिष्टम्
न्यपरार्थं प्रसमासत्वाभावे तद्वत्तद्दीर्घे संज्ञा पादान्तविधौ न नरेशसंज्ञा कष्टसंगः परान्तपूर्वपरमेव कार्यनाप्य पर्यंतविनिन्नराष्ट्रपरार्थभावः किंप्रमाणोपि वो
पहराणीरोषांतरप्रसंगमात्रत्वेन एकस्य तावारान्तरोपप्रहणत्वक नित्यत्वकारकाभिरल्पप्रीभावादिसंज्ञा मिवद्दीर्घत्विसंज्ञावाध समिदन्वान्तराणकणी
कारिषुपरत्वाद्दीर्घो दीर्घो भविष्यति दीर्घत्वेनीकरोति तुरीभिर्दुप्रसप्रीभावः प्रायेणेति प्रत्ययस्य कावुःपंचमर मिसादि परानुप्रमादिंग्प्रमाणो योवाचः
प्रपत्तिस्यपर्णः प्रपर्णी करणेति प्रपर्णी करस्याराहरणं कल्पोपपरदर्शनार्थं तुप्रपत्तिनपर्णरस्यकं पयानिकोदावादिविनिमस्य रूपसंज्ञा भवतिप्रेषुप्रपर्णीकर
स्यापिप्रमादिसर्थः तस्य रूपोचेत्ति पाणिनानमवसिकृत्वारादरणेविशेषमप्रतिपधाराप्रत्युरूपरनेत्तिद्वितिद्वंप्रिनि काषौपत्रप्रमामार्थः नतनत्युरु
पत्तेना · प्रपर्णीकरस्यतत्रन्तरार्थः पर्णीवित्पर्णीसमासार्थत्वन्यस्वेनित्तद्दीर्घभवति कारितुनामिति अस्मिन्नकारणोपदिष्टानामेतानाप्यासमाचे
शेनेप्रमनेनाः प्रयोजनं · प्रकरणंनारद्विहितात्पय्यनिष्पन्नाणसमावेशात्पदेस्थाविध्यात्मेनप्रयोजनानिमित्तंनिमित्त पूर्वकं करणविनुमादरूप्रसंज्ञामितिकको
लोपकस्यसंतरयुक्त मुकारप्रत्ययान हिमात्रनिमात्रपोपाहकरतित्तपोपिदसंज्ञा ताणापारीर्यस्तुनसंज्ञा भोवाय्यनेनसवचावाशत्रैवतत्वेविलरोणपति
पादितः दिड्‌ · सार्वधातुकमिति लिड् · लोकसार्वधातुकं संज्ञार्थस्यादिस्यतापकमसमावेशप्रस अपसंहरणमिति अत्रसमावेशेसतिलाले केः पेरसत्र एम° २५
सनःकारार्यंनिविधतिनेयोत्रेत्तगवीनिफकिरूनोस्तुकप्रसत्तेनफल्कितोत्मनापानियपंतुत्वविकल्पसत्रानेनपर्याप्तनिस्तुणिसेनमेवस्तुकंवाधतेनत
संज्ञापोपसत्यांतविधेयनाः शवाररपः प्राप्नुवंतिशवार्धधातुकसंज्ञानुनतद्विधेयनेरापर्याप्तेद्वसुपप्रयेनित्तुत्तिग्रमार्धधातुकसंज्ञार्थशोषस्यापिसार्वधातुक २

पेलादिष्वपदेसेनमपि चिंतरीनि शाकपेरस्यत्रपिलत्तणगुणाभावः जघ्निरिसनन्तदिसारोम अद्याचाभावः घसृपादिष्यनीति · अपापविवक्षायान्वा
चनुघोसप्तेः साक्षुकत्तमत्वाभावान्मेलादयसंगोपरत्वात्करणसंज्ञाभवति गत्युपसर्गसंतेररनि नेनधुसिकरस्यारोपवनमवति · रूपमानात्करजिगति
शेत्तकमुहरश्रपंचतोरास्तस्वरूर्वपरत्रकतिस्तएवतुभवति पासेपरसंज्ञामिति तेनाश्वाराकमतेत्यादोदीर्घादिर्दीर्घाभावः समासंज्ञास्त्रेति तेननो
हितांगमित्यत्रप्रीभाववत् · दीर्घवतीकर्मवद्दीर्घदीर्घभवति गुणवचनेचेतिएक विधपत्ताचकारणाद्गुणवचनमानिपरिक संज्ञयोः समावेशोभवति ·
अत्रएभवत्ता तुषानिपरिकमित्यनुवर्तनात्तानाभिः शनिपरिक संज्ञासमावेशाति · गुणवचनसंज्ञानापिर्वा अनेनसाचप्पन्नविधिः प्रयोजनं ब्राह्मणादिषु
तुममासादिसंज्ञा विषपार्थ · प्राणस्तन्नासादिसत्तण अप्रसपवाधनार्थसत्रायणसमावेशार्थंच अदर्वलिंगनातिरिमिलिंगनाचनसर्वभाविनिलत्रूणलेसि
तानानिमाघ्रपतिविश्रगुनेकाकत्वमेमगवतप्रचेतन्नसर्वतंगेतवद्द्वतस्वपरतंत्रैस्थमपितिगुणवचनसंज्ञापाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्सम्यक्तमव
ति · ऐसंगानपोरूपमित्यारोगुमात्राहाणएदित्यादयः॥ ॥विप्रतिषेधे॥ ॥ आचार्यवचनानांसर्वेषांसमाप्तोप्यपुणमात्वौकिकार्थस्यविरोधवाचि
नोविप्रतिषेधशब्दस्येहग्रहणंनसंभवतीतिमत्वाह तुल्यति विप्रतिषेधशब्दःनिकोपचारहति इदमुक्तलौकिकार्थहनिरोधपाठेनात्स्यास्योर्थः प्रतिभाति
इतिमत्वाह विप्रतिषेधइति कर्मव्यतिहारेनिषिधेर्विशेषणंव्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात्प्रत्ययेर्भावेघञितिसर्थः इतरेतरप्रतिषेधोयोप्रप्रतिषे
धइतिसएवार्थः पर्यायाभ्यांप्रदर्श्यते · यदापर्यायप्रतिषेधोश्हयेनप्रदर्श्यते · विधिस्वपक्षेत्तेनप्राप्तेनासंभवयप्युनःशब्दति कः पुनरिति हो प्रसंग

कै॰ ५ [illegible]
५५ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ल्प॰
[illegible] ५५

[illegible] विनागणा [illegible] भवति। तत्र [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कौ० ५६ सान्वेरिति निर्दिष्टे लोपोकस्मादुत्तिविधेया चतापकान्मवस्थितितत्स्थितरस्य रोधः श्रु नेति नन्वत्रापवेविनिहंथ्रसारणेकृतेतस्यासिद्धत्वस्त्राभावादिस्यसिद्धत्वात्र संपे १६
गाढ्मेनारिति निर्दिष्टेथारस्योपग्मनालिप्राप्तिः प्रकृतेनहिंप्राप्नोभारसिद्धत्वमाश्रित्येनरक्षः प्रपोतनप्रसारणानवयावात् नैनरसीति प्रपोतनस्यावात्स्थप्रसनी
हे प्रस्याख्यानवाधात् नात्रेति प्रपीतनवाधात्प्रैषरति सम्वात्प्रतनहीति यत्पुनीरसर्थः श्रुत्रःपवेति स्त्रत्रहित्रणोत्स्थितिप्रतिषेधाभावाहत्वोपध
त्तुराप्तनिरुक्तिल्पप्रकंप्तः नस्मात्र्वेमेकारेण पष्टस्य प्रसारणानवयावात् एपेनहीति प्रपोतनवाधात्प्रत्रतहीति त्रुस्तुनीति पदीनेत्वद्वसरपरश्री
सेनोरान्तस्यात्प्रपिक्तुनेःस्रोपुक्तिप्रमाणजरान्तनिरुक्तिरपरंपाः प्रसारणानवाधात् परिपृत्राति प्रपीतनवाधात्रैवंप्राप्तमितिः कुमारश्रूहःमा
वत्तर्णातरन्निरीपउरान्तनिरुक्तितोनस्मात्‌ प्रसारणानवाधात् एवंनहीति श्रुनीयत्र्वप्रउरान्तनिरुक्तिसम्पसिद्धत्वात्स्किंईदिधानेनेसर्थः नेपेवम
त्वोपारेकारेणस्यसार्थनेहविभेविशेषांतरंनत्सेवपराः होपोभवतितनोः नउपधालोपिनरनिरीपिसतिवद्धश्रुनीतिभवतिपरानेकारेणैनाकृतो
पेवाध्मनेनरोपधालोपितावाभावात्प्रविभावाद्धश्रुति गोरःरिलतुणीःप्रत्रालस्यपसर्वनानिकारान्‌ भागेत्तुवद्वश्रुनीतिप्रसारणानवारिप्रनेनो
प्रस्तनेत्रपत्तेकिन्तप्रीपात्रपाथुमितिस्पापपन्नेवरपत्र्पं वलोपरति नवप्रापरस्यात्रस्तेनविहाधोलीतिवद्भ्यसेवभायमितिन्यायविरुद्धाकृः
लोस्थितिमितिरिति पुनस्थितरनिस्थितेप यत्रश्रवपकारस्योरात्रलेणतनरास्रिनेवानुरात्रे परावाविृतिपसेसहरितलंप्रमन्येताएवंसेकारेणकृते
निसमापुरातमनेतरवति गुणासिति पत्वाद्धिपूर्णनभायोलोति रिति विभस्याद्याख्यानेतत्नरत्निस्थितेन्त्रं तमंतवारिलंमतीवद्धिःस्वारसिातेत्तिरि एम: ५६

११२

त्तिपद्विपर्वेलःनत्रत्वंनयाग्रयांतजम्याद्दरान्तत्वसिद्धमिनिचेति रंशयसिवाहुणःयामोतिकमारीद्रतेरस्यारेपणारेशस्यसवर्णमवर्णेरीविनेनविभ्रंतरंवाधे
नैनरिति हकृनिमित्तप्राप्तन्तिंमनरवाधनेनम्याक्ताशःस्वर्णेरीयीतरंगंवात्रिनुनरक्नीनीतिमावः निरुक्तानेननुविभ्रंनेणमावकारोऽंगोविधिवी
ध्यतेपथागोचेतुगर्वोसत्तुकानुकूवापरत्वादिति पयानत्रपरत्वेननमयस्यात्रापितेनसंगतेनमधाकृणोपिममानकत्तोरीद्धिणवाध्यतेनतत्तंगाद्दतिभाव
स्यद्वीपतीति स्वद्भ्यायनिरनिस्थितेपरिस्थस्वैमीतम्यात्रतस्याद्गुणःप्रमसेत नवाकारस्यकृतेर्देत्वेपसेतिलोपोभविष्यतितेनरमितिश्वैनिषावीतसस्य
निवनात्‌ वचोवेत्वाप्यामिति उरः रैलांसंप्रवारपकमोमुकृस्याश्पितुमितिभावःपप्पनायरंतमितीनशाहस्प्रवैनिपातेनाप्यःनेत्याविलतसैघवेणणो
या। नात्पिनेत्रीरिति श्वैमाकारलोपेप्रतितस्यस्थानिवत्वादसिद्धत्वात्स्कारलोपाभावादाद्दुणाप्रसंगःमानीपमिति विभसाद्याख्यानेन्चेत्रीपरनिस्थि
नेत्र्वनैमित्तिकत्वादेतोगमात्मवतिन्याद्धवमिति स्वाप्तारनिकिवेनंप्रत्रापितयाविभसाद्याख्यानेन्चेचंरनिस्थितेपारेश्वेतुकसामेरेतेनत्वाभावा
रान्तेनप्रायथाद्वैकितेतिउपदेशग्रहणानपेक्षायाचेनदुदाहरणं स्पतिपन्नेति स्पतिश्रत्ररनिस्थितेप्यापारेशेमस्यनंतनत्वाद्वत्वेनस्मात्‌ श्राशश्लीरपि
ति श्राशश्लीरसमितिस्थितेपथसरःर्वेमेकारेणःम्याद्दरातस्यतनप्राप्तात्रेकृतेरूपंनसिध्येत्‌ श्राथिचिरप्रेतिपरसव्रराथमविभसाद्याख्यानेश्राथिचिश्वेति
स्थितेपरिस्थवैपारस्यात्रसारातुरस्याप नप्रंसकेचानाभिविरसितिरपंपुत्तिविभसाप्रसवधानात्‌ मुकुस्कृतावितिकथंप्रत्रत्रानइयामोतिमावतविथावि
निसवंसवाविनाश्कारोनागांद्देसविहितरनिविरसमेतनविपरीतिविवावतिपित्रेक नेतिवाग्रपोगुणःयामोतिविकारणात्रप्रसरदू अवर्णनरागताररूणो

११३

कौ॰ ५ रेफश्चेति एवमेकादशस्वनेनसंप्रसारणमिति ऋत्वनुषङ्गः संप्रसारणमपरस्यचेतिर्मनसारणेक्तेनपदाकारलोपः स्यादनरानसम्ब्यानिवृत्तारसिद्धवत्त्राभारिस्मा[illegible]ति
५७४ हत्वाचोदरः स्यात् कौपपञ्चीति उपतीतिप्रमित्यमितिरीतिकृतेनपरिपत्स्यापुरात्रेना भिस्वरात्रनाहाश्चैलोपः स्यात्ररोरात्रेनतितिस्वार्दकारस्यनस्मात् आ
पिरिहमिति पचपिप्रसपरहित्वापाः प्रकृतेः प्रयोगेनानितत्याप्रिवा कास्यविभसावाशानेक्रियमाणे पंचिवारः क्रियते पदापिप्रत्ययसनिसंहतेनथाऽ
नंगत्वेनैवसिद्धत्वान्नतराभ्यिंतेपचत्वचेति पयत्रप्रसैपणसारूनात्विधाविनिरस्यानिवृत्तनिपेधाद्रुतेनस्मात् हृष्टालाभिपूर्वाति प्रत्तीद्रालाभिप्रापयो
तिविपरेवप्रद्रीहोक्तेनहिनार्थतिष्ठपोः परपोलसुरुपः नत्वपिरापपत्रद्रविहिनिमितः पर्वपरप्रकृतिसोत्रहिरणनानाप्रपवर्तितेनत्तसुरुपसमासा
श्रयेणलारारोरानतंभवति रूवंदर्कःस्यांणगिरामरंतानामिसाधुरातःपचाचेरमितिचंनरंगवत्तीपुल्लेनैनत्वमिप्प्रतिवहिरंगेकृतेन्याहुणणतेरेतिपभो
तियनैयेचेति इयंहिप्रापिकात्सर्वोक्तप्रयोगेननिष्प्रारत्नात्ताश्चाहित्वताथापणात्वहिरंगजत्तणेननावप्रवर्तते चनसंगलत्तणेतुप्रवृत्तेनपत्रनिमित्त
शत्वतत्रवहिरंगलत्तणमप्रवृत्तिः नानानेनमर्ण्यदति श्ववोगनेनमर्ण्यनाथिस्यपत्रकार्यविधीयतेनतैषापरिभाषानोपतिष्ठते परपमिति कोसिवरधीसेतिचहि
रंगेसिकारेशस्यासिद्धत्वात्तेनभविष्यतितुकुप्रवर्तिष्यनरतिकिमसिद्धवचनेनपरपमिति दिसवाहत्यसरतिष्ठितेवाहःसंप्रसारणमेवकृतंनतत्र
तेपर्वैकारेश्चायामाष्टमेपुणेचहहिरेवीतिहडोसिहंरिसोहरति यनकारांतेनोपपरेवहेः ऊंरमितित्विनैरूपतेपपोगरदीनेवासत्ररूतेःच्छिपिस्पदी एम॰
गोपविष्यतिकिमूत्वरेश्वविग्रानैनेतिपरिभाषायात्तापकरवोहूनिविः नयंग्रहिसंसावहिरंगप्रसंप्रसारणस्यासिद्धत्वादेतोगेनगुणोनस्यादिप्रत्सिद्धीयते। ५७

त्रैवेपुकामस्यामरति। एवंरेपुकामशमी श्वरतिस्थितेपचंतरंगत्वादुणःस्यानतरासर्वेनापोर्वर्यपवर्गाभावादुभयत्रश्रात्रपेनारिवग्रावृनिषेधाचदिशोमद्वारणे
माचांयामनगारणामित्युनपरत्वहिसेस्यानउभ्रपरत्वहोसवेचेनिस्वाशदिकशम्बितिनयेवपर्वपरोनोरात्रंतनत्यानस्यावकाशःचेनरूभपंपरकेकात्यमसि
करतिपरोरकमिति उरकेकेवत्तरति पर्वपरांतोरानंतसुस्यात्‌ उरद्विद्रुरकमिसाराचेवनुस्यात् प्रसंगेनव्याकरणानत्तलणोविवारपितुमाहः पणारेश्वा
रिति नौपेभविष्यतीति नन्ववहिरंगत्वादिपयोरसिद्धत्वाल्लोपेनप्रामोतिचवाङ्गःसम्प्रसारणस्यासिद्धंतेनावप्रवर्तते।सप्रसारणस्यासिद्धत्वसामर्थ्यात्तत्रप
ल्याप्यसिद्धत्वमितिविंसमेतनपरेषुरितिपरश्रपाउत्तरतिस्थितेपरत्वांतरंगत्वात्प्ररूपंकियतेनरत्रापवर्गाभावादिपरेवोनस्यातएकारेशस्यासंवता
दविष्यतीतिचेतएवमपिहपंनसिध्येत् चातिस्येतसेति सतोपापवादस्यपरेशःश्रूकृतेसलोपेनासिपरूपमसंगः गोम सिपरति पंचेलोपःस्यान्तराप्र
स्पपलत्तणेननुपारिःस्यात् ग्रामणीकुलमिति पणारिसुकृतेसद्धुकिमसतिहृदंनसिध्येत् हकारिति एवमेकारेरोक्तेतस्यादिवग्रावाद्धुकिमसतिहृदंनसि
ध्येनखेतरंगानपिविधिवहिरंगोहुग्रावनेरसमप्रसपोत्रपरपोत्तेसनेतापितनत्वासिद्धं॥ ॐ ॥इतिपराख्यापवत्यारर्धवृत्तेस्पदकृतेमहाभाष्यप्रदीपि
पिधयमस्याध्यायस्यचतुर्थपादेप्रथममाह्निकं॥ ॐ ॥पुल्लो नहीश्वरतिक्रिमर्थमिति स्यावंनरीस्वेवात्तलाप्रकारापेनभविष्यतीतिप्रश्नः एप
हरति एवंपरप्रकृतिसोवाविलापर्वपरांतोरानत्वमित्यर्थः इप्यतेचश्रवंपरप्रकृतिसरेणाहुरानतंलहातन्नसमितिस्वोणाहुरात्तस्मात् मानुपीति
मातरगरःसंबंधिवचनः स्त्रीविपयर्वेतिनाष्माग्रहणेननिवर्सतेपरिखेदवावीनसापवमातरशरः नहतसेतिन्नग्रहणमस्वाधीमात्रस्ववत्पितरूक

कै.४ रस्त्तापकस्य कार्यं तावन्नादौ संताभावस्य किंपुनरिति ननु समानवर्णाद्विपयस्तास्य देहाभावान्न्याश्चानुपपत्तिः नहि दीर्घनिर्देशो स्तति निर्देशोपपत्तिः एवं तर्हि
५८ प पुनः प्लुतकल्पनिष्पत्तणप्रयः अन्यत्रेति सर्वनिर्देशो वृद्धस्य स्थानस्य तस्मादि विशदिनाज्ञातस्य द्रव्याविति विशेषणाद्विशेषाभावोपपत्तिः अत्र निवृत्ति विशेषणो मात्रा
तुविषयान्तविमर्शनः अथवृत्तवर्णोच्चारितं दीर्घघोरस्यापत्तसवर्णानन्तरस्यान्तो विनिवृत्तिविषयाणां नतु वोकाननुस्तवनान्तस्थापि दिस्त्वा परस्तं ज्ञायहणानुवर्तते न तस्य
वर्णग्रहणे ननु भाष्यं नेपद्दोषः नेपद्रु वर्ज स्थाना वर्ध्या तिनिषिद्धास्य वर्णग्रहणे प्रतिषिद्ध्यतीति हिस्वदृष्ट्वा वर्ज स्थानः स्थानिनो सिद्धत्वात्तस्य पमपिनिषेध
पर्युदासः सवर्णग्रहणस्तापकः अन्नस्थान्तेति नतदीर्घग्रहणप्रदेशकदेशादस्मात्सापदेशादीसंज्ञाविधिप्रावृत्तनिर्देशो नुनिस्प्राप्तेतास्त्विति
१ निविशेषः अथवानुनेत्तादिसूत्रकारिणो विभाषादीर्घयः पद्येनेनतरदीर्घनिर्देशपदे प्राकृतस्थ विद्दिहेतु कर्त्रीतिभवति शकटि शब्दस्तुदेशकदेव निर्धूस
निर्देशोनुवृत्तिस्तस्य निवृदेशकर्त्रीति विधान्तिस्तिभेदः एव स्तरति सर्वपदान्तोरानन्तरसर्वपदमकार्तिनिस्त्रांणानुशकत्वदिशदेवदीप्यच्चः पर्यायेणोदात्तभाव
मिश्रकाशिकयो स्तम्भ स्तप्तीयेतो तिवचनात् इहचेतिविप्रादिविभाषेतिविभाषारूपमिष्यते निस्वसूत्राणीति कैमर्थक्योरिति कौर्थसि निकिमर्थकं
नसभावः कैमर्थक्यं वस्त्रविषयपर्यायः सर्वदोभावपत्तेः पनोत्यनेपत्रनत्वाभ्यस्यार्थस्य सिद्धत्वा किमर्थमिति पक्षः तत्सवनिषमार्थत्वं न तु प्रयोजनेसत्यर्थः
पयोदेशकटयदि नित्यमानदीसंज्ञाविधिसंज्ञाया बाधितत्वात् नेयो घीति एकविषयता च धिवदीसंज्ञयोः कसंज्ञाधिकारस्वरूपपर्यायेण प्रवृत्तौ शय स्प
करूर्यदेशनिवसिध्यति अवदिशेषेणोतिदूरस्थायोदीर्घयोस्त्वर्थः बाध्यत्वारस्य गिसामान्यादस्य गिरस्तुसंतं परत्वात्पुनरुत्पत्तकयो ऋतार्थाधिसेतानदीसंज्ञानाः ५

बाधिकानस्यामिति अदिति तुशकटिर्घवृद्धशकटिदित्यादेशि दिसंज्ञायानदीसंज्ञाया बाधितत्वादेषाभावः ऊंदोवदिति नास्थानस्त्वेवपिंडं
रेविषयकार्यसमेयपित्तवर्ते नेगोणप्रत्ययस्य पः हेरः परदेशेषु निर्देशात्स्थानेपपस्थानात्पीयने अधेतिपरापत्तो भिनेतोनन्यथाशद्वसंस्काराणेस्त्री
तिवत्सः अनयर्गोहीति पत्वान्तस्यापत्तर्गादिनिकः सपत्लात्करणपणिसत्त्वान्याद्यने पार्हीति शिष्टप्रयोगादस्मिन्विधिपक्षस्यस्यसाधुत्वमेषस्त्वाभिनिभाव
कर्तरोवल्कवपदतितत्त्वाद्रस्मात्वाद्स्यविधानित्वस्येति शास्त्रावएवेवमास्थः नतुतस्याभाष्यात्साधुत्वमनपत्तया आत्यायेनेरति यजर्थकविधानमिति
कप्यस्मः साध्यनेतत्वेतिसमर्थसमासः कत्ति त्रिपारति नहिनपौ काराकारौ त्रियविदितो पर्थ्योः विनिभावः एवंतर्हीति चात्वानमात्वात्रात्तश्चोप सू.
सर्गाद्रस्व त्रियाभ्यात्यानयो रितिवद्वह्वीहिः अत्रपदेशत्वेणोरवस्य सयः समासत्वसिध्यतीतिभावः त्रिपात्तोविधेयेआत्यायनिपातनमित्यर्थः ए
वमपीति नहितस्याः त्रिपाविधानमित्यर्थः एवंतर्हीति अपहस्वतारणाप्रतेतिस्त्रवाध्यते समुदायधर्मत्वावपदे आदेशान्तत्रिपात्रुपपदेसत
सिध्यति चात्यायहणमिति विचयतेआत्याशरणवापकमप्यपदेशवदत्तिभिन्न निर्देशः पत्रिपामिलेवत्वत्वदित्तिलस्यकल्पितस्य
स्त्रीविषयार्थमिति आत्याग्रहणसामर्थ्यान्निपमआत्यायनेत्रिपमेवपाबावहातेननुसिणोतस्य कर्मपीत्यर्थः यामण्य इति आमणीशब्द
क्रियाशब्दत्वात्रिलिंगत्वात्स्त्रीविषयो नभवतीति त्रियापयिवर्त्तमानो नदीसंज्ञो नभवतिपरोवनिषेधनिमित्तानाम्नुपलिंगातुंपहारीनांवच
एवचनत्वात्सर्वलिंगानांस्त्रीविषयत्वाभावान्नत्रिपादन्नोदि निरूपन्यासानदीसंज्ञानप्राप्नोतिरवेनर्हीदि निरूपस्वेसं नेववितियोनिप

कौ॰ ४ मोनाथीयते केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनं नास्ति स दोषः ॥ प्रथमलिंगग्रहणमिति ॥ पः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टमर्थमाह पश्चात्तु प्रकारांतरेणार्थांतरं
५९ लिंगांतरयुक्तं तत्र स्त्रीत्वमात्रप्रयोगात्कुमारी शब्दः स्त्रीत्वमात्रानिमित्तकोवचनेन विधीयते किंचिति कुमारी निवृत्ता ब्रह्म कुमारीय निवृत्तः कर्त्री रिक्षितः प्रत्यय
चोक्तकुमारीयत्वात्कुमारो धिरयं विधायकत्वेपि विशिष्टे पः ॥ ब्राह्मणकुमारीरिति स्त्रीकुमारी विवेचार्थं सत्ताया पाणिनि कनोदृष्टेन तृप्यद इति गुण प्रथमपत्त्रपुरुषकत्वद्वा मी
चोत्त्वीलिंगमिति तथापि सत्त्वमुपयुंजत्वमानि वृत्तेनान्याभ्यां लिंगमेवत्वर्त्तनेकिं न हि तिंगपयी स्याद्व्याग्रहणाद्विप्रमार्थांतरयामा नानरीत्वं तादिष्टीयते स्त्रीतित्व इत्य
नेवी मतिकत्वातस्तत्रिलसूत्रयः अत्र प्रथमत्वीविधि प्रपत्ताविरिति अथंतःगनाति वेदाव मेवार्थसिद्धेन लायत्वतानरीकेन ताप्रस्थादयतापमानेलिंगांतरयोगेतु
हि तिगोत्वनिवर्तनमिनाव अत्यैरति श्याप्तेः सप्तम्यामेवेति किंक्रियेसमानात्वसूत्रेत्वावपरंशीव्ययः स्यानःसमुदायप्रत्येकेनैकार्थत्वमिपातेति
श्वाचारिपदःस्यानलाभावः ॥ नत्वाबोध्यवधीवासोकिमाहस्तनत्वादिर्विलिंगात्वनत्त्रीवित्रयत्वोनभवत ॥ पर्थेवप्रामणीसेनानीशब्दाविति नरीमतताप्रत
त्वमिति सूत्रे चापान्मा यानतर्त्वाभ्रिकसंपतनत्रं सिद्धत्वेति अविशुद्धातिसारित्रा अन्वगमेपदः वदः विधानात्समासथ्या त्रितिमवत्वांगेनपत्तगमेपदतु
रोनीवविन्नैतेमत्तनरीतमतानिद्वेष ॥ स्त्रीगोर स्तत्र लक्ष्यपदर्त्वाद्गं तु नालिंगामरेवैनेकावद्वतिपदविद्यानारिपदः बहुः स्यानलानात्रालीतिनियेवाभां
३ वः ॥ एतदर्थमेवत्वस्यानग्रहणं पूर्वपदुः वदेर्थता स्थितिनित्यसमानिवेधोपयात्वातपरील प्यात्वेत्वाध्वलरामाधत्र ॥ वक्त्रिति अत्रवपवयग्रहणात्सिद्धमिस
स्यापप्रमवयाद पूर्वपदः वदः स्याना नामपिहिकिरर्थाना तत्संकरमितिलक्ष्यमानसंतोत्वीवचनेवदेवंतामव तिनलिंगांतवचनेबहूहारमदहौवेतितेपमेनेरव राम॰

प त्वाकृपत्रसेनीतिमिमायेस्यदीहतं ॥ त्वपरस्त्रादेशत्वक्षशेनसपर्थानतरनिरवत्त्या हि दोषः नहिमावयसनेः किंचिदनिपुष्प्यापयनेपरार्थः सततशयःकिपतेवर्य प
प मानोत्ताववाद शस्तीवचनदर्शनसंबन्धमेसवत्निमार्थः कविंनुभाष्येपर्थेनेत्वीवचनेवचनरीसतोभवनरमिवकत्पाहाकर्धे अत्नितवकर्धे व्रासम्नप
कृपाच्छनसकरपेश्रमिगहकरेपेवायुतेपेरत्वादिपत्वपपाटस्ताद्रः उपनेहाएप्यान्नयाविधानात वद्वीषकः वोगविभागइति तेनपरिभाषां
पद्येत्पावरिदृक्शास्त्रेकोपनवदेरषिवाभवतीति तत्रान्यैवसिद्धत्वाद इत्वोत्केरसीसारिमवदन्यः एतदर्थं सूत्रसयोपद्धमिसतयोगविभागोनत्या
तेपः उपपदविभाषावेपवितेषा कृपालिति कर्मणिहितीयेस्यादे तिपमसविकल्पनारतिपमोपिछुरसीभवतीतिमुष्यो व्यस्तपसिद्धिः ॥ काल
व्यसपदान कालविशेष्टनप्रयपरस्तर्थः ॥ कुत्वान्तस्यपविधिः ॥ ॥ यसादिरिति व्यपदेशापेतिसंतिनरतिदोषः ॥ प्रतिदिपदस्यादिरिस मिवतरादीस
नेनंसतोनिर्देशकुत्वानेनान्मथापपात्रवच्यसंतत्वनिर्दशेनरितिपरमर्थाभावात्तरा ॥ दीसमंतवद्वमेव सातक्कीपतीतिस्त्रीदाशत्वम्
शस्त्यतञ्चोपसपत्रविधिर्लीलयमतंतास्याम्भसेता वेतिसंतादृपनिमितेप्यन्तितीपः ग्रसमेतरधिरस्माबेदास प्रत्येतिगोपसामिदंवमा
लिपाप्यारसिद्धलपिनिकेवादिरप्युपगतानपरांमजिपेतपरसिंक्याप्तेत्यानिवद्धावेगानाग्निनानारिदशारव ॥ एवं ॥ स्त्रीदंशः अर्थवित्ता ॥ प्रसादा
सपरसमत्रविधीपकरस्याद्यारिरिष्यत्तरतिमिन्यः रविरन्रवोति अमतिविधिप्रहतोपाठस्तापप्याहारः स्यान्‌ दसमोपरामत्र्युनापस्योनिपाम
तेदस्पारेगाणचेशापयेनितेपः नेदेत्मसुराहाणांपरालिरमेः ॥ भावेः स्नुनावप्रयपः तेरात्वीरयनाप्तनेरवमसुराहाणां ननुक्रियमाणेपविः

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कै° ५ वस्यमिति। क्रियमाणे ऽपस्मिन्नर्थे परिभाषयाल्पं कर्त्तव्यमिति सर्व्वपितामह रीमो वे वाक्यमपणी पाननुहृत्तस्मिन्नर्थे संघातस्येति गतन भूगु [illegible] कुलं क्या
९१ शोति ग्रहणे नैप्रमिति सपुरस्परमन्तोऽभेणकस्तर्हि नन्तुर्केन्नवा ग्रहणानुपी भाषा वा पीन प्रह राय्य समानुके न नारस्वपवस्य मापेक्ष्न वारस्य प्राणवत्प्रत्यये तिप
सपः स्वह्ससेति मुपसुपदिति विवक्षितानां परिप्रियं ह्यां पाणसूरायसस्पुवेनन्तत्समासप्रसंगः पीडावापांग्रहस्यां प्रकरणं समा सुवेनत्तात्संज्ञसमपुरा
समवत्संख्याविवक्षापांहस्मासाप्रस्मिनन्त्ववपवाससापेक्षनात्समासामावः संध्यानान्तर्हितोऽस्मिन्निति नतपूर्वरहितो ऽसंघातस्य समासनो पूर्वस्य वद्
पोऽभूक्त एवं वक्ष्यामीति योगविभागेन क्रियतेन पस्मात्तस्य विधिस्तदादिस्यस्य परस्येकं ग्रहणं च सोपक्रावरत्वात्स्त्राणं तद्ग्रहणेऽयथन शनि वा क्व
रोचः समर्थनेन सप्रत्ययग्रहणेऽपस्मात्स्य पविधिस्तदादि स्य नरस्यर्थः कृत्रिमिति अणिञर्णातिपरिकृतिम्भ्येतस्मादप्यनसराग्नस्येवा रि
शद्धिः सायरागनयति आगन्तेसैतिकर्मणिक्रः नेत्याति स लौगाद्युरानर्थागत ना रा :नेत्ये हयश्च इत्य हो केकैके निम माह: वेच्चमाः के
कालि स्यरस्य कृष्णसमपामां तोऽरानन्वेशान्तरपवादकरत्वोऽणाद्युराक्षेत्रागनन्तरे सा सेकृगानो पिकांतत्वात्तस्या मांनानां मानवादू निसम्प्यकस्य
पित्रापक्कलात्वायपन्नैनेसिद्धमेतो रानन्ते परपमिति अनेन सहणेऽस्मभोग तनमपुढ्तमिप्रत्ययं भि हर्षमवहितस्य कृतितस्यरोगाथरिति गम•
परिवेचापरिभाषानस्यानतरो हृतरा हृसात्र्यंप्रयमाश्च ग्रहणेपोनतात्कांतो नित्रजपदे ग्रहणे नतोऽपनेगानेः स्याद्विधीयमानो नेव मात्रो निकिमनेन पद
९ णेन क्रियमाणे नस्याः परिभाषायाः सदा वर्तापयनीत्यर्थः ॥ ॥ चुक्तियंत्रेय अनस्याणमिति अनमेन ग्रहणे तुपिदानिवपरसंतासानृत ९२

९२२

स्याप्रियविस्तारो सास्याद्येऽत्रिगुपनयति वेषवर्णसंगारस्येनस्य र्थपपं तपहणं क्रियतेनत्रकर्त्तं भूगम स्पप्रहणेऽपस्मात्सविधिस्तदस्तनं तु ऐक्यपापि
गायपान रेत विवेकेन्च त्वादितिअथः कुमारी णेत्पृष्ठेनस्य र्थपवं तमपहणं क्रियतेमितेति नावनसपवर्तनांयां सनंसमो त्रापरेपणे हृद्य स्वं कु
मारीत्रस्य एवं रूपं वेपालाद्रावितास्यातापित्तुपगेजिरो शरस्प नस्यातरनः कुमारिणेऽत्रे तिपाप्नोति कुमार्यैणेरित्येजेन्चे वा तेषां
पा स्पासगुरशोनपरं वा पूर्वनं नाप्तताधीनन्व इति अपवाद नारीनामे वर्केश्चत्वा नंधारुसेजायामनतनस्याविकोपैरिशत्रमस्य एव धातु
न्ना लोस्यसपोसत्रोनरारेरेखा ग्रानांन्त्तनः र्ब्बाहस्मात् कन्ताहितेस्तात्रसन्स्यहणे केवर्षपोः कन्ताहितस्योः प्रातिपदिकसंज्ञासातनतनच्छमिर
छिहितिकिवेनसमनपानस्यर्थनत्स्वेणतुनमवसा चानुपातिनि वेयानसापियत्युपलरू णेन प्राप्नोतिप्रसपाधिमित्रमन्स्य पत्यायंविचौ
पनेतन्स्यप्रतो वेभवतिनतु परसपस्येवप त्वात्पनरापिनहिष्यत्र त्वापेनेन्नवचनरोननापिश्वस्यमात्रापितेकेचनसस्य नतहितस्यमा निपरिकसे
ताप्पोग्र स्याम्भौपूणवरस्यत्रापित्रण्याः प्रातिपरिकान्तमित्सास्वरूप्यमानतरस्तेविधौतु रोपात्सवतारः केवलारति अनुपपत्तेस्त्वात्लौकिक्या
श्रीपनेवापरसेवनकृतन्तहितातस्यापिपरसेव लोकेश्रपोगारश्चपयमितिक्त गाण्याथह्नात्के वलासामपिक्रत्तहितानामप्राप्नोतिक्रिप्रकेन
केवलारति एवमर्थ्यग्रहणेऽनुवत्तिनिसाम र्थ्यालौकिकार्थग्रहास्मादभिव्यक्ततीपोर्थः प्रत्ययो नेवप्रत्ययेनसंख्यायास्त्रीप्रत्ययस्यरोपः ग्रः
॥कियर्थमिति॥ उपसर्वीप्रसुपितिग्नूपपरहणेनसिद्धापरसंतेनिपस्तः नानमेवेति कारणवाननामितिविपानिस्यमोनपवृत्तिनारिःसकुणाविनसोप

९२३

कै॰ ५ निषेधान्तत्पकालमात्रमीति नित्यत्वमस्य चानभाव्यं गीतमानात्तत्सनांनारिति नियमनात्सत्कोपमनमेतत्परिसरोषः तन्मनेनुकरः बाधोन्नानंत्यानवं
६२ नपमनीसारौ॥ ॥व्यारिभ॥ ॥नेति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपात्वात् नप्रतिषेधारिति प्रथमस्यप्रतिषेधः पतिषेधगृह्येनोक्तः यथा
भैवं नियमनसप्रतिषेधाप्रापोति नित्येपरत्वर्थः नतुचेपमिति पात्वार्थेभावः नाधरक्षितिमवादिनतिषेधोवाभेनेनत्रपथास्पेरनसाहूनोहूनेपिरेवरत
स्तत्पुनः प्राडुर्भावः पर्वपरसंज्ञानस्यारिस्पर्धः बोभाडनडतरेति नारिक्षितिपात्रिः किंपूर्वस्यापः पानेर्वाधिकालत्वनिषेधस्यमात्रमितित्रयानस्तायोनपुत्सत
स्पापास्त्रनानेवाचेरापचारत्रिपयपरिह्राणिन्मर्गीनापचक्षेनानानारिक्षितिपान्निःपाभनीकर्थवाधकत्वमानाद्रपेनपत्पादकाविसत्रनारिर्वानित्य
निषेधात्मात्राहिपर्षपर्वसमवर्णोर्ध्वस्पाभावाद्हिःपनिवाधकत्वाभावाद्हिः भवन्नेनेनधेत्पुर्वेनेपरमितिपरस्तेनेत्यर्थः।सर्वनामस्थानेत्युपधीतित्र
सर्वनामस्थानेत्यत्रनसुत्रोपधीत्यनेनसंबंधेनीयेनेपकारि सर्वनामस्थानेनाक्लोभिपयस्ञानुवत्तिर्नेनाक्लो सर्वनामस्थानेपरसत्तुनि
पिहोनेन्तुदस्यारादिविनिपाते तैनापिभवतित्येतवेति भवतात्तविधौ सर्वनामस्थानेनैवनसंबध्यते नोनिति अत्रवस्थारिक्षितिपरसंज्ञापासमा
र्थस्याहस्यादुत्तमस्येदनोविनिमासमस्येन ज्ञात्यपरयोरिति वाक्यस्यचार्थविमर्तनीचांनानंतोकाशः बहुत्वरति नत्रोपमनर्थेपरनिमस्ताप्राप्ते
नियरसंज्ञाविधि॥ ॥पचि॥ ॥पदिकरति पर्षपुंलिङ्गादारस्तरकंपांपारन्हवोपमतुल्यनाप्रारनिरविधिकतेनानारावुर्तमितिर्द्रु त्रिशाद्रपसोयप पापु॰
सौनिवोपधिकमेनेतुल्याबविकमानाभसंतपावसपलक्षणेनसुवेनेपरमितिमानामाःपरसंज्ञापावाचनानालक्षेनमपारिनिपक्षेःनिद्वमच्छरति नचोनोपर्स ६२

सर्वः नत्वभसंज्ञायांनिर्दीपपारमाप्ककालोपस्यस्थानित्वात्रस्कांनमेतद्नसंज्ञांपनीतिपित्रावधिकृत्वात्तभपरसंज्ञापेपौर्वाभ्यनाधकमात्राभावःत्रप
शेनेनस्थानित्वत्वनिषेधात्रनस्थवविपत्रपरोनोविर्धीपनेनमामोनिषेधःपथ्याकौलस्काद्रिमतीतिपत्रेहिस्वकामस्थपरोनोविधेयःद्रहतुस्वदेमिनतत्व का
प्रसंज्ञनिरानोविधेये सिद्वमिति उत्तरपरलोपस्यस्थानादेशत्वात्त्राक्षिपस्थानित्वस्त्रमितितेतुल्यावधिकेपाभसंज्ञपापरसंज्ञानाद्यते पत्रवृत्तिति सरा
परसंज्ञापाप्रत्यस्याश्रनुपतेनचपरानेस्थानित्वेनसन अप्सुप्रतित परत्वेमत्रिपरामस्थानेनिषेधाभावेनस्थानत्वनोपस्थपरस्परभेनेवमस्थलोपोनत्र
सक्तीरलोपानभवतिस्थानसंज्ञापाप्रत्ययस्यारेणमोनित्वत्वाधिकारात् उपसंख्यानामेनाप्तिस्त्रेतेविपयाणीसाङ्ग॥ ॥ंको॥ ॥कथंमहूणमिति
स्यादिरक्षितिवसेनेनचेवसंवद्ध्रुःक्रिपनेमनोपनत्वारिवत्रतेनेरनिशदे पदस्यभमाबनर्थेरक्षितिनाप्पनररिंतिप्रभूः रैद्रवत्वारिति मनोस्वारातिनिनासा
नाधिकापेपनमुत्यसक्लपमपानिवैवेदस्परर्थमहूणिन्मलस्पनरर्गिभावः प्रपत्वानिति मात्वर्थीपमकारणेः मत्रास्याप्रहूणानुवतेनाद्विनिनामतुप्रवाधः
ने वर्द्विपनुपेति उपलक्षणसाक्नोपलक्षणोर्धीनाचीनान्सतः कार्यपतितिपिन्नलोपपणमाआवान्तः नुवपीति अस्याक्षिविनितिचमतुपोःर्थः सवत्रि
स्वारीन्नातिवुमतुपोपीतिभावः।नदेपेति अपमत्राथः पत्रकृपसेंनेलोपजलत्वनंतरपोलोपेणवकार्यपोगः पतिपाद्यतेनत्रीपलक्षणस्मास्यपनस्वि
पमहूावेसमिकार्यपोर्भवतित्रपुत्वारेवरनेथाव्यापांनाहुणोन्थीमिनात्रिस्वेनेसनिवापूत्वापिरेवरत्रसाप्याव्यनपनेभवतिकार्पनिमित्रनत्त्रोनाधि
भावेतुनभवसुपलक्षणस्यकार्यपोपः पचारेवरत्नेवचात्राभपूजामिति अपस्य स्थानेनपीदृसंज्ञाविधानहूारेणोवपिनापानमेव्यानत्रिस्वाद उप

कै॰ ५ संताम पीति । अकृतेति परत्वात्कृत्वंभवात्त्वचनंभवति न । इत्नविधानार्थंपरसंतामात्वनापमंताश्चवर्तनात्रिविंदानकार्यभावः यदूप केपुवद्
६२ शिति । नानिशारीरपवत्रिरतेतान्तेः पातिपरिकार्यंनेतत्वात्पकृत्वाद्दूरत्वोभयान्तरस्तरवेतिनेदूव्यागंनेवद्दूनमाश्रीयतेनतत्वद्दूरस्यायावयवाद
चतूत्वमन्नावात्साद्दूवचनंमितिभावः स्वौतानं र्थं थितिं त्वस्याप्यंभवत्वः द्वयंशयार्थः नत्वाभिधेयपन्न्भेवचद्दूत्वमार्थीयतेद्दूत्वाद्दस्यया
वपवीयावः नत्वचपवाः स्याहतिपन्नेपिपसात्समानरम्भादस्यागनेवद्दूत्वमाश्रीयतेनत्वपवमाते रापद्दस्योरेनत्वपवावयवभेदरविद्दूपावद्दू
माकृसाध्याणनभेवद्दूवचनंत्राश्च्भिसरोषः द्दतोऽशृद्दीनाभिधापश्चाद्दू पायेवमिति । न्यर्थद्दान्हेभवनावृत्त पर्वोपः षष्ठ्यन्तः मूलादीनिव
वद्दूत्विवलत्रीतिपम्यते एवेतहीति अपमर्थः नेरत्वानेत्राण्विधापकेक्विंतहिविहितानापनेनत्रिपम्यः क्विपनेवद्दूवचनारिभिर्लक्षणार
संताभिः मुक्तिहेत्वमसाध्यंनेनेयंचन्द्रालेत्रालोलक्विनेविधानेररमात्मनाणेनक्विपमापेनधनिनिरेर्मत्वविनिष्ठार्थान्क्वारेनमुक्तिहेवियापर्य
मिरोनतत्त्वहं संतारसनेनस्वरधनेत्र्युथं थिति कविसायः एवंनहिवेवृद्धं थितिएकवचनमित्यादिनुभाथेनात्मेषुः अपमर्थः पंचकः शा
निपरिकार्थः नथाहिहरवियपदीत्सारोरिभक्तिश्चवाणमन्त्रेरणोपिपचाप्यर्थाः प्रतीचेनेत्वाद्युदपः विभक्तपत्कृतकविपोनकृतेनापेस्यन्तेनत्वा
निर्दिष्टार्थः प्रस्तावः सार्थेमवेनीतिसंत्वापोकर्मारिपुवत्विहापवत्वादयः श्वेनेनुनिपन्नेनेनत्रकर्मारिपुर्व्विकार्थं भवेनेन एवचद्दूत्वेवृद्दूव एस॰
वनेभवतित्वचपवाने । एवंकर्मारपरानि । अनभिहितरतिसत्रांभवनामर्थीतकर्मारीनांनेरविभक्तिनायमनभिनिमम्यतेनेपांद्वितिभक्तयर्थेनेति ६२

द्वः कृत्वाद्दितमप्यासेनिवकेश्वनार्थंत्यानहितीपारीनांत्रनंतएवनालीतिकिम्मनभिहितात्विकारोण इकत्वारिषपीति । वाक्येकृत्वामनेभतिमहत्वावार्विसपचनेक
वे त्वेननभिहितेभ्यरेकृतेनंनेकवचनमित्यादिके इनहीति । वद्दूतेरत्वेचनिम्नर्थः अकेमनंनति पातिपरिकार्थंएकत्वमपमाविवद्दूत्वेवद्विकपोपिस्वत्रविक्रियापात
पारानायानोरकृवित्वेंकृगरार्थत्वमयद्दूतेभ्यात्मत्वपानाकेवचनर्थभेदः इदेवेति परिद्वेकपोतिविभिनासोधपोगः किमनेनरात्रिविंपापाभ्याद्दूत्पत्व
स्याप्पिवद्दूत्वमयद्दूणमतिपुरुनाद्दूद्दूवच्चनेन्वंतः मुक्तिविरोधकरानि स्वतश्वववचनाश्तिम्बवदीप्समासवृत्तिपेक्षः श्रेषषच्क्षोत्रामभावः मानानाद्वि
यो कण्यमिति । मनुष्वेपारपेरोपत्राएहुः । नरोनान्नेत्रिमेलिवाचिनः सुरूत्तादाववस्यपेहनेएणः प्रतीपनेनाम्यपेसर्थः इत्येवपवीति पदीनद्दूणंय
तिरेकविभक्तेद्दूपवद्दूणार्थंगतिनोद्यावानवविवक्वापोनमपमधिभवतिपर्थेवेरकर्मणिपानंत्वेति कथमिति पदन्नोप्येकत्वानद्दूराविनिमाद्यमि
निषवः इतरेवेति स्वाश्रयानेवद्दूत्वेवद्दूत्वेगुणोस्माम्यनिर्देशः कृतत्वस्येनत्वयोनतेनिवचत्वाधारस्यवद्दूत्वमायंतत्व्योहृपसम्प्रहूणांपथ्यामा
देकाश्रपवर्तिनोवेपत्यवृपम्पमाचृतः । एकवारोपमिति द्वेकपोतिसत्रनुषभि[illegible] कि
[illegible] तंत्वाद्रवेत्रहिगतेनसाद्दूचपारेकशत्मनंत्याववनिनोयद्दूणंहितेकृतपोष्वद्विकरणोवर्त्तनेतेरसिद्धिस्वत्व
देशः स्वव्यापावद्दूवचनेस्यान[illegible]अवद्दूस्यापविषयानीतिवचः मुक्तिरतमिति । नुमिति धानवाधेनत्वादिविपनिर्देशाद्वितीयातुपारानिनने पांविधानु
निम्नर्थः पपवीति । शान्तेद्वपात्रोप्यर्थः प्रथमोगारेवस्वानव्याप्पनरस्यर्थः पुपमावत्वार्थविधीपमानाः स्वार्थेद्दूलिंगानत्वात्कर्मारिसत्राणःप
क्षिश्रावनेरेपार्थेत्वमेनारीनामपरारभितानाप्तुच्यते । किमर्थमिति । लौकिकारेत्वप्रयोगाद्दूत्वारिषुवद्दूवचनारीनां २

कौ. ९ वकः पातिपदिकार्थेरमिरर्थेने संख्यायां सिद्धः संख्याविशेषो वचनमिति लकनोक सिद्धा सिद्धे पि कर्तृकर्मणोर्विवक्षीयमानाः संख्यापुरुषयोरेव तयो
६५ नीचकाश्च दिविधंमिति समाकनः। संख्याविशेषः प्रयोगार्थीतारस्तामनाहतिमात्रः ख्याती त्वाति द्विते पिवोने नजुरुवचनं रत्नस्य तरस्मार्थः विकृढस्याने
णोदिभमवोगः तत्र वचनपत्तियमइति भवस्याविविहिता पांतं ख्यानो निपतारमिति तितिधमोन्यपेभ्य ले पामनुत्साहरा सरत्वाणा वातत्रिवेवचनहत्वा
पभावमसंतो: स्वार्थनिपमइति स्वार्थानिपतारणितेतु वचनंनतरप्नावः स्वस्पात्वनिपतनमारच्चपेभ्योविनिश्च्यंती सर्थः सुपामिति कर्मणि
द्विती पे स्मारे: श्वकारणास्वरूपवचनमित्यारेशुस्तारिमसेणमेदेकतामनामिदंचनिहतसमादेरेनगृहत्तद्वपगुणानं ग्रेकत्रिकर्मणि
स्वैश्वगुणस्यानेः सामानाधिकरण्येपनसंतं वेमतिसंख्याकर्मा रपस्य सुपामर्थापनवंति अमिद्धेनिपमइति स्वार्थेनियमरस्यर्थः। नियमःच
कनेशुवेनि तुल्पजातीयस्मान्नियमेनस्थारत्ति: क्रियपतरसमत्यपेभ्यः स्यादीनामयमाहत्ति: अषोवेति भवत्तुपतस्यपानां तामामेनतिपमः न
यायितापक्कारस्यपेभ्यः स्मादिमि द्विरिस्मर्थः॥ ❁ ॥इत्युपाध्यायमनाशत्तुक्तकपाटरत्रतेभावार्थदीपेप्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयमाह्निकं॥ ❁ ॥कारके॥ ॥किमिरमिति सप्तमीनिर्देशः आद्यमनारन्यतानेनाधिकारः संतापायायामानसातप्रथमानिर्देशः स्यात् एम.
पव्यातत्रथविशेषणत्वेनाधिकारः नराकाकारस्त्वपुत्रत्रयो विसारावपारानादिनिमितविकृत्स्यापिकारकस्यग्रहणं मामो निपद्धिवंस्वेवेष्य ६५

तेसप्तमिरिकंचका कुमलिपयानरस्मगुणोनीतिपृश्च संज्ञानिर्देशइति सुपांसुपोभवंनीति पथमायाः स्थानेसप्तमी कृतेतिभावः किंचकत्र्यमिति सप्तमीनिर्देशा
रकः संज्ञानिर्देशारतिभावः वहीति तत्र्यमपत्रकः नवापमिति शाब्दीतोकेषपमिसृभावातत्वविभक्तगुणपस्तानाम्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थानेसप
मीकृतेतिभावः संज्ञितोपिनिर्देशारति पथपिवत्सपाणाक्रवारणः संज्ञितेनोत्रसंबन्धेनेषा विविशिष्टः संज्ञीनिर्देश्यः पतक्रियायाः सोश्वकं स्वचारितं कारकसंज्ञम
पारानारि संतेवभवतीतिनन्वेतापतेन्कारकसंज्ञापाश्चपारानादिसंज्ञाभिः समावेशोनस्यामेसेकसंज्ञाधिकारान्नैवरोपः कृत्वमपापरनिपोगदिमायोनकार
कसंज्ञाक्रिपतेतनेपानान्दिस्यचकारकपदस्यग्रहणमनर्थकंनेतकवमपापरंतिचेतेनेकाकंसरपाराननेतविमिश्ने समावेशः सिद्धातिश्मूनेरणान्तवस्त्रिनेचनमाम
प्यमनपीचेमिदेसमावेशार्थस्तदर्थन्निर्देतापतेनएवंसंपरानारिसंज्ञाभिपिसमावेशोभाक्षेपः समावेशामपत्रपोजनंहलेषोपरसारावधिकरणान्तत्मप्तमीकृ
यकनानहरंतसोननापरत्रकृतिमहरः ध्रुवमपायेपादानमिति पष्यापोह्कगतावापाः पतनिहेतारणमीपतनिएवंपीगामममर्थीपारागच्छतिपामारव्यमाव
गच्छतिनस्थापायेपामप्यपुत्रनामवतिस्याणमनेतुनिर्वतकतामावः स्मीपविदेषणत्वेनोपात्तत्वात अपायमइति समीपविशेषणत्वेनोपारानादेव
यामयापायेवोगेनातिमहितंस्त्रेपरत्वेकः संक्षेपसुत्रत्सन्तात्तथाकल्पतेतव्सपीमस्वेवविवक्षितेनत्रयामस्थेस्यर्थः। अपायेसप्तमीपारिति वोक्तेवत्व
नापेसंपामसपसमामीप्पंपत्रनीपतेनतुयामापेहमपायस्ममामीप्पं हवरेमितिवक्रेविनेत्यर्थः। पतनेनिमिल्वेत्ररतिसंख्यातारेशाभावः वननंनवेपत्रकसमर्णनात्री
पंमेत्यकातिनेपाकसंसकर्मसेनामवतिनलवाद्यलामपुत्रेयनिविशेषणत्वेनोपात्तमपायद्देति: अपायायपायमपारानिरपेक्षत्वात्परत्वाद्धानात पथा हि

कै० ५ ष्वितनमनात्मक्षानंनपुत्रेनापित्रा स्मरतः [illegible]

९५ वाषापपत्रकृतमिति भावः [illegible]

[illegible]

नवनीयमे कर्मेति [illegible]

[illegible]

वर्णः। [illegible]

[illegible]

कौ॰ रिहपतंपथामाता पित्रोरपत्ये स्नेहकर्तृत्वमेव विवक्षापोनतपमल्पाभिधमल्पानन्तपदीति यद्धिकारणत्वमपादानत्वं च अवतिष्ठते कर्तृसंज्ञानुकारणमाय
९९ अस्यापंनमवतिष्ठते कर्तृत्वमकारकत्वादेवत्वात्तेजोग्रोष्टुनः स्नेहविशुद्धिर्निमार्गतोभवति स्वात्मनेऽन्यस्मिन्कर्तृसंज्ञानुपपन्नेऽन्यप्रतिषिद्धत्वान्नपुनः
स्यकारकत्वं तानुवक्तव्यमित्याविधमानमुद्दिश्यते विवक्षितमपविभत्ते नाम्निलक्षणादीनां विधानमाप्र्यतिपदवर्तते पञ्चम्यां नीमित्त्विर्मितानिमित्तभावेन नु
गपहित्वात्तवतां तानी वृथा निषिद्धश्च उच्यते यथा अनुपाविध्यतीतिविनापापं विवक्षतपाध्यनुपः साधकतमत्वात्मत्वात्तेता हृदयं वसंयोगपरत्वात्करणसंज्ञा यथेः
छिन्नतीतिमत्से वृत्ता वकतमपत्ने त्वाते अप्रविवक्षितत्वात्स त्वाल्कर्तृसंज्ञा महानुं ते तत्पापादीनां कारणत्वं मेतत्पापादीनां तु कर्तृत्वविवक्षा पापात्मनः क
रणत्वं तेत्पापमेव हि विवक्षावशात्तद्वेधाः वतिष्ठते कर्तृत्वेन करणत्वेन च अक्लिष्टत्वात्करणत्वाभ्यां मिति कर्तृत्वकारणत्वमवाधकमुच्यते अथवेति क्रिया
नवमत्रेका कर्तृत्वेनोच्यते माहिकनेरीति विशिष्ट अपदेशाकानिकोविध्यपत्नेनचापमधिकारः क्रियायां निवर्तयन्नूवनिसारिवक्तव्यमपद्यते एवंचकर्तनि
निर्हारणात्मसमर्थोहिकारकेषु निषेध्यविनत्वोनिर्दोषणात्मनेकार्यपत्वात्कारकस्तु नवोस्त्रारीतुकारकं समास्त्वमकरक्षिकाणोपादानाम पादानार्दी
नांग्रहणं॥ ॥क्रवो॥ ॥क्रवग्रहणमिति अक्रवमपपालात्ममेतांत्वंप्रवर्तिभ्यमतद्गिश्चः क्रकरेते नि। चपावेशकरस्मादिमाधनत्वारपादानसंज्ञापामो
ति। कारणसंज्ञेति। पथश्वनुपाविध्यतीति क्रियमाणोपविक्षवग्रहणोपरत्वात्करणसंज्ञाभवति एवमु क्रियमाणो पिशकृतसमपवृणतीत्यर्थः इदंतहीति नच एम॰
कंसपाती त्वा अवनमेवागमनेन भवति अतिक्रियापानुसाधने क्रवावनत्वपरत्वार्थिकरणसंज्ञेति करणसंज्ञे उक्तं एवं तर्हि विवक्षितसत्ताग मनमध्याने ९९

त्वं गतानुभोजनं नमहानुतिपदीने गुणप्रधानभावः स्वरीयेतेनदुःक्षं हरिणांके कृष्णमाणो वीथात्मनपंथ्यक्रमणं कुरुनस्त्वर्थमानिशेषेपिपाशरहेत्वः स्वरीपनेदेतिनवक्तव्यपादीनुनेः
मापनत्वामहारेणगुणनत्वाविभवनेवसाधने अत्रापीति राहेतभोजनसमाधान्यंपदीपरतरितत्वमपक्षपेवमेतत्पाभात्प्यपथाभोकृष्णाममविनिविशतेरितिअधानक्रिया
येकृपायामसकर्मसंज्ञाभवतिनतुअस्वेकृपाधिकरणसंज्ञा। दुहेत्यादि अत्रतस्वापापरतिभावः नन्वत्र कारकेत्वापावाभिधानमप्रयोज्यनियमपाभावानत्स्तेवा
ध्यायपापीभवतीतिप्रश्नवेदाद्युक्तत्वात्तत्त्वकेविरोहुः मुतनेत्वात्र्वेदाद्युक्तत्वानुभाष्यकारेणपपन्नेतोक्तः अन्येत्वाहुः स नीरक्षवपहणोविदितो पापोऽ
प्येनेअप्रमतिमत्तिमत्यापत्नामायत्वेलोके पापतेन यविष्टत्वात्काराकाधिकारानपेक्षपायमसुराहरणमुपन्नते अत्रोति विहोपवर्तकोविरोषेपायः स चात्मना
निवृत्तिकत्विनाक्रमोणारविभावः कारकशेषत्वावात्र्यरिपाणोतिपयानव्यस्यहरणीमिति कालकावयनके भवति पञ्चमीविभक्तेरसमपेसावचनेन अत्रपत्वात्रृमिहा
रणाभिनिपद्यीसमत्रयोपायुनः अविकक्षणपित्वाध्यकतमेकरणमितिसमपदहोगेनुत्वात्तिनाधिकारस्स्विकः कारोधिकारस्यसत्यैमाध्यगतेनवृद्धित्व
चस्याविनापामात्रापायारानसंज्ञाप्रवर्तते अत्रवर्मानुपुद्धतेत्यादि नुगुप्सारयोनिश्चयगतेनुगुप्तासेवर्तते भविनवृद्धिरिति धर्माधर्मयोरेकाकारवृद्धिनोनिकृ
त्वर्थः बालेरितिः वोकासूपकेः पारलिपनेकारणसमगुणत्वाधः साम्यतानवाम्पकर्पासूपेणपुनः एषकृत्वावापकंसपपक्षरत्यर्थः। निविवेचेरमपारानेति
एविषपमपानविषपमपेतितेतक्रियपेधितत्वमितिएवविपुनपत्राधात्रः पापवन्तोविषपोनिर्दिष्टः पथाप्राममाहुतिष्ठतीति उपात्मविषपेपपनआशनुपार्थितात्पर्योगस्वा
र्थमाहपथायवनाहका हिरोनतरतिनिस्मरणांगेविघानेनुमिर्वर्त्तेपथाकूवुलासवनीयासवारमोगपाकेपचिर्वर्त्तते अचेहितक्रियंपत्रक्रियापाविपरनम

पतेकेवलं क्रियापनीयते यथा संकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति क्वचित्प्रकृतिरिति । [illegible] एकवचनान्तात् इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] इति [illegible] यथा [illegible] पचति पचतः पचन्ति [illegible] निमित्त [illegible]
[illegible] अर्थः [illegible] तेन [illegible] पचति [illegible]
[illegible] पाणिनेः [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] विवक्षितम् [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible] इति [illegible] इति [illegible]

[illegible] इति । [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] इत्यर्थः [illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible] इति [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible] इति [illegible] इत्यर्थः । [illegible] इति [illegible]

कै॰ ४ ६८ नमीप्सितमंमन्यते। तस्यायीत्ति वारणात्किमपाकुर्मिहमितमर्थः। अथ पूर्वेणाहिरीप्सितस्य तेन कर्मणा कर्तृमाकुमारतेषा हर्मांमारापानांनयमागमनादिक्रियापारु
पस्यात्तुमिति पिमतीमितपतिं तेः पारातंसिता तरूयमवनमयूपस्पृतुणे पेसारासहसूमपुत्रापूयनगृहृति। पेद्धत्ति सितार्थः नपरापरस्य नमिपेगंत मिति तिमिपति
पूर्मपपान कचिन्मपश्यति। स्यानटरानीमति श्रुंगगयुक्षवयपति इहोप्सितेति कर्मसंज्ञा चेति। पलनादिरिभावः। कर्मसंज्ञा पाचवकायोवारणाधि
धोषेघ्रानवः। यपारानंसता पात्ततयकर्म। एहितमाप्लितेः ईप्सितनमस्येमपपलनेपरत्वा कर्मसंज्ञा आवपीति कार्यकाधिकारोपकर्षोनविव
क्षितरसनेतेनमनिर्देशोमन्यते कर्मणापरीप्सितमिति। नत्रकर्तुसंज्ञा विनिमेषापाशसंज्ञाणा पारतिमाणाचकेपवर्तन्नेतत्वमीप्सितमपायोप्र
ानमतेस्यर्थः ईप्सितेप्सितमितिवाप्तिनुपरीप्सितेकर्मत्यप्सपरीप्सितनमितस्यर्थः। रोपधकाचात्रसमासः यगयाक्रमनवरस्तापा मितिमितिपधः
स्यात कर्तुरिति श्रकर्पश्रस्यपोपाराननामधीन् कर्मसंज्ञापोत्रकर्षोविवक्षितनयवनमनुहृपोः मावकाशपोः परत्वादीप्सितमपस्य कर्मसंज्ञा॥ ॥अ
पेक्षा॥ ॥कनैर्ज्ञेत्रतितिमिपेश्रवतीस्यर्थः॥ ॥आपाप्लोते॥ ॥उपयोगोव्यापारः सत्वादिविशिष्टोनयोपाव्यापृपोपितिमितलाप्रहेति उपयोगहर्षिकमर्थ
मिति आगंधकारणेगाङ्केती ति। यंद्रमामानिकानवयानैश्वार्धकापत्ने समरूपिमेमतोगच्छनीस्यर्थः। श्रकर्पणगिति ति। व्यापारस्मा त्रेलत्रे उपयोगयहर्णं
विविधव्यापारमूर्वेयहार्थनेनग्रंथार्थवाणम्र्यपहरणानउपयोगः अथपेति उपयोगनारूप्सेवापमर्थोनियमपर्वकैविधायहरणं किंपूर्णेति
ाअमपयासंमवारोघरणेनाभ्रप्रश्नः। पयपकामर्तीति पयोफलंस्तहारपकोनंनपनर्हतेनहवेतिमवराहंपिपतरारस्यर्थः। तेनन्नादिति पारपंनमको दु॰ ६८

ञ्जनापउपाध्यायेनेत्स्यापनानामिनोग्रापिमाद्रष्यात्रत्वेनाध्यवसीयमानाः चैत्रः पनः पुनः श्रोतृपेरोगांउतेत्स्यक्रियास्फोटहत्वेनातिस्फोटहत्वंवापारूपमविकं
नयंनीत्यर्थः अथपेति पर्यां साहंदेवेपतिविषेहेरेत्तेस्यपापानेमाद्रष्यात्त्वेनाध्यवसीयमानेयेतंत्रंपोपाध्यायतत्वानिमिनानिराहरूपनानापथ
ना मानामितितनोस्यमानेतनानस्पराहरूपंपत्रिगिनिरर्गणमवमाध्यकार्यमत्यायोकेनापोमगतोतानमस्कारत्नापमिगिपनेकोप्यरर्शनमेरो। हृपवारेघ्रमव
स्थितहर्ति॥ ॥त्तवित्कर्तु॥ ॥अपकानमिताहर्ति लौकपूर्मिव्या श्रपयोगेनतद्वयेनतोकेहिपथमा कापनेनतत्मार्थ्याउतीनयुतेनेवाध्यपान्तस्य
क्रियाभिधंतेवेशेविकद्वहीनेपरमापयोरिमपमेकार्योग्यपोः हप्पारेग्रंकार्यनुस्यपतदनिवंतिकार्यमापकमः त्यान्त्वरर्शनेप्यानिवर्णवचितिभावक
हृप्गतेन्मतादस्वपपरितोमाश्रूपामावामपकमः वर्हति पयतोपकामनितसूनतत्वग्रहपजरतिर्मासदूरउत्तमनासिरहोनविविक्षाः। तेनतन्मारिति
ना अपतिच्छेदादिरिम्यर्थः पयाविं रोर्दभोगोभोगीति कामनुपर्वहेतरात्मवापलस्पनेनपाहत्ता श्रपीत्यर्थः अथपेति तथाकृपतेहत्पानाधंभपकृनापाप्त
मपहंवाध्वितेनदिम्याङ्गुः बहुमतोतन्मापांपारस्तम्यकतेनाविभवानस्तृनागंमवाचकपंपकृतौनापनेरतिप्रदेशाः केहरो पः कुद्दिव्यम्नमयापितसा धंम
क्रियायांकाक्षकपोचनमात॥ ॥कुधद्रुहमन॥ ॥तेनमसादिति मारहसविचेवनतेताश्रीबेलापारविहेतेनमानापपलेनरिमर्थः अथपेति यालकतेनवे
रहवापपिमितिभावः॥ ॥कर्मणा॥ ॥कर्मपदहणमिति उपाध्यापा[illegible]प मारहानी सजीकवाश्रापमत्वाभिधेयमाणस्यपंनागोहेनक्रियपाक
राणपत्रपाः भिन्नपनेनवाउपाधपः नयपानानमोः कर्मसंज्ञेतिपार्तिउपाद्रुपाध्यापमेवसंपरानमसंतेनियमः कर्मणाएवेति सस्पपुरूपपमर्थः ततना

श्रीः
१९ कर्मणा एवमात्वरेः स्यादित्यर्थ [illegible] नन्वेवं कर्मसंज्ञा नस्यकारणाभावादुच्यतनापर्यायस्यापीपः स्यात्कारकप
कारीत्वपकर्तृ [illegible] नन्वपवर्गी वेमनिति सर्वकर्मणो सम्पा [illegible] स्यादत्र [illegible] चपीति । स्वा
हारणाभिमर्थ नामहृप्य [illegible] अपिअथनहृपेति कृतपदार्थे सं [illegible] कर्तृसंज्ञा पाल कर्मकोधा
नुग्वकारः स्याम [illegible] नन्वपि [illegible] कर्मसंज्ञानेपरो
पुः कर्मसंज्ञा [illegible] दीपनः [illegible] व्याकृप्यन्तरस्यार्थः । चपीति । कर्मणा पर्य
[illegible] अपिपुच्छमाचरति उपसर्गाद्रूपे पारा [illegible] छिद्या [illegible]
पनरस्यार्थः [illegible] एवंतर्हि [illegible]
वार्थ उपसर्गे [illegible] [illegible]
स्यार्थः [illegible] क्रियायां [illegible] क्रियायाः कर्मक
रणभावः [illegible] क्रियार्थीति [illegible]
र्थद्वरेन [illegible] १९

कर्मणः कारणसंज्ञेति [illegible]
[illegible] एवं तर्हि [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ क्रियेनरति [illegible] एवं तर्हि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] क्रुध्यतीति नन्वकोपः क्रोधएवेति [illegible] एवं तर्हि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible]

कै॰ ४ श्रुति॰ प्रकर्षेणापवर्तीति सूत्र॰ [illegible] प्रकर्षेण [illegible] सामर्थ्यादेकसंज्ञा [illegible] संज्ञा [illegible]

७० [illegible]

[illegible] विप्रतिषेधे [illegible]

[illegible] संज्ञा [illegible]

[illegible]

[illegible] केवलयोः [illegible] कारणम् [illegible]

[illegible] प्रकर्षेण [illegible]

[illegible]

[illegible] सामर्थ्या [illegible]

[illegible] एम॰

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ७०

[illegible] अर्थः [illegible] अर्थः [illegible]

[illegible]

उपवे॰ [illegible]

॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

श्री॰ [illegible] ६

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कै॰ ७२ पारीपतेनतुमहत्त्विनिर्मितत्वेनतथाचपकृतीतिगोरेतिस्नुसत्ताविपियथागकृतीश्च केकेनेतिपद्यो श्रेतेनिपञ्जितवनंनमवतितथापीरितस्नुकेवश्रयति
नवनेनभवतः किमुराज्ञा।णमिति नरपश्च गोनीसारावपिकर्मसंताघ्रंगारजिपश्च: अथवा पाराणारिभिः सर्वश्यविपयस्य आपन्नारराहरणामंम
वाग्रहति रपयोगनिमित्तमिति उपपुत्र्येतेरसुपयोगपपः फलारितत्पनिमित्तमावारिंश्चतेनगांरोपधीसत्रपपनउपपुत्र्यमानत्वादीश्वितनमनंगो त्के
पयोर्धत्वात् पारानस्यानीश्वितनमनंतस्यपतितथापुरुषत्वाभावाञ्चतथापुरुषमित्यनेनापिकर्मसंतानमिध्यति चारुरैवित्याचिति पूर्वतत्वमनोप
लक्षणमितिपरविवावपीप्संतानम्भवतिशुविशामिगुणेपैति शुविशागस्पोगुणः साध्यत्वेनधर्मकर्मवर्माररिकंतेनपत्नवतेतंसबध्यनरसर्वः क्रिया
पाः साध्यत्वात्साध्यायत्नरस्थितत्वात्स्पष्टत्वैःकार्कारणगुणत्वे कविनेति कविशरोपिधर्मविवचनः ऋजुरस्त्रीनात इत्यादीनांचार्थोफल हरणपोपा
राणानपर्यायपयोगापिकर्मसंतानभवति। ननुगांरोलिङ्गपपरस्यापनर्थः गोः पृथः सर्वत्रिरेवरसतोगवापपरपत्ना नर्थीतितत्रयोगानकथापारणा
प्यमानत्वात्येः पिरकर्मत्वेनेतरलिपयश्यांप्सेनेपुत्र्यातुर्युक्तिपानिशः यपुरुषरतिनतीति नैवमिहंनिक्षिपत्यापिगवारोरीहृत्वारिश्रुविनियोगात्या
गांरोपधीतिगेहेनाध्यमानत्वेपिगोरी स्याधरूकर्माभावात्सपउपारानात्सकर्णस्यविवक्षितत्वाद्रसावाकर्मसंतानेनविधीयतेरुत्सादेः परिगणनात्र
रस्यपूर्णानीत्यारोनभवति कथिनाचेति गोः पपश्चात्स्नरस्यार्थी वागमानत्वेपिरवृगामिति पोरवेणगांरिशापपिपतरस्यार्थः प्रतीपतेगोरथपित्रित पा॰
नमनंनपोरवस्य। कथितेनेति।पोरवात्गांलिष्टत्तनरस्यार्थमपस्यपात्र रुपाचनारेवेति।पाचितापिपाचनकाने नाध्ययवसमितिवत्तसमस्यारिरंवकृनौति ७२

समांसामोनीतिभावः सुचवकरणाहीति गोर्द्धेनंधवित्वानिग्राम्यवर्जनंधनेरापनीयपमत्रार्थः।कथितेनेति। गांद्वतेस्यापपनीतिसंत्रस्यपात्रवत्तसपाप्तस्यात
क्रिपापेक्षमाधारत्वमितिभावः माणवकमिति आचित्याचपिपवतिपद्यानंमाणवकेनेसर्थः।कथितेनेति माणवकान्याणोपदेशोनिष्टहतमदति
संप्रसपात रवश्यारेवेति यज्ञमाचमन्नीजन्तापापध्यानर्थरस्यार्थः भित्तिर्पायिवशाच्लेपः सुधयापाविपिलो क्वार्थत्वात्तिमर्थपुत्रपोपारान
पुत्र्यतेश्चत्रनपार्थस्यपावेश्रेहरणार्थेनावितीतेविनंपपाचतरस्यत्राणिकर्मसंतानभवति हरत्यामिति हरेणस्यानपतीसर्थः कथितेनेति हरा
रूपलाम्यारस्नरस्यार्थसापात पृच्छमितिपृच्छेर्थवमनिपयतेपृच्छेश्चमंमनिपारपत्नीसर्थः।कथितेनेति श्रवणवचनाश्चशासनकर्मणापुत्र
स्याविवक्षमाणत्वारितिभावः अयेति सर्वोराहरणवाघावापेतरारहरणत्रपवारितंत्त्वमतान्यआर्थपिनुमाहरदासेकीर्तितपर्णपस्याकथि
नत्वाहस्ययहणेविवक्षाभेदात्गांरोलिङ्गपपरस्यापिभवतिगोरोलिङ्गपपरस्यापि इत्वाँकेतराहरणत्रयेकर्मसंतेतेवसेषात्यवस्था। अत्र
धातुकृनाकथितत्वोरपारानेनपारानसंप्रदानसंतेत्वावियितादुत्यारिपुकर्मसंतेतेवमारिस्पसंकीर्तितपूर्वापमकथितामिहाभिधेतत्रकर्मणि
त्वारपउत्स्यमानाः साधात्साधायाध्यायात्याभितकह मनेकं कर्मपुत्रपरपिध्याद्युमसमर्थाः किंवधानकर्मणपुष्ययंनेत्वहरणकर्मणोलिप्रश्च:
कथितरतिप्रधानेरेस्थितनपरसर्थः प्रधानाप्रधानमनिघोप्रधानस्यैवाभिधानात्स्यात्पदात् अथवापरः कथितसेवाभिधानंमस्यतत्र
कथितमत्रकामरूपाभावारभिधानातंमत्रमहेतिपद्मनिघदीकुर्पातराद्गुणारति अकीर्तिमिति अपारानारिवचनविशेषकाम्बकेने

कै॰ ७ सापार्थेष्विकंनतुविशेषवहिनसमासामासस्थिति(प्र)तीतिभावः। अथयकाकरणिमपरा विशेषावपणारलिसामान्यमिसर्वेषां पांचानिमित्तरे
७३ श्रपवबीसामनिपत्रैनिसामवेरिनिपातनिरेदेनविवक्षिताप्रधानेगोणिनि अपाराने गौः वाच्यतेवो(वो)रसितेनन्नूराट्रात्रपवारीयोरवस्कर्मे
नोभकसेवेतिकथपोरतारिस्तुकं अत्रेषो यत्नेस्मापससमात्ततारत्राणपाराननं मन्येनतथाहिपाच्यतेपो(बो)नं वृत्तरत्पसयो(वा)मं वनुत्पारित्स
नरस्पर्थः। ततोवृहितन्नसानापापयस्थं भवः कथितमर्थे अथानकर्मणि लारिभि(भि)हितेनवेपमानिः यद्दुक्तं गोणस्थ षष्ठीभवतिवर्तुर्थीपंचमी
वेनितविधिः नयमतिप्रेति अवपरेनविग्रहः न्नेशाहलम्यवाचीपयोजनः पवर्चिनिपसत्रापापाकं पप्रपर्थसापिनपेतावकारस्नानमर्तीनि
वपकं इरामीन्याणप्पतत्सर्थपति गुणकर्मणीति। लारपीलहसकूलसनयी गोर्दुर्भोनेपयः गोर्दोग्धवापयः गोर्दुग्धापयः गोः मुर्दोशापयः चनेन
दुग्धाहूप सर्वेएवोराहरणानीनिरर्थितं। हृत्रणपापोयरानविवक्षतेनिमित्तभावमात्रविवक्षितं गौलदानेनकर्मताअपादानादिविशेषविनि
र्मुक्तंचविधेतेकारकंपयानदस्यकृणेणनिपनत्वपयोविप्रथमाविषवर्ततेनतोणंगतान्दूलाद्विगुणकर्मणिलारपीभवतिमत्पवितासए नेग
नारीनापीप्सितनमत्वाभावात्नार्थत्नात्रियकिपाद्युत्रे पयसस्वविवक्षायांगोरेवेप्सितमत्वंपयोयो अपादानत्वमुक्तानिगंगरोग्धीनिपयोविव
क्षायातप्रधानेपयांगतानुणेलारपः उक्तं वंगुणकर्मणिलारिविधिः एवंगुणकर्मणाभूवनिपीणानंषठ्थंकर्मम्रेप्सुर्परमात्वाद्यवपत्तेमा एम॰
कृतमात्र...सुहमपुरेर्यवनिगावार्थसंमेवसंबंधः गोदुहितापपसकृतयाकृतसामात्रारपवाबिवित्रिति अपापविवक्षायांगुणेपवमीगोर्दुर्होतेपयःरति पयो ७३

नुपपोविशेषणतेनगोर्विक्षनजरापर्थीगोः पयोरोग्धीति माणवकापथर्मनत्रतेरत्सपिभवति पत्रधर्मेणकर्मणामाणवकस्याभिधेयमानत्वंविवक्ष
नेतरविवक्षायांनेनकर्मत्वं अपाराननिउक्तास्तेऽप्ययमेवविधिस्तिलपर्थः वोध्यतेमाणवकंधर्मः गोमपतेमाणवकंचोरनः आप्यतेमाणवकंशोक
रतिप्रयोतकव्यापारेणाप्यमानत्वान्माणवकस्याप्याधात्म्यवमीरेत्वगुणभावः देवेति अप्रधानेकर्मणिप्रकृतयुक्तिद्धकर्मकेपुचेद्गुणस्रिक्रियाद
ग्रतधेधुलारपीभवतिधर्मकार्थप्रसिद्धाकयपकपोः कर्मकावेच्यतेगोर्गिक्रियापासाहनमिवावस्थितानतुकर्मस्थानेचकृतवहवकवरणिसात्म
निषेकर्मकौधात्वर्थउच्यतेतेनमासमासनेरेवरत्नः कापनेकोधांरेरवरत्नरतिप्रयोज्येरेस्वरोत्रपोतकव्यापारस्पनवेदरपर्थ एतन्निपात्रात्प्रारपोभवं
तितथागम्यतेग्रामेदेवदत्तरस्यापि अत्तम्पमेतीतिप्रमेवाविततथावार्थपीसपर्थः। लतेति आगमस्याविवक्षरमनेनरपीयमितिआगमएवोपनसमिति
प्रीकम्पनेनिरर्थपिद्धमाहृापरति आत्मानीयमरतिचतामा आत्मान्याचेतुरपुत्रसामेवरवांक्रियापवर्तनाररेणगणतात्कमसामेवलारपः। लंपनेक
र्तृस्यकर्मणरति। कर्त्तुः संनोदंपनेधानोकर्मणोवाच्यकालारपोभवेनिगतिबुद्धी सनेनपसपरपानसकर्मभतासिद्धीपनेतस्मिन्धुच्यतेसर्वेगुणस्य
रिगुधान्तस्तलारपोभवंतीस्पर्थः एवंस्तोकेऽनुत्तेरनोत्कंगास्पर्थीकर्मकेषुप्रधानेकर्मणिद्विप्रस्पवसानार्थेगारककर्मकेषुनसपाररतेनेवचनेनलारपो
गुणकर्मणिप्रयोज्यकर्मणिपवलारपोरच्यतरस्येकं धातुं माणवकंधर्मवोध्यपतीत्याराववित्रयतोगुणप्रधानभावरत्पाङ्गः धर्मगतिप्रारनपारस्थवाचे
स्पवमेपशोधास्मिनाणवकस्यगुणभावः माणवकसंस्कारप्रण्यांनुबद्धत्वोमाणवकस्मत्राधात्म्यंधर्मस्यगुणभावः तथाभिधानव्यापारेणप्रयोजक

कै· ५ व्यापारस्याभावात्स्वयोत्पत्तेरेव कर्मणः स्वाधारसंयुक्तत्वमपि तस्य व्यापारकर्मण्यस्वाधाराभाव स्यार्थैनतुमावेन च पेन्स्वव्यापारस्याभावात्मंतरस्थैसा
२४ स्वभोक्तव्यापारस्यात्स्वाभावस्य कर्मतोरिणाऽस्याविनिवर्तं तद्व्यापारेदृश्यादिसाधनताकारस्यावस्थितकर्मणैतत्वाप्योविनिवृत्तानेवेतिपतानापद्यति
केषुसमिति यस्यर्थानामिति उच्यते स्वोपाने व्याप्यत्वनापस्य सर्वथाप्रकृतं यथैवचेति चकारेणानपचारक समुच्चीयते तस्याहः यानेनपतितेरेवरतं
यानेनप्रयुक्तानितरेवरतंत्रेणाने इरपतितेरेवरतमिति तिहृचेति अन्यसाध्यप्रमाणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः अथवा कर्मशब्देन
केनप्रयुज्यतेऽस्य कर्मत्वादित्यर्थः द्वितीया प्रयुक्तेति पंचमी यथा पचितिपाविति विभक्तयेपेक्ष्या कर्मतेन यानेनपतितव्यमपि स्वत्वं यदृष्टा
पेक्ष्मतापः कर्मत्वेनपतितत्वापि मा व वार्येति नोत्तरत्वात् स्वापेक्ष्यो नीत्यर्थः सेयपत्ते वास्याच्चतरश्रिस्पृते रेतनिनपत्ते पीरेणनकारेणनपति
कर्मैत्वापि यानीपेगृहणस्य नानाकर्मनत्वपतेरितिक्षेमार्तेनापि धीपतेनस्मारस्य कर्मत्वमताप्रतेषयं कालेति माकारपपचकालन्यायविलेतजे
केर्थमिहा· ननु गोदोहनपाकादपदार्थिस्यापि भावस्य कालनस्य गुणपाराने कृतं निर्हीनस्पतिमाणाहि किंपार्थनिर्दीनपरिमाणापाः कियामाणाप
रिकेरापोपारीपमानामागोदोहादिरिस्याद्याकालस्य निर्दुशेन्वाधाचासोगुनेयाधुगतव्यः अतएव निपातनाद्वितीयाणामपि परनिपातनं
गम्यमपेलोकेपः शुसिद्ध· कोण्पोजनादिरिनिपतनपुरिमाणानसंयक्तमत्वेना नस्य सधानेऽव्यपितिनिनभवति केचिदपुनसनारनिपुष्टेतितेत्याप
मर्थयाते नेनिविधानिष्यान्वापेशुतेरासंज्ञा· कोशपोजनादरपः आधुनेनासनारनिषये समासः कर्मसंतताहीति ननुकालाधुनेनिनिसिद्धा हितीयेति

एम· २४

किंकर्मत्वं तपा· गोदोहादीनां कालत्वेनान्त्रमिदत्वात् हितीयानयोर्मानी निःभावयन्नुक्तकर्मत्वंतत्राविशेषयोः कालाधुनेऽपिलादिविधानार्थकर्मत्वे
विनये· आसपतेमासः आसितव्योमासः आसितोमासः आसोमासः एवं चारभ्यते को पारस्यादि इत्युक्तं पराक्रांतिकृतस्य कर्मकृत्यानंतराद्यर्थं
स्थानाराचापारपेक्षानर्थोवर्त्तनेन राह्वेणैवकर्मत्वं सिद्धे तथाहि माससमयस्तद्दरस्यापमर्थः मासमानसेनेनस्याश्रोतीनिति यावचयतिग्राह्यंतमेवेदं
कर्मयचाप्राकृतेऽकर्तेतीनितनवर्गोनेन केवलसकर्मकाणां कालादपः कर्मत्वमित्यर्थं तेस्यपिनुसकर्मकृत्याप्यपि व्याप्यनुस्पन्तात नर्थाचेति संस्याति
केषः कृदर्थं चानारिरैगरहश्रयतरतिभावेडराहारणाहितापने इदानीमकर्मकथितस्य कर्मवार्यं कृतेनेसंतानां इति यनुप्रयस्याति वियतिनिमितिकं
मेक्षर्माणांविपर्ययाहिपौतिनमुच्यतेरक्षितनस्मेदेप्यमितरचेतितिविधैवत्तंकर्मनिर्दिष्टं इरंन्तुमहिपीनेकर्पितकादिनाचलतेसनेकर्मनिभवति
त्वपनिममासमिति इत्यात्रकर्मभावादित्यर्थः चेति नकर्मकवलनर्थानामविधानास्य अनकर्मणाविशेषपहतिपूर्वेसुकृतात् इहादीनांनक
आ त्वानेकर्मणामादिविधानेनुक्तएवावपन्नः नस्याचपरस्मात् इत्यपिष्यते· नोत्सेवविधिपातक्रमेणैवातलागरहींपति पशिघ्रमिति पश्चिमाग्रावांरोकर्म
ग णिमन्यस्यपः मन्नमुपत्रापते तत्कर्मकत्यकामसर्वयोगेति धातुपरी इनवासवर्त्तस्यते नमापर्थः पचीनमपच· प्रतिनेनयोगोपसमासाखषडीयत्र
भवतिनीइस्यतेयपः योस्वस्य कवलोपायनररितिध्यानेतु नभवतिस्य इत्यतेपपश्लोकोरिति इदानीमितीनाप्रनामप्रमाणं आह कल्पनो कर्मि
कि· पश्चान्तरकर्मतदाप्यधकृत्यकृत्यनेनिगाद्धेमित्रौ कंदुहारीनामपधानेकर्मणि तादिरश्रींनानां कर्मकाणं पर्याप्यस्यो· परिसमोतात्तनाभावात

गा

७५ सेन च कल्पसंज्ञा विधानेकर्मकार्यापूर्वसंज्ञारितिचेन्न ॥ नानोद्दिष्टविधिरिति ऐकपद्यमनुपपन्नं वेणास्यानेकार्थत्वोपत्तिरितिर्णीतोऽयमर्थः । कश्चित्तु पाठः धात्वे
विधेयोत्रीतिनवाच्यमर्थः नानोः कर्तरिफलमनुपपन्नं वेणास्याः र्थिविरुद्धत्विर्णीतोत्रीति । एतत्स्वरूपमवतिनवर्त्तीविकार्योऽपिकृतेनेकर्मकल्पनागौरवः पर्वाश्ययेनेव
पथ्यापंगुपेनापुलगहृष्पो । तत्र किंसंज्ञापेरनेन्यार्थः इत्येतेनित्यकर्त्तृवित्तरूपेभैवाक्यमाश्रतरहैमत्रहृप्नहिपदेः नेनेनकर्मसंज्ञापाः सिद्ध्वानप
गिणानेनवनकर्त्ता यन्नत्रानिमत्त्वार्थः पश्चिति पवेभेगांवाप्यनोसिपतोकर्त्तृविनत्वानकर्मसंज्ञानस्यानवा णार्थानामीक्विनरुसपायानसंनेनेचनप्राविति
कर्तुरीप्सितमम्परिसानत्वेनत्वाविभ्रत्वात्तेः गीक्षिमत्वकर्मसंज्ञानत्वामोतीसितत्वाप्रकृत्यानत्वेनत्वाप्रकृत्वानेन्यभवित्याविति । चैनरलि । दुग्धादिपीत्रानं
नरएषपृष्ठणनोसाराविषयसंज्ञानिरुत्सर्थस्वरूपकर्मत्वं ईप्सितप्रकृतेनेति ईप्सितत्वपचादिनाप्रकृत्यपरवादिवापेमाणेनत्वकर्मसंज्ञानिरूप्य ईप्सितत्वे
कर्त्तव्यमिति । व्याघ्रात्कर्मणपारम्परं तत्रोविद्युपविधुमाणसिवर्येवसप्तकंमवति ईप्सितमेवेति जुगुप्सापणेनेव्याप्तकर्त्ता भावेपत्तिपादवपति [illegible]ईप्सिते
नेति सर्वेकत्तरेणा[illegible]कारणमेतनग्यानेनपरत्वाणोऽयमर्थः ईप्सितमिति पूर्वानेकर्मणापमिथेयेनारीनाथ्याप्तसुकंनन्वादिपरहणेनकिंपत्राधिदृ
स्वनेकेनन पदार्थरपशोप्यस्यत्राप्रनत्रात्कर्मणाम्बवेवाकर्मकिम्मः तत्पोरेकहलसंकारलपवरेकनेपापहणेमाध्यं आपूर्वकोनेराप्तश्रुपिंषादि
प्रहृणोनरुत्सवनदृष्टिप्रधानकर्मसंप्रत्यवसायमवतीविमित्पाप्तः । अपदावृतिगुणकर्मणिचषष्ठीदिहीनापारंगेनाऽदभपशरमपिप्रयपते । वावेतिर्कवेरंनत्रयो एष
यां पत्रसेवेनगाहेनभित्रकरुपोप्राणप्रधानेपो कर्मणोऽमिधानेनतत्तमवनितनयमथ्याकर्मणानामिधानेनापर्थषष्ठीनपुष्यकृष्यकृणप्रधाना ७५

प्यांदिहीनापारवृहिश्चीपनरविविदितेत्रानाबहुनामंनाणानिप्रसमरणानत्वणाकर्मणिविकल्पतेय ॥ अकथितं च ॥ अकथितमितिकर्मसंज्ञेनकविशुक्रियाहस्यने
याकर्त्तरीकर्मसंज्ञाविहपरविकाविपेत्रमान्वकर्मपथ्याने: गारकर्मणाइति नतस्त्रोभपथ्यामव्यवहारस्त्रीनाक्तसंप्रापानः इत्यादि अपदावृत्येनाप्यमिति दुहपसरपो
धनव: साधमनाविप्राक्रियायांप्रगृहमविरत्वगीतिगारकर्मनारस्मित्यसंगेनाविपतनिमेधोनविधेयः दुहप्मिरेदरत्नारइति पूरणेः कर्मणोनाशरकमेक
नवृपुनेणीकत्तनीपे गहप्रनाइति गारेकोनीतिकरस्वेहित्रमृ गहहतलणमकर्मणोवानपीवाक्यणानाविपाणावाकर्मकत्वारपिकर्मसंज्ञानवसंगः
णोत्सारीनामिति गाहोपलबिरूपचंद्रेमानाः पूर्णोतारपः गारक्रियानभवेति गारमाश्रन्कमेणाणक्तनहिप्समत्नेनप्रयोगात् नेत्यपारुवपनेत्पूर्णो
स्यात्वोहितनत्प्रमाद्ववनः उपपद्यान्नानानपुपेत्रमनरतेनैवयप्पूपलविमात्रपत्रनैतपाधिप्रयोजनकआपारविवक्षोमापकारणाहितशानेवारुवि
पया भेदोपलविप्रसाप्यमतेः तत्रागाव्यककर्मग्रहणेसिध्यानिनत्क्रियाग्रहणारस्नुपपत्यानेकत्नैव्य एवंत्रपुष्यघ्नचैनात्स्येषां सिध्यानीतिदुत्पमेनानज्ञैव
नारयः गारकर्मक्रियायांवर्त्ततेरतिक्रियाग्रहणोसिध्यानितनुप्राधनकर्मग्रहणेपुर्वेतत्तमतीणानेगारकर्मकत्वानाभावात्त्रो: सर्वत्रेति पवरक्रियाग्रहणमप
माधनग्रहणपर्यायेणप्रसाध्यपात्रांतवेनरहेणेनमाधोतीतिमाप्तः अपदावृतिदृस्यनर्केति वक्तु: यमिच्छानमहारकक्तपसंमेपराहश्चितेनेनदृष्टान्तो
मसनतुद्ध्यर्थानानसिध्यानितनाधनकर्मग्रहणनतसेयपतत्वाचापीयते क्रियाग्रहणकर्मग्रहणानर्थक्यप्रसंगात् नतिशुद्धिहारस्यमनत्सणाहार्थिक
मिकाणामिसिवविहनानप्रवारिकर्मत्वेनत्वाविक्षपीनाष्पुमंताष्मोनकर्मत्वमिव । प्राकारिणार्थविशेषकर्मकत्वेनगारकर्मकमात्तमिद्धिः इदोर्नु

कस्यनिचद्दनीत्वामिति ५

श्री: ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिध्यति । आदि [illegible] आदि [illegible] ः प्रत्ययमाना [illegible] ः । नीवर्जोपसर्गार्थत्वात् । प्रयोजनमाह [illegible] सार्थम् [illegible]
७६ [illegible] पदार्थ [illegible] देरिति । निर्वृत्तादयः । [illegible]
[illegible] । कर्मणि [illegible] ति से [illegible] भवति । तद्व [illegible]
पा [illegible] भवति । हिंसायाम् [illegible] कालकर्मकाणामिति । [illegible]
[illegible] देवदत्तेनेत्यादौ [illegible] कर्मके [illegible]
[illegible] कर्मण्यपि भवति । [illegible]
[illegible] ः । [illegible] कर्मकर्त्रकर्मक [illegible]
[illegible] ः [illegible] कर्मक [illegible]
श्री [illegible] सकर्मक [illegible]
[illegible] कर्मकाः [illegible] कर्मकारत्वेऽपि [illegible] ः । परार्थत्वाद [illegible] एतत्
[illegible] त्यकर्मत्वात् सकर्मकारत्वार्थः । [illegible] ७६

[illegible] सकर्मकारत्वार्थः । [illegible] अकर्मक [illegible] कर्मणि [illegible]
[illegible] अकर्मकाणामेवे [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ः [illegible]
[illegible] ः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ः । [illegible] सकर्मकार [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] सत्वार्थः [illegible]

कौ॰ १
१७०

त्रि॰ परिग्रहपोत्पत्त्यस्यातंत्रनस्यात्मेवासो साधनं नाविनिपोगादित्याकिंपोकर्मांत· तथाचाकुर्वेत्यपिग्रहपोत्मेषपोतकः कामयतीतिस्मपदिश्येताना
कामनावरिति ३ पंचसाननयुपिपपोत्पत्त्यसातेत्रमन्नीत्यसुपाठनीनिश्चितिपाहते· पपोत्पत्त्यसानेष्यात्यन्यापायांत्रयमत्रचनात्किलोपधमान्यम्
त्यपतेत्रेनत्रेरमग्रपग्रात्मपांतत्वांपः कर्गोतित्पत्त्यतेत्रः नतत्रुर्वीत्रिनेत्रेत्यपोतक्तंत्तनिश्चानेपिसाधीरूर्वेनातेत्रपोत्पः करेतित्ताग्रत्येतितत्पत्त्यातेत्र
परेष्येव· तथाचोक्तंनाप्यमक्तनात्मेतिक्त्रिपपोतुपहीतत्पत्तरितिश्चवर्त्तते सर्वेदंमेवसत्र्ययंयतेत्ररवेति वपितेवेति कर्त्तृग्रहिकरणतेवनविपवित्तितनात्मम
यो किमपाविति साध्यस्थनारिरुग्रायांत्मस्याकिमातेत्स्वीनारकिंपा वरिचेति सार्थात्वर्त्मारिक्षुणामसत्यानित्यर्थः॥ ॥तृत्ययोतकः॥ ॥मैव
वंमि ननुरुचेनत्रपरग्रपोत्पत्त्यसातंत्रपपपादितेनकिमर्थं चोग्रते एवंमत्यतेश्चेया हर्षं पपोत्पत्त्यस्याप्यपोर्थवरनेनात्मसातेत्रपेपकालेननुग्रम्यु
पाचापवत्रेमातमुग्रओपेपवेपमर्थ्यानस्यातंत्रनातितत्पत्त्यपोतकोनहेतुः सात्रनत्वाग्रनगतित्पवेन· चेपपग्रहणमध्येषगानिरुत्स्यर्थमितिके
विन· स्रग्रेपणेकिनत्वापापमाणसपुत्रीरः स्वमापोत्स्यातंत्रमातीतिनतेत्रपुत्रंत्मापपतुल्पतातत्तत्मात्वेपेपग्रहणेनतिपोगमात्रपु
चातेनत्तुमिक्तग्रविपपाणनिपोगः पातंत्रेत्वारितिरूपमापर्व्यावातंभावितत्मापर्व्यांताक्रियापान्नातेत्रेणसमाश्रितत्पवेतिपुत्पतत्रस्तुर्थः
मातेत्रपतंत्रत्नपिति पपोतक्तम त्रिधीयातंत्रेणत्वातंत्रमपन्निस्कृतत्वायोगपवात्रपपात्रिरितिभावः क्षत्रंचेति वत्समाणस्पापित्रभाति एषु·
पपीकृतत्वातश्चनतमवायोपातउक्तंचत्समाणंचायेतेनोक्तंचेतिनिर्दिष्टं तंचामानामक्तनत्वादितिहेतुमनिवेलत्रवातैककारोणोतहक्तं पुक्तं तं ७

चयेति चत्रपुत्रोपः स्वयंकरोतितेनतुल्यः स्पोत्मेषपीत्पर्थः॥ ॐ ॥तस्पापात्यापेतेपरपत्रे कैत्वदतोत्मण्यपरीपेत्वपत्तसायाप्यमनपतुर्थीपादेस्तीयमा
निक्तं॥ ॐ ॥पंचीत्वावांक्तिमर्थमिति चानीव्यग्रारिसेवकिपतोष्यसामस्याश्रीध्रुरसमपनेवेश्वारोपहीप्यतरतिश्चः श्रीध्रुगारितित्यातिसा पाहि
ग्रात्यात्रुत्वतत्वपतसंहितपामत्रपाचतरावकाशमाहेतरं श्चाराहीतीसितरमिषेसेवमुक्तं स्वयमिति सेमित्पद्गतीनोणाध्क्तेराग्रतोमृतिपाततारेवात्पम
मतायांमिहायामक्तत्वेतेनतत्व्यपमतापिचानानतापकाधपात्तिरीषमतेत्स्यर्थः पोषीति कृत्यादीतवेकेनिसादिरितेनः त्वमनुतादिर्नातोमितरथत्वेन
त्याद्रिदित्यतापकंत्याभिवाषम् पत्रदेंति स्यात्मानाधीपमाणधांनिपानतारस्यपीभावस्यात्यपमतापितेदवाक्रतेनविद्वधानेनेतितापकोतपग्रात्रे ग
मार्मेष्ठिति। तुत्पनातीपत्राहत्रपेनिपपाश्रूमेतत्पानननुत्याप्यपग्रहणतापनार्थमेतरित्पर्थः॥ पंतवेति तोकेपस्यात्मतिगश्रीपतेपयाकपितत्वा
नात्रेपमेतिग्रपग्रवान्ममेतनचतुरपः शास्त्रिवलोकाप्यवहारोगीक्रियतेइतिभाव· लौकिकेति लौकिकेपत्पात्मकित्क्तरणाथांपनोकप्वपलि
त्तति· विहारत्वशात्रहितीपमपुत्रकोतेमापाग्निवर्त्तते· कपितत्वातित्सत्तनुमपमातिकमेकाणाभावावहिंसारुत्वनिभूतानीतिचतुर्थ्यादिषुनिषेधा
वनाशत्पपरावातमपंते· दृष्टतुनितिचकामावाचानित्पापात्रपः स्पातनतोकात्प्यपेसमप्यनात्रनोकारीनामिहेषधीनिषेधेपत्रतेपामुपारानमध्य
पसेतापाएत्राभावंतापषमनुनिपातसंतातुस्पारेचा ननुक्त्रिकीर्षीप्रिपारोतिपातएकातमादिनिपरस्पमेतात्पात चंधेति चास्त्रहणहोरा
वधिनिर्देशस्यापतेनिपातारसेनाधरक्तमपद्यायसमपरस्यादिरविकारोविनापमवधिनिर्देशेनानिमनविषयपेमवर्त्ततेनत्यापमपपिमवात्रिमनतरोतिभावः

कै॰ ३ निपातसंज्ञामिति चादिषु प्रादिषु क्रियायोगे विकल्पितायां निपातसंज्ञायां विषयेषु सात्त्वप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं निपातसंज्ञा भावप्रकरणे कारकाणि निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञा
७८ निवर्त्यते सर्वथः। क्रियायोगादन्यत्र प्रादीनां निपातसंज्ञा प्राक् शब्दस्य द्योतकत्वेन पुनः श्रुतिः अनर्थकत्वं प्रसज्यते। पराभवात् प्रादयो ऽनुपूर्वेण न प्रविश्यन्ति।
चादयोऽसत्त्वे रवादीनामसत्त्ववचनत्वं ततोऽन्यत्र दोषाकृ राशावुत्पद्यन्ते तेनायमर्थः। पार्श्वस्थानीयवास्थितानां क्रियायोगे प्रादीनां भवन्तीति निपा
ताः समोगस्यादिसंज्ञा निपाता भवन्ति स्यात् अथ पूर्ववंशतः प्रविविशिष्टार्थविपर्ययः क्रियायोगस्य प्रादयो निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञा भवन्ति
नेयां संज्ञा स्यर्थः॥ ॥प्रादयः॥ ॥उपसर्गा इति अर्थं द्योतयितुं प्रादयो गत्युपसर्गनिपातसंज्ञा अनुपदं भावाख्यः। तत्र क्रियायोगे प्रयुज्यन्ते
क्रियायोगे निमित्तं स्यादुच्यते परानुपसर्गो भावः संज्ञे तत्र सामान्यमिति क्रियायोगविशेषणं सामर्थ्याद्धेतोः उच्यते एकवचनेनेति परिशिष्टं तेन सहोच्यते
तत्र प्रतिषेधो न दोषः स्यान्नाहिवादिषु प्रत्यवायाद्वीक्षितुं दोषं प्रसङ्गो निषेधः स्यात् पर्युदासवशं चकार निपातसंज्ञा स्यात् चानुकरणा
नां वः पठितो हि उपसर्गसंज्ञा वाप्रविधिर्निषेधोऽपवादोऽभिमत विषये नाप्रवृत्तिः प्राग् अनेकार्थत्वात् नित्यमविशेषेण तत्र सिद्धरूपं वक्ष्य
माणे न तु केवलप्रत्ययप्रयुक्तं तेनाभ्युपगम्यते स्वार्थिकसमानेऽर्थे भेदकेन विवक्षितं इति किं पुनरिति उपपदवाच्ये सार्थसंज्ञा अन्यः
विशेषणं विधानमिति विशेषः प्रकृत्युपसर्गयोः निकृष्टसम्पातः क्रियायोगेन नामार्थवाचित्वात् केवलात् स्यात् क्रियायोगस्य प्रादयः स्यात्प्रत्यादयः एम॰
गत्यर्थवर्णने प्रादिभिरिति निपातनेनाभिमतेः। सामान्यमिति। साधुत्वस्य संज्ञाविधिनिमित्तं विशेषस्य साक्षात् विधानात् स्वार्थे संज्ञा विधिः एवं ७८

र्थः प्रमर्थः। निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा सा चाप्यपसंज्ञा न भवति तस्याः सति संज्ञाविधिः प्रयोजनं सर्वनाम्नाप्यपसंज्ञायामिति विशेषाद्वेषा प्रादयः निपातसंज्ञायां
सत्यां पदार्थं योऽनेकत्वं प्रतिपत्तव्यं संज्ञा भवति। एवं निपातानां स्वार्थिकत्वात् प्रयुज्यते न विशेषकं वक्तव्यं च निपातानां प्रकृष्टपदार्थे इति
यः स्यात्॥ ॥प्रादयः॥ ॥प्रादयोऽपरप्रत्ययो विशेषाणां तेषां प्रयोजनं कथमप्यवार्त्तिकं परानुपारपत्यमर्थः क्रियायोगः स्यात्कोऽयं यो
गः प्रयुज्यते नाप्रयोगविभागः कर्तव्यं तेन चोच्यते एकयोग इति क्रियायोगे निपातसंज्ञा तस्मात् क्रियायोग एवं प्रादय उपसर्गसंज्ञा स्यात् तत्र न
प्रायस्यार्थः प्रादायस्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽनुपात्त इति अङ्गवेति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः प्राप्तायामित्यादि भिन्नयोगः प्रादीनां विहितः अतः ३
इति प्रक्रियायोगे प्रमाणं किंचिद्विप्रतिषेधे न तेन सिद्धिरित्याह उपसर्गसंज्ञा तेऽध्याहृतेन निपातसंज्ञा तस्याः सत्यां निपातानामाद्युदात्तत्वं स्यात्
तेनेन्द्रपार्थं अविनिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् अनेनाभ्युपगम्यते प्रवृत्ता वस्तावत्त्वं एवोपसर्गसंज्ञेत्यनेनानभिधानाद्धि कि
स्वं नमवति। संज्ञाविधानस्य अर्थाश्रयतेन तेऽभिप्रेतं प्रवर्तते। स्वेन तु सामान्येन प्रकृत्यर्थनिवृत्तिर्वाक्यार्थाविति तदर्थानि। तस्मादुपसर्गसंज्ञा
वक्तव्या अक्षरेणाभिमतं सर्वत्र अनुपसर्गविषये तप्यते प्रकृत्यामिति प्रादयः इति तेन विशेषणेन प्रादीनां प्रतिषेधो भवति॥ ॥गतिश्च॥
कारिकाशब्दस्येति। कारिका क्रियामर्यादा स्थितिरित्यर्थः। यत्नः स्यात् प्रादयः प्रयुक्ताः कारिका शब्दस्य प्रत्ययः क्रियायोगे न कारिका
शब्दस्य विशेषणात् क्रियाशब्दत्वात् प्रत्यय इति। नन्वप्रत्ययार्थे प्रातिपदिकं नेति परप्रकृतिस्वरेणापदानत्वान्निषेधः स्वरोऽयं पुनः स्यात्

मिति। गतिमान्तत्वात्समासः स्यात् कुप्रव्रहारे गरुत्मिगणान्तार्थं तोरात्मतं। नोहितनरमि। निपातनत्वात् रामुरात्मस्य च न: शब्दस्य गातित्वेनं नरस्मितु प्रकृतिसंज्ञ:। तत्तु
पर्मगति। किंपायोपसर्गत्वात् नोपारात्मानविशेषाणां धात्वर्थे वर्तते। अयत्तायस्यासे तेन क्रियापदस्यात्रतिमाय वदनुस्सारत्वात्। अकृति निवृत्तिचेति उपसर्ग
गीव शब्दानोगते पाना। अकृं करति पगाना कस्य कोषमाशि किन्तु वीहि। तनव शब्दानु पहणात्स्वाकल्पनिरह्निः। पंचोत्तेनं वस्ताने। उदत्तरति क्रियायां
स्यायस्पयोगरूप सर्गत्वाभाव: अन्न वक्ता गारति पेषांहि क्रियाणार्थप्रयोगेनेमनु पसर्गसंज्ञत्वे तेन प्रत्यय उपसर्गत्वं तावापि शब्दे नरस्यर्च:। क्रियार
रति केवलस्याभिनि विशेषणाभिधानार्थमवश्यकर्तव्यं नेनगतिसुत्रे सम्मिसत्रे उपसर्गात्तेनुमेभवत्स्वव क्रियतरति पूजायामिति विशेषणाभावात्पारानार्थं
तेनमुपिकं किं नवाचेसारोपन्नेभवत्स्वव॥ ॥कपी॥ ॥कोपिर्कृति प्रयोगापपार्लो चनेन त्रसंभवमानाप्रयोगेन तद्दरात्न्ते वचान्मपेति त्रिगर्चो
गावनत्कन्चलिपोगए च विहितो कर्मारयोपिकृ च लिविधपाए वस्रमुतं तेनान्येनेति॥ ॥चा३॥ ॥कथमिति ह्योरपि समासयो: समचारोप
रर्णनाच प्रवृ: काशितिकृत्वेति गतिसंज्ञायां समासः स्यात् धातोस्थाने तं प्रयोगरतिरूपमेत्र्यपिविधेन रतिलारुप्रत्ययस्त्र च निषेधप्रसंगः।
आपरिति श्रीपरशास्त्रनिपातेनभवति चोपरायवचानारिति। निसंज्ञायां संग: अव्ययवहितेपि पराश्रयपर र्णनाइवसेवेनिपातत्वे नैपरीप: प्रम
वधानसवास्यगुणवृहृतिस्पेचनंतरालस्याप्रसमीस्रावावभानमेवाश्रितप्रयत्नते। इस्तुवोपदरोव्ययवधापकस्योचारणारप्रकृमत्नपेसाणं। वा
इकृत्वेति निशिशीवरिस्मवधातुस्य च वानिविशतिनिषेवक्संगात् हृतावरिति। योव्यक्रमान्नप्रयोगव्यवधानमपत्ने वसाकृमितिति। तस्याश्चमित्राप

पिव्यक्तिश्चमितोपापानात्मस्त्रव्यवधानं क्रियमर्थमिति चनिसिपरमिसेनरिस्यर्थः। संज्ञानिपातवदेशिद्धिंमनापष्ठः। चनिघ् शाहनिरुत्स्यर्थेर
ति स्वारितिमितनेति प्रयोक्तव्येरतिव्यादृकृसे निप्रयोगः स्यात्प्रयोगानिपमेवा पंरोधः तत्रस्यपमर्थः गत्युपसर्गसंज्ञात्वाते: स्वाभेवप्रयोक्तव्यो
रतेनतोप्यवहितस्य प्रयोगापसंग:। संज्ञानिपमेतनुनरोधः। तेनेव निपमेनत्वारितिसितेस्यव्यवहितस्य संज्ञानिवारणारस्य प्रयोगस्य सिद्ध
त्वात्॥ ॥चारह॥ ॥कथमेमत्कुसेति परिनमकृत्सेतित्समासः क्रियतेनरासानिविसूत्रान्नकडुन्नरपरप्रकृतित्व(वो)धितात्युपप
त्यरेपकृतिश्वरेणाघ्रत्तुत्रस्यान्वयप्रसरसरितिसमास: क्रियतेनरो सछूरस्यगतिसंज्ञाविधीयमानाः सछूरस्यनस्यादिति भावः। अंरनंति
चित्रेति पदधीहृपहृतेविरोध्यचातिनियापिकापार्थंन्नात्तपा: कार्यमपरेशेषुपकृतस्यगतिनानिविशेषणान्नरंतविसिर्यवगि। तत्रवमानावचे
सुचितिपकृतेपतिन्नेतरस्पत्र रर्वपरे: गतिर्नताविस्वत्र परस्यस्यपसंज्ञायाममेस्ननरंतविधिः। अस्यारोरति चनेनाममकृरस्यानारणेहृतिनोरर्श
पति: तत्रश्चानारश्चहृणेनघृतस्यान्तरस्यापिमिस्थानीसेवेपामेनम अस्यरप्रसंगारति गुरुमसकृत्स्येस्यारोतुम्मात् पांवेतिनमसत्स्येसारोतुन
स्यात्तत्वात्वाचाप्लगारतिनृत्तविपारिश्रवोप्यतेनगुणोलोपारिः बहुवीहिरपिति सचासंज्ञाभावेनमत्कगावे वनवतीतिसर्वत्र संज्ञा सिध्यति अ
मतक्विति स्थारणानाश्रयो: सतिसेवचकृत्य नवनारोमछूरस्यरस्य भावात्वामर्थ्यान्नंरंतविधिनामछूरस्यगतिसंज्ञापीविष्यति पद्यामे
घ्यरंसविनेतस्य चासिविते गोव्यरप्रस्यारस्य समवासगोप्यराशर्थमसेविनयहणं अंतांनेन: प्रारस्पति स्थूर्रक्विविवृणात्वानिउपसर्गसंज्ञाया

कै॰ पाणि। समासस्य गतिसंज्ञा उपरस्य पदस्यैव वचनं स्त्रोपारानंतरस्य प्राप्तेनोपसंख्यानमुक्तमेतेन गतिसंज्ञा पादस्थेनैव सिद्धत्वात् एवं समुच्चयवचनाभावात् [illegible]
८० मिति द्वैतेन सर्वत्र नित्यसमासप्रसिद्धत्वात् संज्ञा स्य च दर्शनस्य अस्य [illegible] नत्वाभावः तथैव पाणौ तत्र समास च पाणिसिद्धत्वात्
ग्रहणं पनीत्यत्र अपि पदगौरवमिति [illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] मिति [illegible] [illegible] [illegible]
ता [illegible] क्रियते नतरा पाणिग्रहणमित्यर्थः [illegible] सेति [illegible] नेन विभाषा प्राप्तो नित्यार्थ गतिसंज्ञेष्यते [illegible] लोति पुनः [illegible]
नादिति भावः। [illegible] मिति एकारे [illegible] नास्यानन्यत्व [illegible] मोति [illegible] मिति [illegible] लवणं [illegible]
णीकृत्येति ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] मिति नियमद्वयं संभवात् पक्षः। तत्र पराभ्यां गतिनियमः तत्र [illegible] गतिसंज्ञा पाणौ [illegible]
पराभ्यां नियमः तस्याश्च उपनिषत्स्वपि [illegible] संज्ञा पाणिनिष्पादनं [illegible] मापक्षे [illegible] विधा
नात्। [illegible] रणामिति [illegible] कारणं [illegible] ते [illegible] मिति [illegible] संज्ञानियमे [illegible] मिति [illegible] मेन [illegible]
त त्र संज्ञा नित्यसमासेः [illegible] [illegible] यर्थः [illegible] मिति [illegible]
करणे प्रकृत्वात् उपयोगिति भाषायां [illegible] पयोगो नरस्यते तत्र [illegible] संज्ञा नियमे नवा [illegible] लोके [illegible] प्रयोगः पयाणो [illegible] एन॰
वीति नवा साधु [illegible] कर्तृ [illegible] संज्ञा [illegible] प्रयोगे [illegible] नियमो [illegible] नरस्यते तत्र ८०

उपसर्गसंज्ञं निपातसंज्ञमिति पदमिति लोके विपरीतः प्रयोगो दृश्यते तथापि [illegible] उपसर्गसंज्ञं [illegible] मिति [illegible]
नपर्यायेणाथ वा निपातेन भाव्यं [illegible] मित्येव प्रयोगः [illegible] मित्यर्थः। [illegible] णीति। [illegible] क्रियते [illegible]
[illegible] मिति [illegible] णीति [illegible] मोति [illegible] मित्यर्थः [illegible]
स्यादिभिः निषेधनेन [illegible] मिति [illegible] नियमस्य [illegible]
कृतिः। [illegible] कृत्यु कारणी [illegible] मित्यर्थः ॥ ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] मिति [illegible]
[illegible] कारणं भावः [illegible] मिति [illegible] मिति [illegible] संज्ञा [illegible]
इति प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियापदाविशेषणं योतिनत्वं नरस्यार्थः क्रियापदाद्विति क्रियाणां विशेषणं [illegible] मित्यर्थः। [illegible] क्रियामाह
मिति [illegible] प्रयुज्यमानस्य [illegible] क्रियान [illegible] मर्य [illegible] स्थयम [illegible]
[illegible] क्रिया [illegible] विशेषण [illegible] नत्व [illegible]
[illegible] क्रियापाठा [illegible] का [illegible] क्रिया [illegible] क्रियापदरोप
कः। [illegible] क्रियापाठा [illegible] मिति [illegible] क्रियाविशेषण [illegible] क्रियापदमि

कै० धानेरहमिति स्वतन्त्रं भवतीति तृतीयेत्याशंकं व्याचष्टे हेतुरुक्तः संपद्यते तथा चोक्तं हरिणा क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरं विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् नापि क्रिया
८१ या हेतुः प्रतीयते चरमात्रेण स्वकारकत्वं क्रियायामा इति तिक्रियाया हेतुः तत्र कर्तृत्वं निमित्तं ते च निर्णेय द्व्यापाराद्यथा आह प्रतीयमानक्रियाविशेषे न तथापी समर्थः कथितं तु पर
रिमितेन चित्रनाभावे च चनुस्तान स्यादीरयतनत्वात्त्वं च ते प्रथमान्तः प्रत्ययान्तमिति प्रत्याहारे निरूपणम् न्यूनतया वाचकं नाम्नी ॥ ॥ सूत्र ॥ ॥ किमधी स
ति तत्ततः संबंधे न तद्भावे भवति न भवति हेत्वादि निवृत्तः इत्थं द्विवचनेऽपि तात्पर्यं नामपदादि कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति क्रियाविशेष निपातनादा
पुरस्तो वाचनाक्रमे नाम्नेव प्रति नीहपारे चौक्ष्यते विजातीयेति धातुश्च नीलिना क्वचि पः पारे शेषे पोन्या क्रियावेहे हेत्वेति मात्रमर्थाहितमान
क्रियापाद्या लोपः कर्तृस्थानुग्रहार्थमिति च वचनार्थपारिव्याप्य क्रियान्तरेनामधेयं प्रतिपदोः संबंधाद्वचे तेषु नार्थक्रियावादनस्तिनाप्रतिरूपकं
पाद्येतेतोऽमितिरर्थः सन्तुल्नेऽसत्पारंनिरूपपादकारणमेव च न च न कालमकृतत्वादिति मायारूपात्मान्तःपातान्तरमर्थानि तत्प्रतिसंबन्धनिर्दिष्टात्मते न कृत
मिह हेत्वादिरित्यर्थः हेतुर्थमिति हेत्वर्थः प्रयोजनं च यो न कारणमन्यत्र चेत्यर्थः हेतुरिति अत्र प्रकारोऽतिकाम्योऽविशेषनिर्देशहितः प्राप्तः कारणत्वा
दुपमारित्यर्थः किंवत्कृत्यमिति हेतौ कृत्यान्तरं न्यायिकं पाशापि न च वा नियतस्य वचनेन पुनः पुनरीति पौनःपुन्येन प्रभावहस्य पौनाभ्येन कृत्यमा
वोभवतीति भावः कृत्येतरासीमिति येनोक्तं सत्तार्हत्वं योनिसाधनं सदिहार्थः पष्ठीति आपटरतिदेहतुल्यविषयत्वात्सत्वमात्मतेन हेतुर्थोऽस्मिन् भवति नतत्ति एक०
नैतिमिहार्थं नवारी॥ कर्तृवत्कृत्यमिति॥ कार्यस्याप्रतिमितिमात्रप्रतिहितोपादानमहेतुना स्वत्कृत्यमवतीत्यर्थः॥ यद्वादिरितिवेनतापाभिमान्यैन कर्मवत् ८१

यच्चनीयपद्म कैहितीयापयद्यात्वध्यापिका कान्तंजुपत्वात्तनीया वाचेन पुनः संज्ञाविधानेनतुल्यात्मान्तरमात्माहितीयाहेतुजन्तीयं नाचवे चारक्षा अनयजन्मीर्तरा
भिविद्योपरेनवृत्तिगारर्त्तनाहित्वानेनेतिमपरात्मकत्वेनेत्यस्तिविविधेत्यर्थभेदंमत्वाचार्थेकंपदीति चकुमान्यमिति क्रमाणानियमः प्रायमित्यर्थः अ
धीराचवृत्तरसेवेति वचनप्रहरणमितरं प्रयोजनं च अर्थात्मेरपरीहारोलिपानिरहेतुमात्रेनमपरावपद्यादद्येन॥ ॥ कर्मणि॥ ॥ कर्मेति प्रथाविभक्ति
तमीपारवोत्पादाः तथाहितात्पर्यरूपः प्रत्याहारो नामपदवाचावाच्यः संजोविषयभावेनसंतापाः प्रत्याहारो नाम निर्देशाद्विरुपपदः हृत्प्रत्याहारो नामिति ताडे
नवतिविधिविवेत्तेनेतिपुरविशिकेविपोननवमात्रत्वात्पदमारपदत्वयामितिक्रियानामितिसंबंधविशेषाव्यवहितेरहेतुः किमर्थमिति एतंत्वहेतुमतिमित्रचत्वारि
चकर्मनाहितीयाक्षिहितत्वहितावार्थनावचिरेनभवति प्रत्याहारे चक्रियानिर्देशानन्यवोन्त्यक्तिपापीगाभावानगस्वपदार्थस्तानाध्यनार्थं
मपिनोपगुस्यतरत्निपक्षः इत्येवमनीति चकर्मत्वात्मनः कर्मतिहितीयानाप्ति॥ ॥ कर्म॥ ॥ किमर्थमिति चन्द्रकवोः क्रियापाद्य
भावात्मतोरवाद्यनार्थमेताविधानेनोपपुस्तनेनापिपरिवोगेचनीक्रियानार्थं प्रवेशमारहवर्णाद्रुतनविपयपरिवोगेनयामा विधानादपारानमह
वेवाधिशहस्मनपोगरवर्णाद्योगनवितिमित्रापाः पंचम्याः निहत्वादिरितिपक्षः अव्ययेति इत्यपरिनोपवेगारस्युत्पत्ते यस्मादात्मसिद्धे पाशो संवाच
लक्ष्यते भवतिनस्यवान्यात्मीयंतुपयोगात्मयोगात्मपदानिगामापारस्वशारहपोयानन्यवानीनेनपोर्थाः नपोपांसमानस्मपकारणवश्यात्मसंपपा
चिद्वपानवनावेनापुर्योते अनुनोक्तामिति प्रकरणारिसमर्थावनावेरिशायानुनीक्तोक्रियापामित्यर्थः अहतुगीति योनपत्तरसार्थः। अविविदिग्गिति

कै॰ ८२ मित्यक्ति पावलन्तरं वन्नविति एवं विपरीतक्रियाश्चानेप्रयुक्तानि नविरोधपि निरर्थकं वर्धयेति यं तेन मलं रीमं पूर्वेन्द्रनामितं नंदारिरर्थः । ययेव मिनिस्थानोनीच
कन्तात्वमनुयोगेनालिपर्विनेनुक्रियानुनयोः पूर्वोणां भवाद्दपर्वर्णपदस्यां बाल्लिपर्वोत्सवलनामार्थे कार्याणां नाविति पक्त्रामारिवगर न्यगनार्योना
पविपक्करणपात्रगलर्थः पूर्वो गोलो के भवति नवात्रिपदमयोगः पूर्वा मेव हिगतार्था मोष यो गो लोकेरप्यनेन एवं पूर्व संपतेनरतामकः पारपर्णात्
पात्रयो गारर्थानान् पहरपोह्याविति अनुप्रसाविततनएवावगनेहित्रिदिगरूपत्वापि पयो गोलो केरप्यतेप्रत्ययं कं भवति । पयापावशादेशात्कं पानविन
योग्यएव । अन्यत्रपावकशारः पद्यावत्ययेभवतिरूपभ रनिततेये वागङ्गनिपर्वाणा ऊनीति पनरत्रुपि पवे आनोगचिपर्यापसराभित्रोपिनमंगीक
त्वैवं चापिः इहेति पद्यापिरहस्य कर्मप्रवचनीयसंताया पामसां स्यादि सत्रोपसर्गत्वं पयतेन भवसे वेपारि ० । गरान्वन्धिनीया कस्मान्न भवतीनिश्चयः
स्तोभवतेवात्राये । ष्टंततेस्याह क्रियस्यादिति तेनरति पयपिशरार्थार मेनिरि संग्रन पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । स्वपदार्थापभित्र एतं संभीवन्नी
दीनोचोपापारानमनर्थकं स्यात्तेनेभ्याम पिपदार्थेनात् यपदार्थारति स्यादिना । देः पारमपरस्यामीत्याद्यर्थः तरपमर्थः स्यादिस्यादिपरकंस्यै
मास्मवाद्युपिपरामाम् थ्यानक्तः विशेषे विरोवर्णतेनरानम्यसापिः कर्मप्रवचनीयः सपिः शादत्तन्तगुरणएवचवर्णतेनापपवे अतएवाप्रवे
यने निमत्यतिरेकेपष्ठीभवति अथवेति विंदुकर्तृकर्मकिंपाका योनापिनुपपिपुनतेरनाविंदुपतिकर्मप्रवचनीयोपिः नत्रुसार्पिः यतीनिमी
कः । विरोन्मर्द्दोनिमनुपराविंदुगहो नपदुस्यानेनराषिः कर्मप्रवचनीयः तद्वतनेत्रतिकोरः पदान्तरस्यापमनुस्वमानस्यार्थः परार्थरमित्र्यापपके राम ८२

१६४

दितीयान्तिप्रान्तेवा नामहानः पदार्थग्रहणनिहीयतन्तस्यार्थमनुयातं तेनप्रविश्यप्ररार्थपदं नमस्पाभिधानक्रियानिनिनत्रापिः कर्मप्रवचनीयः ननुप्रण
नार्थो विदरशोपरा विस्म एवं निपत्रवे मपूर्वल्लेनेरापिः कर्मप्रवचनीयत्वे तो भवति अपरविभक्तीति कारकविभक्तिरत्रप्रयोगा सर्वत्रैव
वाक्येः देहस्य भावे क्रियायां नमः सन्नपा । तच्चविरोः प्रयासंस्यादिस्येनेन सत्वेर्थानंगः पद्यानुनेहारकोविपादेन ॥ ॥ वृद्धि ॥ ॥ कृमिति वस
मार्णमधिपुमानिहपितनान्कमिन्द्रं । कर्तनेहेत्रावेदिति पदीश्वरकत्वनिमनेनपदे नेश्वरः स्वामीयस्य निर्याचारोपः कर्तामनिदि प्रस्थतेनर मेन स्वामिनः
सनमीनिधीयते अधिवग्रहर्ते एवं वालारति । तत्राधिकरणमारे वनिहायमपत्रीकस्यदेवेद्धिमान पेवाजारस्यार्थावगमात्पवनारेतिपत्रमानमन्त्रायोति
कर्मप्रवचनीयत्वेहितीयोनिहितीयपावा विसम्यात सवनुनारिनि अधिवर्तहरत्रेपवालार स्यास्यायामिहलारकिः स्वरमित्रक्रमप्रत्यवियंपत्वाद्
पुरस्तरस्वरस्य वर्देश्वरवचनमितिवकर्तापद्या समास ईश्वरणपदपवेनेसन्नत्र कर्मप्रवचनीयत्वे सप्तमीति । परिवापमसवेधिनरेश्वरम्वचनेम
समीनत्रुपवालेवीशनादि क्रियोपपनोनिनेसंवेधेष स्थानमात्रोसप्तमी विधीयतेसंबवषयेः कर्मप्रवचनीयसंतानेनुत्रा मिनिमितिस्वामिनः पद्य
सेव भवति कः पालो लरस्यादेशावेषष्ठी नारेगः पातिपरसंतारस्यार्थः नारेशारति अरेप्रत्ययारात्पेपरमिनिवक्तव्यं दशनुवचनेन
करांत्वाधिकारात्यासेपरसंतावाहरू मोः सावकाशं पूर्वस्यवं संवाविदुः लघवेत्रितसर्थः विभिरहोनिनि अप्यारेवलिंगादेकसंज्ञाधिकारोयथा
तरतिभावः । अत्रापेनेपरसंज्ञायामान्येपरसंतापारावधनेपवामारिसेवपदंनिहपकारोः नचोः हेतुयो विधानेनामान्यापेतचनापक्र मिसान्मनेप

१६५

कैः ८२ रसंज्ञपाधिष्ठकपदसंज्ञानांसमावेशोभवतिअन्यथाशुरुपसंज्ञा:सावकाशाप्रलम्बः स्वनवकाशापायासनेपरसंज्ञबाधातोप्रसक्त विप्र-तिषेधे परंभवतिस्वकाःसंज्ञाति
एषनिवृत्तेःपलामनयायाशेषेनपाद्योनीतिमस्वाहः यथापेति आत्मनेपदस्यहलोपरस्वक्रि यमाणेतिस्वपरस्मैपदविषयत्वेसप्रवर्तीति वाकाकोशवेन्य
शेषत्र्यपाछिपराशेपछापलोमित्येः संतत:हिनीयेनात्मनेपदानामितिसिद्धमिव्यवस्थारेतिापदसेकैकस्मानेकलनाकारणोपपीतननामावनवायापिकल
विस्विकमसकार्यस्मैतेषेनावच्छ्यमनेनतुपपाभिमतविषयविभागवामः श्रापृत्यर्थवचनेचेति अथलवेत्रिकाणापुत्राणांनालिकेवलंवीणिनी
णांविशेषणपावतिपत्रिलिंगानवानिपमयमेतेनियमार्थमानपूर्व्यपहारोवकर्तव्यमितिअर्थः सकृदेषनिर्दिशादिति आकृत्यपिधीनार्थप्रणयस्याव्या
तेनत्रयाणांतिपक्त्यामसपञ्चमर्थमेनसपपने अर्थेनास्मित्रिति-उभयपदयांतस्भवात्साधुः यथमध्यमयोरिति प्रतिदिकाधिकेनरूपते-व्याख्यानातिशेष
इतिमन्त्राह कृतेद्वहानामिति बहुष्वपिक्रियाकिरकमिति एकशेषकृतेद्वेदः त्रीणिस्थानानिस्येकवद्भावः बहुष्वाश्चावचेद्गुत्वमपनहसेकवव

[redacted]

[redacted] नेमस्तुरायमलेवैशुत्वमवपवानोप्रचपाद्भवति परावस्मादाहदेद्वेकृतेएकशेषः क्रियतेतेनराबहूनिशाक्रिकिरकानीतिभवति लोक
तरति यदापंक्तिस्थपत्राणिपुंहोद्दोवास्मणावात्लपेन्कैशाल्लूष्यणानपर्यंभवतिनतुव्युत्क्रमेणतथाहोपिभवतीत्यर्थः विद्धाम्यंमिति विद्धा रम·
स्वस्मिन्कालेद्वाभ्यांद्वाभ्यांमपितपदस्यपरस्यकेषानुपूर्व्येणसकृद्धपेदेनतेननतुव्युत्क्रमेण विम सानियपोननेस्वीनानयतिबद्धेशारानामत्रहस्थनन्तेर ८२

ह्रीभवहतःलिंगारदृमिनंवपकृदृशपेष्यमीति सेरेहरात्युस्थः वीणिवीणीति संनेत्रावोलीति नस्मपरनाशपांपुरापविकमसति प्रयमयोरिति प्रत्येकंमंतिलेविम
क्रियमराणपत्यविभक्तिपरावीनायुहत्यान प्रथमयोरितिमधुरायदणायेताजपदयमोय स्यपवीतरदवोर्यरतोणात्रानीत्यर्थः वचनादितिअसिद्धकृत्वपुगायस्यवाला
आशाम्परन्धस्यपदायुराप्वताविभक्तिपरावैपदेवर्तिडामेरतिभावः नवानारीति सुपाहीअरोवयपोसुपुपाइत्यानादि भवतीमिमपदाजातेदस्ताम्युपाद
चपवश्छिके समुरायेउपयाणहनेस्तदपिभावः नतारीपाविति चतारीविशेषोपवयमयोरिति विशेषणमिति तेनोनसोमेत्यदहणसामान्यत्वर्थः नारीनोवे
ति यवीसमूलपर्नेनेनदुम्माव्याना आनारीनिविभक्तिनिर्दिशानाम्यविदित्यमेते नानारितुपोययप्याविति एवमध्यानमी शेयदृशोसमर्थितिवोप नहीति एतानम्
पदेमवनमनमितिवसमर्थनमप्यविरुपचनिवीतंसोशेयपदर्पीजतसमीवमवर्तीदीर्घावृज्ञपञ्चभ्यः सकातेनभवतीतिकिंतनस्थारितस्येनेनतत्क्रियास्रोतिविकद्दृष्य
दृशीस्यत्वापुकेसपदोषोनेः ॥ यमा हि यम त्रिमयामिति विनारेशादिभानेवासीनकनोकानानाविषयार्थायिंद अधहितुनवरेशापुनिपमार्थमि
तिम्थ्यः तदेवतपोमीतापर्सेदरवरेतराभपपारितणायमनिनीमलावद्भिरिनेत्युनिवर्नानाविवावर्तेनावसभेदेनतियमपरुत्पोपितुपाह अध्यारस्मारिति
क्रिमपमिति-मनुष्यपदमसाम्रावान्यावस्त्रिपमवदपकः नेषरोपः समुरायमनमविसद्धीपितिनलनपानानेनरेपानानुपत्पोपपरेणाव्ययावान्युभित्पुत
कोशिनिपमधातोसंते अध्यारिमथ्यपवरेति तुत्यमानीपआरकेर्निपमकत्वानुतमपदपमीनिवार्थितेनवनारपः नानारितिविमिमायर्थोदानाकिनेवाति
वाणो गरपपदमवेति-पुस्पारिमध्यमपवयदमपुरमपवेतिपयरुपरेशेनिपनमानतमपोःपुरुषांनांतमवतिपरधमीअमवेशलभ्यमनावानशोपेतिनिमम

कै. गेषपमरतिमत्रमागथ्यमात्रां मिद्धे प्रथमेमध्यमोत्रमयनिवारणायनिषमार्थसंपद्यते· प्रथम एवमवतिनमध्यमोत्रमा[redacted]
८४ मिति· यथा सर्वेरेवोपदेनैगिपालिताः मामसोनिषमः। वेति उभयथापिविनिषमेरयर्थः वेषत्वादिति पत्र्यैवनेपुष्करस्यारीउपपदेलभ्यात्रीपदवि
मानत्रेवयपम: पत्रत्वमतद्वितेनेताः नत्रमनुरोपस्यपुष्करस्यकठ्ठयोनायद्वत्वात्सैवमेवेति प्रथममयनिषेधोवक्तव्यः सएवाह किंद्वेतिनि
पत्रदोषेपुष्करस्यारीतिमात्रेणोवेप्रथमोनेनिवक्तव्यमित्यर्थः। चोदकआह· नन्वहीति आचार्यपरिहारीपचाह· नवक्तव्यइति· अस्मरः सेवइति·
आचार्यवावइति· नत्वास्यपुत्रमपइति नन्वतिथ्यमाणात्स्यात्मरोपधर्थतानात्प्रथमत्वमानेपिपुष्करितरर्थानतोमध्यमविधानातत्स्यात्पवप्रथमेग
इतिविप्रतिषेधेपरवाच्चविनत्यः क्रुत्वाहुः पुष्करशब्दमाहचर्यापरात्मरपनमात्योपनेनराप्रथमपुष्करशब्दाभावात्मरपदपरनिमित्तः मिद्धउत्रम
एवेत्यरोषः चोदकत्वादह नैकशेषभावार्थमिति· तवाहउपचावरत्पप्रयोगो आचार्यपरिहारीपचाह· नवेति· सहविवक्षायाप्रभावप
याद्युष्करस्यारोकशेषाभावः। एवंतरविकरणवोरपिविक्रिपयोर्धर्मविवक्षितत्वात्राव्यानयोरेकशेषाभावेपचनिषवाभिवेतिप्रथमे
प्रयोगात्वार्थोविप्रतिषेधेनरत्यर्थः एतदेवसमर्थयितुमाह· क्रियायथयत्ककइति पुष्पा क्रियापक्षश्चकेमनिदत्यप्रथममनुसहविवक्षा: एवंउत्क
प्रथवकेपिक्रिषाप्रथमकेनभावयपाणात्सहवर्णाधिगर्भेत्वात् एवंवकहतेति इत्याप्रयत्केमनिक्रियापत्रवृत्तकादित्यर्थः इदानीमाचार्यआह रत्न·
मावइति। एकशेषइति। एकशेषकल्पनातरकशेषउत्तरस्युत्याने· नन्प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोमहप्रत्वादितिवाचनिकएकशेषः। एवंसक्वे ८४

१८५

मार्थीपमागेनार्थीनिषुनिषेधेन· नामान्कात्कर्मेरेषिविक्रियापापा· प्रथमेरादेकएवशामुः प्रथमस्यैनतस्माद्युपेलकात्कएवानेकार्थीमित्यापीविशेषाभावा
नेनपुनकत्वस्प्रथमसंगोप्रकोविप्रतिषेधः स्वरूपदति शक्यात्पविपीतनात्स्वरूपेनाद्वात्तामहविवक्षायामेकशेषः नत्रात्मपर्वक्रियायाः सम्प्रदायाचारो
पात्मपर्त्वात्मिसादिवदनत्वनैनामानात्विकरणं चोपपद्यते पक्षान्तरेण्यकृशादिविक्रियायस्यत्वमेवंत्यायप्रकृत्केपिक्रियेपकशेषउत्यर्थः वन्तेनैषमात्रा
न्वयेति उपयुक्तारत्नः श्रेष: पुष्करस्यरोपयोगकर्षो: महावाक्यानिशेषयने· इत्यएतत्स्यामर्थमिविरत्वाह अन्वेरिति इत्यत्राह पत्रेति तत्स्मात्र
चोदेपत्वाभावात्मकारत्न: श्रेष: पुष्करस्यरोपयोगकर्षो: महावाक्यानिशेषयने· इत्यएतत्स्यामर्थमिविरित्वाह अभिवेषननेकार्थमवतीत्यर्थः
स्तः शेषशाप्राधर्मसिद्धानाह पक्षेवेति एतद्विवाप्रलोपमप्युपेत्यापपरार्थवर्णाधिनुमाह एवंतहीति नचाचेति पुष्करस्यारोः अत्रणात्रमभावेन
शेषमहावान पक्षेऽपिपरइति रेवरत्रेति तत्रइति नहितमेवमाधनत्वं किंतर्हिपुष्करस्यरर्थयोरपि नवानश्रेयणोवेति किंतर्हिपुष्करस्यर
र्थेनापिनद्वावाचकोपत्वाभावरस्यर्थः। एवंतहीति पदमानेकशेषेरोपउपकांतत्वाचेकशेषपिरूपणार्थोपक्रमः। त्यातिनप्रीति प्रमप
न्यमानेप्रथमस्यमानेचवोपमध्यमविधानात्रोपोत्तरमप्याह· नरादीनामिति· एतदपिद्वार्यप्रममानेनालहोत्सर्वण्याद्वा पुष्करीति वामत्वमिति
पुष्करस्यारीरितिविधिपदत्वपदाप्रियादारस्यवशाहात्मतानेआचार्यपरिहारीपचाह वरेतत्विधिनेति पुष्करस्यारोहपपरस्यविधिपणत्वात्रदतविधिः
चोदकोरोपमाह क्वापीति अतित्वमिति न्यायमतिक्रान्तरतिसमासः एवंतरतनिविधावनित्यात्प्रिप्रक्ता: याथिमाह नेचाप्यनरेति। नकस्यरति

१८६

कै०प्र ८५ ऽपरसमासः तं च समस्यत इति कालांतात्र सिद्धयणादिति नोपयस्पर्द्धसवर्णत्वलक्षणेनोच्यते नतु नमस्य दंपपुरार्थ्येनांतरमभिधानेपुष्करवंसमासान्तरमा
भासाम्यमामाभावान्नपृथ्वेपन्नस्यत इति नेपश्चं। आत्मा पदे वीपस्यानः। एवं तु द्वैति। धो अनादिर्दशयापत्तुधोषे विभाष्यमरतिभावः। नो रकमुद्दहृद्याणीति
श्री वार्ष्य आह। एवं तु द्वैति समानाधिकरणत्वमिवचनान्नपुष्करस्पर्द्धेनपञ्चस्यानस्य मानाधिकरणेन नवचम्पा पोत्रमानामावित्यमितिनास्ति
कश्चिद्दोषः। एवं च कृतेति पुष्करस्पर्द्धस्य साधुत्वं नाङ्गुपलाभावः। अथ वेति प्रथमरसेनावस्त्रं चक्षिपतेश्च नास्तिनविषयविशेषः प्रथमोति
धीयमानत्वन्नर्णो भवति। तस्य विषयविशेषे विधीयमानो मध्यमोत्तमावपवादो भवतः। तयोप्यनारनिमित्तप्रद्वाद्यादिमिश्चविनिविषये मध्यमोत्तमा
वेव भविष्यतः। चत्तु प्रथमरस्पर्द्धः। स्थानेत्वमिति। प्रकृतिविकृतयोरभेदविवक्षणोपाचिपपयः। तत्र किं प्रकृत्या स्वरूपेणाश्रयमेन भाष्यमथ विकृत्या
स्वरूपेणात मध्यमेनेतिप्रश्ने। अन्योन्यं तद्भवतीति प्रकृतेर्वैविकृत्या रूपेणांतरपत्तौ कर्त्तव्यं तु पितिभावः। मध्यमोत्तमौ कस्मादिति। प्रथमप्रकृतिस्तद
पमानाद्यात पुष्करस्यपरेशलभनेनतयानमध्यमोत्तमानवपवात्तुनः। मामण्यपोरिति। तद्धर्मसमानाधिकरणोपपत्तमत्र पुष्करस्पर्द्धरूपत्वमिति भावः। शि इ
माध्यमोरिस्यत्र आख्यातेनतत्त्वा नवधापपदकं भवतः शेषादिति नेतोऽभ्यनाद्रुः पुष्करस्पर्द्धवत्तु स्मैवनमतिविशेषाद्यपलीयः। तावताध्यस्परं वे रो
नत्वभवतः। पूर्वैर्दोषपरशिनाचेतिवचनाहा। परःसन्निकर्षे वारणानेतासेवपत्रवर्णानामचार्थतेनतुनत्वत्वेनापनामनमस्द्वाव। सपाउत्कर्षः सन्निकर्षः राम
पर्यायमतिलक्षणः। प्रतिमासंततरितिसन्नार्थः। एवं स्थिते नवोपने। परति। द्रुतायामेवतत्रावनंतोत्कः परः सन्निकर्षः संभवतिनतु मध्यमायां विलंबि ८५

तायां चेसर्थः। अभ्यंसहितमिति। संहितामां संतापा प्रभावरस्पर्धोपाचेव्यपीभावः। अविषमानावासंहितायामिति निवृत्तौ वृत्तिः। द्रुतमध्यमविलं
बितामिति। द्रुतावमध्यमावविलंबितावा चेति दं रेक्तवेन्याप्यकारवचनमामापरपाहत्वः। सर्वाभुवृत्तिषुतुल्यः सन्निकर्षः नेरनेपोचाराणात। विशेष
इति। हतीचाविनिशेषः कश्चितव्यतिविशेषाद्रसेवपाठः। वर्णानामिति। वर्णोपलब्धिकालभेदाद्वर्णकालस्यपत्त्वप्रच्यते। द्रुतायां स्वल्पउपलब्धि
कालः मध्यमायामधिकः विलंबितायामधिकतरः। प्राकृतवैकृतभेदानभिज्ञा धनपः। तत्रवैकृतधनिश्चशानामेवर्णस्य द्रुतः धनतपन
धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृत्तिभेदः किंकृत इतिकारणेष्टवर्णकालस्य उपलब्धितितिसामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं भवतीति। द्रुतिमध्यकुपोति द्रुति
नोहन्त्रिपः सन्निकर्षः मध्यमस्य समध्यकेनसतुल्यः परस्परापेक्षपरार्थः। नाविभ्रपलब्धितिति हृतित्वेमेहानेरे भाष्या श्रुतेमहाकोनिवंस
वेतनर्थ्यत्वविशिष्टमित्यर्थः। वर्णानां व्यंजक ध्वनिकृतभेदोक्तभेदमप्रतिपद्यमानः स्यात्तमेव भेदं मत्वा चोदयति। व्यंजकोऽपि तिविशेषभावे
नपलब्धिकालस्य तत्र व्याख्यानेनतत्त्वाद्यधायं शाशापि यमरति। परामपेक्ष्याश्रये वाग्णात्रविरमतिनिरिशाशाविनामः सवमध्यमविलंबि
तयोरपिपरसन्निकर्षभावेप्यमीनितिसिद्धासंहितासंतः। आशाविश्रामेमानिवर्णमितिमित्वउपलब्धितितध्वनिर्व्यंगत्वाद्वर्णानां भवतिवर्णोपलब्धिभेद
देकोपलब्धाविशेषाभावात्मध्यमयपलब्धाद्यापिनवर्णानेनोपलब्धानोरवर्णांनरोज्ञारणादेके कमवर्णामित्विशमसन्नावात् अवमानमेतासाथो
ति। अवमानमेतामिति। वर्णानामुच्चारणेशकृदुस्यादोमावकद्यामितिभावः। तेनसर्वथा वर्णानां पार्थिकावामः। भाववालमेहोनतुर्नांतरपकरस्य

कै॰
८६

र्थः। अथ वेति। सर्वत्र विभाषया वा तत्पुनः सूत्रादिविशेषश्चार्थो यते। दीर्घपोरिति। अनन्तरत्वात्प्रतिषेधविकरविरामे पदार्थस्य वा कार्यस्य वा विरामात्
भवस्यावसानं मता। द्वीरामित्यत्र परति अपलब्धि दिशे चतनितो वर्णाविरामेऽध्यनन्तरणमकृपोन्तर्नान्त्रोद्धारणोऽथानुनत्रीयमनोऽग्नि पोद्वारस्यावसाने गुणो तोप
संयोग इति। वर्णानामव्यवहितानां शीघ्रोच्चारणं संयोगो योषविछेदारसन्निधानात्संहितासंतापाभ्यासनिरित्यर्थः अयोषसंयोगः संवि
छत्वान्नस्वर्णग्रहणमनर्थकं असवर्णानामव्यवधानेनोच्चारणे संयोगत्वस्यापत्तावंतसंयोगस्य प्रसंगात् नचासवर्णानामव्यवधानेनोच्चारणे तेतिर
तुसंयोगाव्यवनोसवर्णानां संयोगे दोषप्रसंगात् कुक्कुटइति कुक्कुटरवस्य संयोगोऽस्तिकिं नो तुल्यरुतत्वादिति तु पिहनेवेति यानुपपाननमिसाघुरान्तं
शिष्टमनुरोत्रेनतः संहितापाविधीयमानमनुरानास्तुरारस्यस्वरितत्वनस्यात् पचनीति अत्रापिचकारस्याघोषनादकारोच्चारणे घोष
विछेदास्यात्सनावसंतः भ्रातृणेति दृषोरकारस्य घोषवतो मध्ये रकारो घोषवानिवलक्ष्यतेत्यर्थः अश्रवणत्वणनोपितृणा अश्र
यते उपलभ्यते रनिरदृष्टेन स्पर्शाशमिति दृषोरिति त्वकेनेति अनेकस्य पः सन्निकर्षः स एकेन गुरुस्यः पथैकोः तदुणोपितृ नदुणवत्वेनतसा
त्रिधोन दृणा उपलभ्यतेन पाने कोपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः अथ वेति। वर्णानामुच्चारणकालारम्भेन वर्णोऽस्येन कालेनाव्यवहितं पौर्वा
पर्यसंहितेति लक्षणं क्रियते तेन मध्यमविलंबितयोः परसंनिकर्षाभावेपि संहितासंतासिध्यति इत्यपरभावाविति प्राप्तिश्चनानादेशश्च
ते पौर्वापर्यं रश्चवर्णान्तेकेकशः उपलभ्यमानानां योगपद्येनासन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमवगुणीरः। एकवर्णो वर्तिनामादिति सामान्ये नोपक्रमात्त्वी। ८

यस्यपाभावः। कुत्तिनेति। क्रमोच्चारणोस्यापि वर्णापायुवर्तिनिर्दिष्टेनसरास्यात् इत्यपरव्यपदेशो नेयमध्यमकृतनिरव्यपदेशावरनवस्थानात्तुनातिनाति
कः इत्यपाभावस्यार्थः। यतकथमपेत्तपादेनदृकथनिस्फोटये रत्वस्यत्र निर्णीतत्वात्रैहोपन्यस्यते तद्दोषगापरिति। पुगापनदृषोरुच्चारणेसा
देश्याव्यवधानेकालेनपौर्वापर्यंतुमानरितिभावः। वागिति वागिंद्रियमित्यर्थः। एतेनगुणापरनवस्थानात्सन्निकर्षाभ्यां हित्वरति विशेष
वेनहीति बुद्धिमकास्थिनः सर्वैः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहारइत्यर्थः धीरः पंडितः। नत्वत्रीतिरिति। तन्नत्नन्नसमापितिपस्याः सानत्वनीस
कत्वेविषयत्वाविनीतीति बुद्धिर्व्यसनतत्वमीतितिरिति अस्येतुतत्वनीतिरिति विपर्यंतितत्वनीविषयावस्थायातुवर्तीबुद्धिरवैतिनिमएवार्थः॥ ॥
विराम॥ ॥इदंविवार्यतइति विवर्यतिवानाशुभिपइत्यनतहिवार्यतेपरीस्यतइत्यर्थः अभावोवेतिकेचिदभावो वावसानमितिपठंतितत्र
स्येतुविरामोवसानमितितत्रपक्षापक्षेकिवाः क्रियतेउपरीति। वर्णोच्चारणादूर्ध्वं पौभावः तदुपलब्धितो वर्णावसानमिति वक्तव्यप्रागभाव
सोपलक्षणत्वनिहत्यर्थं अरइति परत्वस्वर्वेस्याविरेफस्याभावविषयत्वाद्धिमत्तनीयश्रसंगः विरामोविरामवचनमिति अधिकंकर्तव्यमित्य
र्थः। तेतोवसानंचेति अदर्शनमभाववरेसिकापश्चार्थः तेनपुनरभावग्रहणंनकर्तव्यमित्यर्थः नचलोपसंतापामभावः संहितेनायीयतेअवसा
नसंताषांतरूपलक्षणात्वेनतेनवर्णानामभावोपलब्धितावर्णोवसानसंज्ञइत्यर्थः उत्तरत्राभावस्यैवलोपावसानसंत्वेव्याख्यास्यतेअविमयसेवर
वसानपीसितिपश्चीत्वरः समीपस्यरेफस्यावसानसंत्वेरेफस्येत्यर्थः अथवैकापिसमर्थाविषयमेरात्मिधनेत्वेपिरोरेफस्यविसर्जनीयः

कै॰
८७ वमानेचरोकेप्यानिनिविमिर्तनीपरस्मादेतस्य विषयत्वेन स्थानी चिंवसाते· समापीति स्वभावोविशेषमत्वनिपर्यापन्नेनम्यपुनेत्यादं मम्पर्वेकरनिनिशक्ति
त्विगमः मवपूरव मम्मत तीतिभावः। ववमानेनतस्यात्मिति स्वभावोपलक्षितेतो वर्णा वमाने विशेष पलक्षितो वे निरर्थविवादितेरराभासनाचेववं
तितेनविचार्यते· स्वभावोतोपरस्येकस्यसंतानदृष्यविधानमापर्याप्तविषयविभागस्वाश्रीयते· स्वमस्यभावोतोपपत्तेः· स्वभाव मात्रमवमानस्य
तमिति· वावत्वमिति· प्रवृत्तो मस्यांपानिश्चित्तिमत्यमिस्यर्थः। प्रयत्नात्मस्मिन्निति नप्रहस्यनिहमानिर्कितहिंशर्वमेवाशामानीत्यर्थः निपत
विषयत्वावप्रयोगमस्याशविधाणागृपरतमितिप्रयोगाभावः कविद्वानीतिपाठः भावाविशेषमभाविनादिति ररवरस्य स्वत्संबंधीस्वभावोवमा
नवसतांस्थानशंगतरस्य संबंधीवाननात्वत्वसंबंधीविशेषात्रहिपस्पमनानस्मनरानीमिवामनापत्ते· नापिशशंगनरसंबंधीनहिपराभावः
परस्याभावोमवति· भावस्यमत्रापाद्यविच्छेदेनमवस्यवस्यमिति भावाविशेषभावोहार्दः नहिशरस्यमवनकालेमत्ताविच्छिपनरस्यर्थः स्वप
त्वाहेति भावाविशेषमशश्वोदं इत्यर्थः। रसोनीलत्वगणहयसाप्यनुपपत्तिः प्रतिपादयते· भावेनमत्रपाविशेषमेणाविच्छेदेनमवतीत्यर्थः। उ
पाधिरहितस्याभावस्यपत्रोतिनीति तस्यादिति रसोनीशशंगनाभावयोवर्णोवमानेनतरतिपतिपादयते· स्वभावेनापिबुद्धिपारिकल्पितत्वे
वीपर्वपाश्रीयते स्थवेति पद्मपविशेषमशेकारणमाधनस्वाश्रीयणाणेपपर्यासत्वे तथाविभावसाधनस्याविनपवानरगामाधनतंसंर
स्थमितिस्यकमेवपदितस्थमित्यर्थः। महितपाधीवेति। पयापरत्ने रत्नसंहितास्यवहारः तथैकपदोपविशर्वतेनत्वे। स्वमानतादेविवेचिपरेकेव

१८४

॥

कै॰
८८ भावमाधनः कारणसाधनोवाद्यपिप्रनप्तिनार्थः संतानदृष्यविधानेनतेनविनापीदस्यमिदमात्॥ ※ ॥इतिश्रीमन्महोपाध्यायनैयायिकेपरकृ
तेमहाभाष्यपद्यविवरणमत्यर्थापत्यवर्णार्थपादेवतुर्थमाहिकं॥ ※ ॥पादश्चसमाप्तः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
संवत् १८०२ मितिआषाढवदि ७ शुक्रवासरेलिखितं कीतुरामसहाय॥ ॥श्रीरामजयति॥ ॥

१८५

॥ ॥इतिमहाभाष्यप्र ॥ ॥
॥ ॥दीपप्रथमोध्यायः॥ ॥

१८६